

Інститут проблем виховання
Національна академія педагогічних наук України

Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

СЕВЕРИНЧУК ЛЮДМИЛА АНАТОЛІЇВНА

УДК 373:[37.091.32-024.7]-043.83:173.7

ДИСЕРТАЦІЯ

**ФОРМУВАННЯ У СТАРШОКЛАСНИКІВ
КУЛЬТУРИ РОДИННИХ ВЗАЄМИН У ПОЗАУРОЧНІЙ
ДІЯЛЬНОСТІ ЗАКЛАДУ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ**

13.00.07 – теорія і методика виховання

011 – Освітні, педагогічні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____Л. А. Северинчук

Науковий керівник **Черкашина Тетяна Вікторівна**, доктор педагогічних наук

Київ – 2018

АНОТАЦІЯ

Северинчук Л. А. Формування у старшокласників культури родинних взаємин у позаурочній діяльності закладу загальної середньої освіти – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.07 – теорія і методика виховання (011 – Освітні, педагогічні науки). – Інститут проблем виховання НАПН України. Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля Міністерства освіти і науки України, Київ, 2018.

У дисертації визначено та обґрунтовано теоретичні і методичні засади формування у старшокласників культури родинних взаємин у позаурочній діяльності закладу загальної середньої освіти.

Виявлено особливості формування культури родинних взаємин старшокласників у сучасному закладі загальної середньої освіти з урахуванням вікових змін, характерних для старшого шкільного віку: потреба у підтримці родини; спрямованість на особистісне самовизначення; самоствердження у сфері міжособистісних комунікацій; важливість набуття уміння взаємодіяти з іншими членами родини відповідно до загальнолюдських морально-духовних норм; усвідомлення необхідності підготовки до майбутнього родинного життя та батьківства; доцільність використання у виховному процесі форм і методів роботи, які сприяють особистісному розвитку учнів, побудові власної життєвої стратегії.

Проаналізовано основні концептуальні підходи до вивчення проблеми формування культури родинних взаємин та актуалізовано, що творення гармонійних родинних взаємин обумовлене системним провадженням кожним членом родини самопізнавальної діяльності, самоформуванням особистої внутрішньої культури, що передбачає здатність виявляти негативні особистісні якості та трансформувати їх у позитивні відповідно до загальнолюдських морально-духовних цінностей. Позитивний особистий приклад прояву культури у повсякденних комунікаціях батьків, родичів, вчителів, інших значимих

для дитини дорослих, та спонукання дитини до самопізнавальної діяльності сприяє формуванню майбутнього сім'янина, здатного створити гармонійну родину, виховати фізично і психічно здорових нащадків.

На основі аналізу науково-педагогічних досліджень розкрито структурні *компоненти* культури родинних взаємин – когнітивний (визначає рівень поінформованості, сукупність знань про культуру родинних взаємин), емоційно-ціннісний (характеризується сформованістю емоційно позитивного ставлення до норм і цінностей культури родинних взаємин), поведінково-діяльнісний (відображає соціонормативні уміння взаємодіяти з іншими членами родини).

У контексті дослідження визначено, що старшокласники, беручи участь у комунікаціях у батьківській родині, готуючись до створення своєї родини, народження і виховання дітей у майбутньому, повинні знати основи функціонування гармонійної родини; не порушувати нижньої границі «норми культурного фону» (не вживати наркотики та алкоголь, не палити, не використовувати нецензурну лексику у повсякденному мовленні); проявляти повагу, відповідальність, самостійність, працелюбність у родинних комунікаціях; уміти здійснювати самопізнавальну діяльність для підвищення особистого рівня культури та культури взаємин у родині.

Обґрунтовано й експериментально перевірено педагогічні умови формування у старшокласників культури родинних взаємин у позаурочній діяльності закладу загальної середньої освіти:

- забезпечення навчально-методичного супроводу формування у старшокласників культури родинних взаємин засобами самопізнання;

- удосконалення науково-методичної підготовки педагогів до формування культури родинних взаємин старшокласників на засадах особистісно-професійного самовдосконалення;

- розроблення та впровадження програми заходів для батьків з підвищення батьківської компетентності та рівня культури родинних взаємин.

З метою підвищення рівня сформованості у старшокласників культури родинних взаємин розроблено та впроваджено у позаурочну діяльність закладів

загальної середньої освіти програму «Формування у старшокласників культури родинних взаємин засобами самопізнання»; програму науково-методичного семінару для педагогів та програму виховних заходів для батьків та інших членів родин учнів, спрямованих на отримання учасниками педагогічного процесу знань про норми і правила комунікації у родині, оволодіння основами самопізнавальної діяльності, підвищення рівня загальної культури та культури родинних взаємин.

До найбільш ефективних форм та методів виховної роботи зі старшокласниками віднесено: презентації, літературні та музичні вечори, робота в групах, самостійна робота, аналіз виховних, життєвих ситуацій, обговорення літературних творів морально-етичного спрямування, самоспостереження, самоаналіз, самооцінка, порівняння, самоконтроль, обговорення, інформування, приклад, переконування, пояснення, бесіда, експрес-опитування, диспут, діалогова взаємодія, театральна-ігрова імпровізація, рольова гра, мозковий штурм, комунікативні вправи, вироблення правил, метод незакінчених речень, складання індивідуальної програми самовдосконалення та інші. У роботі з батьками застосовано такі форми: круглі столи, дискусії, творчі завдання, обговорення проблемних ситуацій, групові та індивідуальні консультації, а також впровадження самопізнавальної діяльності у практику повсякденного життя родини (самоспостереження, самоаналіз, самооцінка, порівняння, самоконтроль). У змісті роботи з педагогами довели ефективність такі форми й методи як бесіда, диспут, лекція, науково-методичний семінар, круглий стіл, вебінар, інтернет-конференція, тренінг тощо.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що *уперше*: здійснено цілісний теоретичний аналіз проблеми формування у старшокласників культури родинних взаємин на основі ідей особистісно орієнтованого, аксіологічного, системного, культурологічного, діяльнісного підходів; розроблено програму «Формування у старшокласників культури родинних взаємин засобами самопізнання» (затверджено Вченою радою комунального навчального закладу «Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників Черкаської області», протокол № 1 від 27.01.2015 р.); визначено й обґрунтовано

педагогічні умови формування у старшокласників культури родинних взаємин у позаурочній діяльності закладу загальної середньої освіти (забезпечення навчально-методичного супроводу формування у старшокласників культури родинних взаємин засобами самопізнання; удосконалення науково-методичної підготовки педагогів до формування культури родинних взаємин старшокласників на засадах особистісно-професійного самовдосконалення; розроблення та впровадження програми заходів для батьків та інших членів родини учнів з підвищення батьківської компетентності та рівня культури родинних взаємин); уточнено компоненти (когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінково-діяльнісний), критерії (знання про культуру родинних взаємин, емоційно позитивне ставлення до норм і цінностей культури родинних взаємин, соціонормативні вміння комунікації в родині), їх показники та рівні сформованості культури родинних взаємин старшокласників (достатній, середній, початковий); *удосконалено*: понятійно-термінологічний апарат, зокрема, сутність поняття «культура родинних взаємин старшокласників», яке розглядається як особистісне утворення, у якому інтегровані складники: знання норм і правил міжособистісної взаємодії в родині, емоційно-ціннісне ставлення до родини та батьківства, морально-духовні якості (відповідальність, самостійність, працелюбність, взаємоповага), сформовані засобами самопізнання, забезпечують у старшокласників необхідні соціонормативні уміння комунікації у родині; *набули подальшого розвитку*: ідеї підготовки учнів до створення родини, положення про виховний потенціал позаурочної діяльності закладу загальної середньої освіти, уявлення педагогічної науки про значення самопізнавальної діяльності у родинному вихованні.

Практичне значення отриманих результатів полягає у запровадженні у діяльність закладів загальної середньої, вищої освіти та післядипломної освіти навчально-методичного супроводу для забезпечення педагогічних умов формування у старшокласників культури родинних взаємин закладу загальної середньої освіти (програма «Формування у старшокласників культури родинних взаємин засобами самопізнання», навчально-методичний посібник «Культура

родинних взаємин», програма семінарських занять для педагогів, програма заходів для батьків та інших членів родин учнів з підвищення батьківської компетентності та культури родинних взаємин, методичні розробки виховних заходів для старшокласників та батьків); методики педагогічного діагностування сформованості культури родинних взаємин; методичних рекомендацій щодо підвищення в учнів культури взаємин у родині.

Матеріали і результати дисертаційної роботи можуть бути використані у професійній діяльності педагогами закладів загальної середньої освіти; в укладанні методичних матеріалів для батьків та інших членів родин учнів; для розширення змісту курсу лекцій, практичних і семінарських занять навчальних дисциплін «Педагогіка сімейного виховання», «Культура взаємин» тощо для студентів різних освітньо-кваліфікаційних рівнів педагогічних спеціальностей у вищих навчальних закладах; у системі післядипломної педагогічної освіти.

Ключові слова: заклад загальної середньої освіти, культура родинних взаємин, педагогічні умови, позаурочна діяльність, родина, самопізнавальна діяльність, старшокласники.

ANNOTATION

Severynchuk, L. A. Formation of family relationships among high school students in extracurricular activities of the institution of general secondary education. – Qualifying Research Paper as a Manuscript.

Dissertation for the scientific degree of Candidate of Educational Sciences in specialty 13.00.07 – Theory and Methods of Education (011 – Educational, pedagogical sciences). – Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine. Volodymyr Dahl East Ukrainian National University of Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, 2018.

The dissertation defines and substantiates the theoretical and methodical principles of formation of family relationships among high school students in extracurricular activities of the institution of general secondary education.

There are some peculiarities of formation of culture of the relationship among the high school students in the modern institution of general secondary education with the account of age changes which are typical for the senior school age: the need for support of the family; the focus on personal self-determination; self-affirmation in the field of interpersonal communication; the importance of acquiring the ability to interact with other members of the family in accordance with universal moral and spiritual norms; awareness of the need to be prepared for future family life and parenthood; the expediency of using forms and methods of work in educational process that contribute to the personal development of students, the construction of their own life strategy.

The main conceptual approaches studying the problem of forming a culture of family relationships have been analyzed and actualized that the creation of harmonious family relationships is conditioned by systemic implementation of each member of the family of self-knowledge, self-formation of personal inner culture, which implies the ability to detect negative personality qualities and transform them into positive according to universal human-spiritual values. A positive personal example of the manifestation of culture in everyday communication of parents, relatives, teachers, other adults important for a child, and encouraging the child to self-identify activities contribute to the formation of a future family man, able to create a harmonious family, to bring up physically and mentally healthy offspring.

On the basis of the analysis of scientific and pedagogical research, the structural components of the culture of family relationships have been revealed - cognitive (defines the level of awareness, the aggregate of knowledge about the culture of family relationships), emotionally valuable (characterized by the formation of emotionally positive attitude to the norms and values of the culture of family relationships), activity component (reflects socio-normative ability to interact with other family members).

In the context of the research, it is determined that high school students, participating in communications in the parents' family, preparing for creation of their family, the birth and upbringing of children in the future, should know the basics of the functioning of a harmonious family; to adhere to the «norms of the cultural background»; to show respect, responsibility, independence, diligence in family communications; be able to carry out

self-knowledge activities to increase personal level of culture and culture family relationships.

The pedagogical conditions for the formation of the family relationship culture among high school students in the extracurricular activities of the institution of general secondary education were substantiated and experimentally verified:-providing educational and methodological support for the formation of family relationships among high school students by means of self-knowledge; improvement of scientific and methodological training of teachers for the formation of the culture of family relationships of high school students on the basis of personal and professional self-improvement;- development and implementation of a program of measures for parents to improve parenting competence and the level of culture of family relationships.

In order to increase the level of formation of the family culture relationship among high school students, the cultural and educational program «Formation of family relationships among high school students by means of self-knowledge» was developed and introduced into the extracurricular activities of institutions of general secondary education; a program of scientific and methodical workshop for teachers, and a program of educational events for parents, aimed at obtaining participants of the pedagogical process of knowledge about norms and rules of communication in the family, mastering the basics of self-knowledge, raising the level of general culture and the culture of family relationships.

The most effective forms and methods of educational work with high school students include: presentations, literary and musical parties, work in groups, independent work, analysis of educational, life situations, discussion of literary works of moral and ethical orientation, self-observation, self-examination, self-evaluation, comparison, self-control, discussion, informing, example, persuasion, explanation, discussion, dialogue interaction, brainstorming, communicative exercises, rule making, unfinished sentences method, drafting of individual program We self and others. The following forms of working with parents have been used: round tables, discussions, creative tasks, discussion of problem situations, group and individual consultations, as well as the introduction of self-cognitive activities into the practice of everyday life of the family (self-observation,

self-examination, self-esteem, comparison, self-control). The contents of the work with teachers proved to be effective such forms and methods as conversation-debate, lecture, scientific and methodical seminar, round table, webinar, Internet conference, training and others.

The scientific novelty of the obtained results is that for *the first time*: a holistic theoretical analysis of the problem of formation of family relationships among high school students on the basis of the ideas of personally oriented, axiological, acmeological, competence, systemic, holistic, culturological, synergetic, activity approaches was carried out; the cultural-educational program «Formation of the culture of the relationship among the high school students»; has been developed pedagogical conditions for the formation of family relationships in high school students' activity in the extracurricular activities of the institution of general secondary education (provision of teaching and methodical support for the formation of family-friendly relationships among high school students by means of self-knowledge, improvement of scientific and methodological training of teachers to form the culture of family relationships of senior pupils on the basis of personal and professional self-improvement; development and implementation of a parenting program for parenting competence and level of culture of family relationships); have been defined and substantiated the criteria (knowledge about the culture of family relationships, the emotionally positive attitude to the norms and values of the culture of family relationships, socio-normative skills of communication in the family), their indicators and the levels of formation of the culture of the relationship between the senior pupils (the cognitive, emotionally valuable, behavioral and activity) are specified sufficient, average, initial, non-normative); *improved*: the concept-terminology apparatus, in particular, the essence of the concept of «culture of family relationships of high school students» as a personal entity, in which the integrated components: knowledge of norms and rules of interpersonal interaction in the family, emotionally and valuable attitude towards the family and fatherhood, moral and spiritual qualities are formed, which collectively provide the high school students with the necessary socio-normative communication skills in the family; they further *developed*: the idea of preparing students for the creation of a family, the position on the potential of extra-

curricular activities of the institution of general secondary education, the contents, forms and methods of forming the family relationships among high school students, the presentation of a pedagogical science about the meaning of self-knowledge in family education.

The practical significance of the obtained results is the introduction of educational and methodological support for the activities of institutions of general secondary education, higher education and postgraduate education in order to ensure the psychological and pedagogical conditions for the formation of the culture of the family relations of high school students of the institution of general secondary education (cultural and educational program «Culture of the family relationships of high school students», educationally-methodical manual «Culture of family relationships», a program of seminars for teachers, a program of events for parents to raise parents competence, methodical educational activities for high school students and parents); methods of pedagogical diagnostics of the formation of a culture of family relationships; methodical recommendations on raising the culture of relationships in the family.

Materials and results of dissertation work can be used in professional activity by teachers of institutions of general secondary education and extracurricular educational institutions; in the compilation of teaching aids, programs and methodical recommendations for pedagogical workers of institutions of general secondary education and out-of-school educational institutions, teaching materials for parents of students; to expand the content of the course of lectures, practical and seminar classes of educational disciplines «Pedagogy of family education», «Psychology of the family», «Socio-pedagogical work with children from families of different types», «Culture of relationships», etc. for students of different educational-qualification levels pedagogical specialties in higher educational establishments; in the system of postgraduate pedagogical education.

Keywords: general secondary education institution, culture of family relationships, pedagogical conditions, extra-curricular activity, family, self-cognitive activity, high school students.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Северинчук, Л. А. (2015а). Формування культури родинних взаємин як пріоритетний напрямок сімейного виховання в сучасному соціокультурному просторі. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*, 1, 137-142.

2. Северинчук, Л. А. (2016а). Сімейні традиції з погляду на сучасні соціокультурні вимоги. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*, 1 (70), 166-172.

3. Северинчук, Л. А. (2017). Роль праці у процесі формування культури родинних взаємин учнів. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*, 6 (81), 193-199.

4. Северинчук, Л. А. (2018а). Педагогічні умови формування культури родинних взаємин старшокласників у позаурочній діяльності закладів загальної середньої освіти. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи*, 61, 260-264.

5. Северинчук, Л. А. (2018b). Формування культури родинних взаємин старшокласників засобами самопізнання. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (east European Scientific Journal)*, 4 (32), 17-21.

6. Черкашина, Т. В., Северинчук, Л. А. (2018). Діяльність навчально-практичного центру самопізнання та особистісно-професійного самовдосконалення педагогічних працівників у контексті реалізації ідей Концепції Нової української школи. *Нова педагогічна думка*, 1 (93), 30-33.

Навчально-методичні посібники

7. Северинчук, Л. А. (2015b). *Культура родинних взаємин: Навчально-методичний посібник*, Черкаси: видавець Чабаненко Ю. А.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

8. Северинчук, Л. А. (2015с). Етапи процесу формування у старшокласників загальноосвітньої школи культури родинних взаємин на засадах самопізнання

та самовдосконалення. *Педагогічні традиції та інновації в сучасному освітньому просторі: матеріали п'ятої Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю конференції*, Дніпропетровськ (Україна), 28 серпня, 2015, (с. 91-94).

9. Северинчук, Л. А. (2016b). Моральний аспект культури взаємин у підготовці молоді до створення сім'ї. *Соціально-гуманітарні дисципліни: напрямки наукового пошуку: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*, Дніпропетровськ (Україна), 12 квітня, 2016, (с. 47-49).

10. Северинчук, Л. А. (2016c). Психолого-педагогічні умови формування культури родинних взаємин на засадах самопізнання в освітньому середовищі. *Педагогічні традиції та інновації в сучасному освітньому просторі: матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції*, Дніпропетровськ (Україна), 1 жовтня, 2016, (с. 87-89).

11. Северинчук, Л. А. (2018c). Формування культури родинних взаємин старшокласників у позаурочній діяльності закладу загальної середньої освіти *Інноваційні наукові дослідження в сфері педагогічних та психологічних наук: матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, Київ (Україна), 4- 5 травня 2018, (с. 56-59).

12. Северинчук, Л. А. (2018d). Стан сформованості культури родинних взаємин старшокласників закладу загальної середньої освіти. Сучасний виховний процес: сутність та виховний потенціал: матеріали звітної науково-практичної конференції НАПН України за 2017 рік, Івано-Франківськ (Україна), 2018, (с. 267 - 270).

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

13. Северинчук, Л. А. (2015d). Самопізнання і самовдосконалення як складова особистісно-професійного зростання студентів. *Педагогічні традиції та інновації в сучасному освітньому просторі: матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю конференції*, Мукачево (Україна), 28 квітня, 2015, (с. 165-167).

ЗМІСТ

ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ У СТАРШОКЛАСНИКІВ КУЛЬТУРИ РОДИННИХ ВЗАЄМИН.....	25
1.1. Культура родинних взаємин як соціально-педагогічна проблема.....	25
1.2 Особливості формування культури родинних взаємин у старшокласників закладу загальної середньої освіти	50
Висновки до першого розділу.....	69
РОЗДІЛ 2. СТАН СФОРМОВАНOSTІ У СТАРШОКЛАСНИКІВ КУЛЬТУРИ РОДИННИХ ВЗАЄМИН У СУЧАСНОМУ ЗАКЛАДІ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ.....	71
2.1. Методика констатувального експерименту	71
2.2. Аналіз стану сформованості культури родинних взаємин у старшокласників закладу загальної середньої освіти	86
Висновки до другого розділу.....	118
РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ФОРМУВАННЯ У СТАРШОКЛАСНИКІВ КУЛЬТУРИ РОДИННИХ ВЗАЄМИН У ПОЗАУРОЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАКЛАДУ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ.....	122
3.1. Структура формувального етапу педагогічного експерименту з впровадження педагогічних умов формування у старшокласників культури родинних взаємин у позаурочній діяльності закладу загальної середньої освіти	122
3.2. Зміст і процедура формувального етапу педагогічного експерименту..	139
3.3. Аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи з формування у старшокласників культури родинних взаємин у позаурочній діяльності закладу загальної середньої освіти.....	167
Висновки до третього розділу.....	187

ВИСНОВКИ.....	192
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	200
ДОДАТКИ (окремим томом).....	

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Родина є першим соціальним середовищем, яке оточує дитину від народження, а тому має першочерговий та унікальний вплив на формування особистості. Проте вчені, які досліджують стан сучасної родини у період кардинальних соціокультурних змін, характеризують його як кризовий, про що свідчать наступні негативні тенденції: збільшення кількості незареєстрованих шлюбів, раннього батьківства, розлучень через відчуження (зради), нестабільне матеріальне становище, наркотичну та алкогольну залежність; зростання кількості випадків насилля в родині, девіантної поведінки дітей; дитячої захворюваності та інвалідності; низька народжуваність та збільшення кількості абортів; ослаблення зв'язків між поколіннями тощо.

Головною причиною більшості родинних проблем є зниження моральності, падіння духовності, недостатній рівень культури взаємин, несприятливі для родинного життя індивідуально-психологічні характеристики членів родини (недостатній рівень внутрішньої культури), відсутність навичок самопізнання і самовдосконалення, і, як результат, їх неготовність до створення стабільної родини і реалізації завдань батьківства.

Соціально-економічні, культурні перетворення, що відбуваються в українському суспільстві, актуалізують проблему підготовки молодого покоління до створення родини, формування культури родинних взаємин, зокрема під час позаурочної діяльності закладу загальної середньої освіти.

На необхідності вивчення і впровадження у педагогічну практику родинних традицій акцентували увагу педагоги: Г. Ващенко, Д. Дьюї, Дж. Локк, П. Каптерев, Я. Коменський, Я. Корчак, А. Макаренко, І. Огієнко, І. Песталоцці, С. Полоцький, Ф. Прокопович, С. Русова, Ж.-Ж. Руссо, Г. Сковорода, Є. Славинецький, В. Сухомлинський, К. Ушинський, Я. Чепіга.

Зміст і напрямки родинного виховання у закладах загальної середньої освіти, формування у підростаючого покоління сімейних цінностей як передумови підготовки їх до створення сім'ї досліджували Т. Алексєєнко, Л. Гончар,

А. Грітчина, Т. Кравченко, Г. Ковганич, В. Кириченко, Л. Канішевська, І. Кулик, І. Мачуська, В. Постовий, І. Сіданіч, В. Сухомлинський, В. Шахрай.

Основи формування в учнів моральної свідомості, соціально-комунікативної культури, естетичної культури, творчості викладені у працях В. Алфімова, А. Аносової, Н. Миропольської, В. Тернопільської.

Роль самопізнання і самовдосконалення у формуванні особистості розглядалася філософами, психологами і педагогами різних періодів розвитку людства. У класичній педагогіці ідеї самовиховання активно розроблялися П. Блонським, П. Каптерєвим, М. Монтесорі, В. Сухомлинським, Л. Толстим, К. Ушинським. Педагогічні засади самопізнання і професійно-особистісного самовдосконалення, розвитку духовності розглянуто у працях І. Бежа, О. Главацької, М. Євтуха, О. Ковальова, О. Кочетова, В. Маралова, Ю. Орлова, Т. Троцко, Т. Черкашиної, Г. Шевченко.

Питання щодо виховного потенціалу та організації виховної роботи в освітніх закладах у позаурочний час викладені в працях О. Євладової, Л. Кондратової, В. Тернопільської, О. Флярковської.

На основі аналізу наукової літератури можна стверджувати, що проблема формування культури родинних взаємин у старшокласників закладу загальної середньої освіти має перспективи реалізації в педагогічній практиці та потребує подальшого дослідження. Серед широкого спектру проблем, які потребують свого вирішення є такі, що пов'язані з: виявленням чинників, які впливають на взаємини у родині; визначенням критеріїв, рівнів культури взаємин у родині; обґрунтуванням заходів просвітницької та психолого-педагогічної роботи з підготовки до створення шлюбу та батьківства, що могли б проводитися під час навчання учнів у старших класах закладів загальної середньої освіти; розробкою програми формування культури родинних взаємин і практичних рекомендацій педагогам, батькам та іншим членам родини учнів стосовно їх підготовки до створення родини на засадах самопізнання і самовдосконалення, завдяки яким відбувається свідоме сприйняття зовнішніх регулюючих факторів, а особистість стає активним суб'єктом свого творення як професіонала, громадянина, сім'янина.

Засвоєння норм культури родинних взаємин, опанування знань основ самопізнавальної діяльності, які дають змогу самостійно формувати систему цінностей, адекватну сучасним умовам життя, і на її основі оптимально вирішувати питання власної життєтворчості, підготовка до створення родини та батьківства у майбутньому є особливо важливою для старшокласників – соціальної категорії та вікової групи, яка, внаслідок її психологічних та соціальних особливостей має нагальну потребу у гармонійних взаєминах у батьківській родині, а в подальшому у шлюбних стосунках, створенні родини, у самоствердженні, самореалізації, але не достатньо усвідомлюють особисту відповідальність за взаємини з оточуючими та необхідність самовдосконалення для їх покращення. Засвоєння учнями старших класів закладу загальної середньої освіти основ самопізнавальної діяльності сприяє формуванню в них умінь планувати і здійснювати творчий пошук вирішення проблем щодо вдосконалення власної особистості та свідомо застосовувати ці умінь для підвищення культури взаємин у батьківській, а в майбутньому – у власній родині.

Найбільш практичної спрямованості процес формування культури родинних взаємин у старшокласників набуває у позаурочній діяльності закладу загальної середньої освіти завдяки інтенсифікації неформальної міжособистісної взаємодії в учнівському колективі, можливості проведення спільних виховних заходів для учнів, їх батьків та інших членів родини, реалізації іноваційних форм та методів виховання.

Актуальність досліджуваної проблеми зумовлена рядом *суперечностей* між:

- суспільним запитом у зміцненні родини як соціального інституту і нестачею відповідної якісної інформації та недостатньою розробленістю комплексних педагогічних заходів щодо культури родинних взаємин;
- потребою підростаючого покоління у підготовці до створення родини та недостатньою розробленістю змісту, форм і методів такої підготовки;
- готовністю старшокласників до формування культури родинних взаємин засобами самопізнання та недостатнім використанням самопізнавальних методик у позаурочній роботі закладів загальної середньої освіти.

Актуальність і недостатня розробленість вказаної проблеми, її теоретична та практична значущість, зазначені вище суперечності зумовили вибір теми дисертації: ***«Формування у старшокласників культури родинних взаємин у позаурочній діяльності закладу загальної середньої освіти».***

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складником науково-дослідної теми лабораторії виховання в сім'ї та закладах інтернатного типу Інституту проблем виховання НАПН України «Формування сімейних цінностей у дітей шкільного віку в сучасних соціокультурних умовах» (державний номер реєстрації 0114U003098). Тему дослідження затверджено вченою радою Інституту проблем виховання НАПН України (протокол № 7 від 29.06.2017 р.) та узгоджено Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 6 від 28.11.2017 р.).

Об'єкт дослідження – процес формування у старшокласників культури родинних взаємин у позаурочній діяльності закладу загальної середньої освіти.

Предмет дослідження – педагогічні умови формування у старшокласників культури родинних взаємин у позаурочній діяльності закладу загальної середньої освіти.

Мета дослідження – визначення, теоретичне обґрунтування й експериментальна перевірка педагогічних умов формування у старшокласників культури родинних взаємин у позаурочній діяльності закладу загальної середньої освіти.

Відповідно до мети та концептуального бачення структури дослідження визначено такі **завдання**:

1. На основі аналізу філософських та психолого-педагогічних джерел уточнити зміст поняття «культура родинних взаємин старшокласників» у контексті самопізнавальної діяльності.

2. Визначити критерії, показники та охарактеризувати рівні сформованості культури родинних взаємин у старшокласників закладу загальної середньої освіти.

3. Дослідити стан сформованості культури родинних взаємин у старшокласників сучасних закладів загальної середньої освіти.

4. Теоретично обґрунтувати й експериментально перевірити педагогічні умови формування у старшокласників культури родинних взаємин у позаурочній діяльності закладу загальної середньої освіти.

5. Розробити навчально-методичний супровід для забезпечення педагогічних умов формування культури родинних взаємин у старшокласників у позаурочній діяльності закладу загальної середньої освіти.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять концептуальні положення особистісно орієнтованого, аксіологічного, системного, культурологічного, діяльнісного загальнонаукових методологічних підходів; основи психолого-педагогічних досліджень з виховання культури спілкування (Б. Ананьєв, І. Бех, О. Леонтьєв, В. Мясіщев); аналіз змісту і напрямів родинного виховання у закладах загальної середньої освіти, проблеми формування у підростаючого покоління сімейних цінностей як передумови підготовки їх до створення сім'ї, формування в учнів моральної свідомості, соціально-комунікативної культури, естетичної культури, творчості (В. Алфімов, Т. Алексєєнко, А. Аносова, Л. Гончар, А. Грітчина, Л. Канішевська, Т. Кравченко, Г. Ковганич, В. Кириченко, І. Кулик, І. Мачуська, Н. Миропольська, В. Постовий, І. Сіданіч, В. Тернопільська, В. Шахрай); дослідження морально-духовних основ родинного виховання (А. Макаренко, В. Сухомлинський, К. Ушинський) та традицій виховання в українській родині (І. Огієнко, М. Стельмахович); положення дослідників про засади духовного розвитку, сутність процесів самопізнання і самовдосконалення як складових процесу формування культури особистості (Ш. Амонашвілі, М. Євтух, Е. Помиткін, Т. Черкашина, Г. Шевченко); дослідження щодо виховання учнів у позаурочний час (О. Євладова, П. Кендзьор, Л. Кондратова, О. Флярковська).

Для досягнення мети та розв'язання завдань дослідження використано такі **методи:**

– *теоретичні*: аналіз, синтез і систематизація положень філософської,

психологічної та педагогічної літератури з досліджуваної проблеми для розроблення науково-категоріального апарату дослідження; порівняння, узагальнення й класифікація для визначення критеріїв, показників, рівнів сформованості у старшокласників культури родинних взаємин та обґрунтування педагогічних умов формування культури родинних взаємин старшокласників у позаурочній діяльності закладу загальної середньої освіти;

- *емпіричні*: анкетування, бесіди, метод незакінчених речень, інформування, приклад, переконування, пояснення, диспут, діалогова взаємодія, мозковий штурм, комунікативні вправи, вироблення правил, аналіз виховних життєвих ситуацій, обговорення літературних творів морально-етичного спрямування, театральнo-ігрова імпровізація, самоспостереження, самоконтроль, самоаналіз, самооцінка, порівняння, складання індивідуальної програми самовдосконалення для підвищення рівня культури родинних взаємин старшокласників; педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний етапи) для перевірки ефективності педагогічних умов формування культури родинних взаємин старшокласників у позаурочній діяльності закладу загальної середньої освіти;

- *статистичні*: методи математичної статистики (визначення непараметричного критерію Фішера, метод t-розподілу Стьюдента) для опрацювання отриманих результатів експериментальної роботи, засвідчення достовірності динаміки змін у рівнях сформованості у старшокласників культури родинних взаємин.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що визначено та обґрунтовано теоретичні та методичні засади формування у старшокласників культури родинних взаємин у позаурочній діяльності закладу загальної середньої освіти, а саме:

уперше: здійснено теоретичний аналіз та узагальнення проблеми формування у старшокласників культури родинних взаємин; розроблено програму «Формування у старшокласників культури родинних взаємин засобами самопізнання»; визначено й обґрунтовано педагогічні умови формування у старшокласників культури родинних взаємин у позаурочній діяльності закладу

загальної середньої освіти (забезпечення навчально-методичного супроводу формування у старшокласників культури родинних взаємин засобами самопізнання; удосконалення науково-методичної підготовки педагогів до формування у старшокласників культури родинних взаємин на засадах особистісно-професійного самовдосконалення; розроблення та впровадження програми заходів для батьків та інших членів родин старшокласників з підвищення батьківської компетентності та рівня культури родинних взаємин); уточнено компоненти (когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінково-діяльнісний), критерії (знання про культуру родинних взаємин, емоційно позитивне ставлення до норм і цінностей культури родинних взаємин, соціонормативні вміння комунікації в родині), їх показники та рівні сформованості у старшокласників культури родинних взаємин (достатній, середній, початковий);

уточнено: сутність поняття «культура родинних взаємин старшокласників», яке розглядається як особистісне утворення, у якому інтегровані складники: знання норм і правил міжособистісної взаємодії в родині, емоційно-ціннісне ставлення до родини та батьківства, морально-духовні якості (відповідальність, самостійність, працелюбність, взаємоповага), сформовані засобами самопізнання, забезпечують у старшокласників необхідні соціонормативні уміння комунікації у родині;

набули подальшого розвитку: ідеї підготовки учнів до створення родини, положення про потенціал позаурочної діяльності закладу загальної середньої освіти, уявлення педагогічної науки про значення самопізнавальної діяльності у родинному вихованні.

Практичне значення одержаних результатів полягає у запровадженні у діяльність закладів загальної середньої, вищої освіти та післядипломної освіти навчально-методичного супроводу для забезпечення педагогічних умов формування у старшокласників культури родинних взаємин (програма «Формування у старшокласників культури родинних взаємин засобами самопізнання», навчально-методичний посібник «Культура родинних взаємин», програма семінарських занять для педагогів, програма заходів для батьків та інших членів родин старшокласників з підвищення батьківської компетентності

та культури родинних взаємин, методичні розробки виховних заходів для старшокласників та батьків); методики педагогічного діагностування сформованості у старшокласників культури родинних взаємин; методичних рекомендацій щодо підвищення їх рівня культури взаємин у родині.

Матеріали і результати дисертаційної роботи можуть бути використані у професійній діяльності педагогами закладів загальної середньої освіти; в укладанні методичних матеріалів для батьків та інших членів родин учнів; для розширення змісту курсу лекцій, практичних і семінарських занять навчальних дисциплін «Педагогіка сімейного виховання», «Культура взаємин» тощо для студентів різних освітньо-кваліфікаційних рівнів педагогічних спеціальностей у вищих навчальних закладах; у системі післядипломної педагогічної освіти.

Упровадження результатів дисертації. Наукові положення дисертаційного дослідження, основні висновки і методичні рекомендації упроваджено: у позаурочній діяльності Березняківської загальноосвітньої школи I-III ступенів, Ротмістрівської загальноосвітньої школи I-III ступенів Смілянської районної ради Черкаської області (довідка № 484 від 14.06.2018 р.); Білозірської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 1, Білозірської загальноосвітньої школи I-II ступенів № 1, Геронимівської загальноосвітньої школи I-III ступенів, Дубіївської загальноосвітньої школи I-III ступенів, Хутірської загальноосвітньої школи I-III ступенів, Червонослобідської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 2 Черкаської районної ради Черкаської області (довідка № 921/01 від 19.06.2018 р.); Білоцерківської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 20 (довідка № 103 від 06.08.2018 р.), Білоцерківської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 21 Білоцерківської міської ради Київської області (довідка № 56 від 22.08.2018 р.); гімназії № 2 м. Хмельницького (довідка № 321 від 14.09.2018 р.), Хмельницького навчально-виховного об'єднання № 28 Хмельницької міської ради Хмельницької області (довідка № 01-38/278 від 16.08.2018 р.); Черкаської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 27 Черкаської міської ради (довідка № 74 від 30.05.2018 р.), Черкаської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 2, Черкаської загальноосвітньої школи I- II ступенів № 10, Черкаської загальноосвітньої школи

I-III ступенів № 24, Черкаської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 32, Черкаської спеціалізованої школи I-III ступенів № 3, Черкаської спеціалізованої школи I-III ступенів № 17, Черкаської спеціалізованої школи I-III ступенів № 18 Черкаської міської ради Черкаської області (довідка № 440 від 12.06.2018 р.), роботі Черкаського міського методичного кабінету установ освіти (довідка № 371 від 02.06.2018 р., довідка № 440 від 12.06.2018 р.), комунального навчального закладу «Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників Черкаської області» (довідка від 15.06.2018 № 182/01-18).

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні й практичні результати дослідження було представлено у доповідях на наукових і науково-практичних конференціях різного рівня: *міжнародній науково-практичній конференції «Інноваційні наукові дослідження в сфері педагогічних та психологічних наук»* (Київ, 2018), *всеукраїнських з міжнародною участю* – «Педагогічні традиції та інновації в сучасному освітньому просторі» (Мукачєво, 2015), «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (Дніпропетровськ, 2015); *всеукраїнських* – «Соціально-гуманітарні дисципліни: напрямки наукового пошуку» (Дніпро, 2016), «Педагогічні традиції та інновації в сучасному освітньому просторі» (Дніпро, 2016), «Теоретико-методологічні засади та світоглядні орієнтири національно-патріотичного виховання дітей та учнівської молоді» (Київ, 2016), «Особистість у виховному просторі зростання: від дитинства до юності» (Київ, 2017), науково-практичних Інтернет-конференціях – «Самопізнання та особистісно-професійне самовдосконалення педагога як усвідомлена потреба сьогодення» (Черкаси, 2017), «Сучасні практики особистісно-професійного самовдосконалення суб'єкта педагогічної діяльності засобами самопізнання» (Черкаси, 2018), Всеукраїнських Педагогічних Читаннях «Сім'я – лоно культури людства» (Київ, 2017), Київських студій гуманної педагогіки (Київ, 2018). Основні результати дослідження доповідалися й обговорювалися на засіданнях лабораторії виховання в сім'ї та закладах інтернатного типу, звітних наукових конференціях Інституту проблем виховання НАПН України (Київ, 2015–2018).

Публікації. Основні положення та результати дослідження висвітлено у 13 публікаціях, з яких 12 одноосібних. У тому числі: 1 навчально-методичний посібник, 5 статей у наукових фахових виданнях України, 1 стаття – у міжнародному періодичному науковому виданні, 6 статей опубліковано у матеріалах конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, 22 додатків, списку використаних джерел (всього 230 найменувань, із них 6 англійською мовою). Основний текст дисертації викладено на 185 сторінках, містить 42 таблиці, 11 рисунків. Додатки представлено окремим томом на 148 сторінках. Загальний обсяг дисертації – 359 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ У СТАРШОКЛАСНИКІВ КУЛЬТУРИ РОДИННИХ ВЗАЄМИН

1.1 Культура родинних взаємин як соціально-педагогічна проблема

Серед головних соціальних цінностей у сучасному суспільстві актуальними залишаються: родина, батько, мати, діти, рідна домівка, гармонійні родинні взаємини. Родина є особливим середовищем, у якому найбільш показово проявляється сутність людини.

У наукових та публіцистичних літературних джерелах поняття «родина» часто вживається як тотожне з поняттям «сім'я». Проте семантико-культурологічний зміст цих понять, як зазначає Т. Алексєєнко (2017), різняться.

Сім'я розглядається як мала соціальна група, заснована на кровній спорідненості або на офіційному чи цивільному шлюбі, члени якої об'єднані спільним проживанням і веденням домашнього господарства, виконанням сімейних функцій, емоційними зв'язками, взаємними юридичними і моральними зобов'язаннями та традиціями.

У порівнянні з поняттям «сім'я» поняття «рід» і «родина», більш характерні для української культури, є ширшими: рід – об'єднання представників різних поколінь на основі кровної спорідненості; родина – структурна одиниця роду, утворена на основі спорідненості сімей. При цьому сімейні статуси батьків і дітей класифікують за лінією та ступенем кровного споріднення, які визначаються по мірі близькості чи віддаленості представників різних поколінь родини (Алексєєнко, 2017, с. 27, 355).

Саме родина завдяки об'єднанню між представниками різних поколінь роду та споріднених сімей (наприклад, коли підтримуються зв'язки між батьківською сім'єю та сім'ями дітей, між сім'ями братів та сестер тощо), має передумови для збереження традицій роду, передачі від покоління до покоління його найкращих здобутків, а отже, утворює первинну ланку держави.

Взаємини у родині слугують основою формування уявлень особистості про соціальні норми, соціально-культурні цінності, набуття соціального досвіду

і життєвої компетентності, від яких значною мірою залежить якість її подальшої життєвої реалізації.

Як наголошує М. Стельмахович (1998), значний вплив на виховання дитини мають усі члени її родини: «Виховання родинне тому, що при провідній і вирішальній ролі батьків як першовихователів своїх дітей, чималий виховний вплив на молоду паросль мають дідусі і бабусі, любов яких до онуків особлива, а також брати й сестри, усі родичі і свояки» (с. 52).

Варто зазначити, що взаємини в загальному контексті розглядаються як особисті зв'язки між людьми: особисті, родинні, у колективі тощо.

Під родинними взаєминами розуміємо суб'єкт-суб'єктну і полісуб'єктну взаємодію між членами родини, включаючи стосунки «чоловік – дружина», «батьки – діти», «дід, баба – онуки», «брати, сестри» та ін., в якій здійснюється обмін думками, почуттями, переживаннями, способами поведінки, звичками, та задовольняються потреби особистості у підтримці, солідарності, співчутті, дружбі, належності тощо.

Родинні взаємини є одним із найскладніших видів міжособистісних взаємин, оскільки найважче порозумітися з близькими людьми, які проводять одне з одним найбільше часу, очікують найбільше одне від одного, і найбільш болісно реагують, якщо не задоволені потреби або не справдилися певні сподівання. Між членами родини встановлюються унікальні, тісні зв'язки як на біологічному, так і на духовному рівнях.

При цьому комунікації між членами родини ми розглядаємо як «вищу форму зв'язку між людьми» (Мельничук, 1974, с. 406); «соціальну взаємодію, складову спілкування поряд з перцепцією та інтеракцією; складний, символічний, особистісний, трансакційний, часто неусвідомлюваний процес обмін знаками, під час якого транслюється певна інформація зовнішнього або внутрішнього характеру, а також демонструються статусні ролі, в яких перебувають учасники спілкування стосовно один одного» (Бацевич, 2007, с. 81).

Родинні взаємини регулюються нормами моралі і права. У Конституції України зазначено, що родина, дитинство, материнство і батьківство охороняються

державою, а також гарантується право кожного громадянина на достатній рівень життя для себе і своєї родини, визначаються соціальні права та обов'язки у шлюбі та родині (Конституція України. № 254к/96-ВР. (2016)).

Сімейний кодекс України визначає засади шлюбу, особисті майнові та немайнові права та обов'язки подружжя, основи виникнення та зміст особистих прав та обов'язків членів родини, регулює родинні взаємини з метою зміцнення родини як соціального інституту, побудови родинних взаємин на почуттях взаємної любові та взаємної поваги, підтримки та взаємодопомоги, утвердження почуття обов'язку перед дітьми, батьками та іншими членами родини, забезпечення дітей родинним вихованням, їх фізичного і духовного розвитку (Сімейний кодекс України. № 2947-III. (2018)).

Закон України «Про охорону дитинства» утверджує право дитини на зростання в родинному оточенні в атмосфері миру, гідності, взаємоповаги, свободи та рівності (Закон України «Про охорону дитинства». 2402-III. (2018)).

У Законі України «Про освіту» зазначається, що батьки зобов'язані створити належні умови для виховання, навчання, повноцінного розвитку дитини (Закон України «Про освіту». № 2145-VIII ст. 55. (2017)).

Сучасні політичні, соціально-економічні, демографічні перетворення призвели до певних трансформацій родини та її функцій.

Порівняльний аналіз окремих показників роботи служб у справах дітей Черкаської області протягом 2015-2017 років (табл. 1.1) вказує на зростання кількості дітей, які відібрані від батьків у зв'язку із загрозою життю і здоров'ю, дітей, покинутих у пологовому будинку чи інших закладах охорони здоров'я, та від яких відмовилися батьки, дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах, а також на збільшення рівня соціального сирітства та зростання показників злочинності серед дітей.

Серед причин збільшення показників міжособистісної конфліктності, жорстокого поводження та насильства у родині, зниження її виховного потенціалу, та у цілому кризи сучасної української родини як соціального інституту дослідники виокремлюють наступні: інвалідність (недієздатність, хворобливість) (фізична

сфера), війни, бідність, безробіття (соціальна сфера); цивільні, нерівні, одностатеві шлюби (моральна сфера), беззаконня, бездіяльність, безвідповідальність (духовна сфера) (Піньковська, 2017); соціальні спокуси, поширення шкідливих звичок і нездорового способу життя; асоціальна поведінка, утвердження агресивних стандартів життя, культу сили і грошей, заробітчанство (у тому числі і з виїздом за кордон), недостатність педагогічної культури і відповідальності батьків, їх підготовленості до материнства та батьківства; бажання батьків перекласти свої батьківські обов'язки на державу, інші виховні інституції, на інших членів родини, «підміною» безпосереднього батьківського виховання дітей грошима, нянями та гувернерством; превалювання у виховній діяльності батьків довіри рекламі, власним враженням і порадам інших поряд з недовірою досвіду старших членів родини (Алексєєнко, 2017; Кравченко, 2010); незлагодженість моделей рольової поведінки чоловіка та дружини; неадекватність сприйняття і розуміння психологічних особливостей один одного; невміння застосовувати психологічні механізми співробітництва, розподілу влади у родині (Шахрай, 2016, с. 57); порушення духовних основ родини (Кісарчук, & Єрмусевич, 2006).

Таблиця 1.1

**Узагальнені показники роботи служб у справах дітей
Черкаської області протягом 2015-2017 років**

Проблемні обставини, ситуації в родинях	Кількість дітей		
	2015 р.	2016 р.	2017 р.
Покинуті діти	15	3	17
Підкинуті діти	10	21	13
Діти, від яких відмовилися батьки	7	2	11
Діти, які опинилися у складних життєвих обставинах	463	438	444
Діти, відібрані у зв'язку із загрозою життю і здоров'ю	4	17	31
Діти, які набули статусу дитини-сироти, дитини, позбавленої батьківського піклування	306	304	327
Діти, які вчинили злочин	185	123	157

Негативні тенденції функціонування сучасної родини актуалізують потребу у пошуку ефективних шляхів родинного виховання.

Розглянемо окремі ознаки, за якими можна визначити ступінь благополучності родини у цілому та зокрема взаємин у ній, користуючись класифікацією, яка характеризує родини за трьома специфічними групами: благополучні, умовно благополучні та проблемні родини.

Благополучна родина є повною, тобто у ній є і батько і мати, які: здорові, працевлаштовані, є політичними однодумцями, мають однаковий рівень освіти, за характером – гуманісти та одного віросповідання. Окрім того, подружжя належать до однієї раси, національності та мають одну й ту ж групу крові.

В умовно благополучній родині також є і батько і мати, але один з них хворий (інвалід), лише один працевлаштований, подружжя мають не ворожі, але різні політичні погляди, у них наявна незначна різниця у рівнях освіти, хоча б один з них за характером гуманіст, їх релігійні погляди різні, але сумісні. Крім того, різної раси, національності, мають різні групи та резус крові.

У проблемній родині є тільки один з батьків чи один з батьків має алкогольну, наркотичну залежність тощо; обоє мають інвалідність (фізичну, психічну); обоє безробітні; мають протилежні політичні погляди; у них відсутня чи низька освіта; обоє егоїсти, сповідують різні віри або є атеїстами. Окрім того, батьки мають антагоністичні політичні, релігійні погляди.

Слід зазначити, що кожна з характеристик відображає рівень фізичної (за расою, групою та резус-фактором крові), психічної (за моральними принципами, освітою, політичними переконаннями, національністю та мовою), духовної (за ставленням до Бога та віри, сповіданням релігії та приналежності до певної конфесії) сумісності подружжя, що є передумовою створення стабільної родини.

Здатність подружжя мислити однаково про добро і зло (ментальна сумісність, братство по розуму) забезпечує безконфліктне співіснування і відповідає початковому ступеню творення миру в родині (розуміння). Відповідність почуттів у подружжя до категорій «добра» і «зла» (моральна сумісність, душевне братство)

приносить радість у стосунках і відповідає середньому ступеню творення миру в родині (прощення). Подружжя, яке вміє мислити позитивно, логічно, конструктивно, одностайне у діях (духовна спорідненість, братство по духу) досягає взаєморозуміння у всіх сферах родинного життя, що відповідає високому рівню творення миру у родині (милосердя) (Піньковська, 2017).

Виходячи з наведених характеристик, передумовами досягнення більш високого рівня культури родинних взаємин є наявність у подружжя: зрілості фізичної (репродуктивний вік, здоров'я, працездатність); зрілості ментальної (освіта, професія, робота – джерело доходу); зрілості душевної (здатність слухати і слухатися, розуміти і допомагати один одному); зрілості духовної (уміння прощати, співчувати, жертвувати).

Підсумовуючи, слід зазначити, що опис благополучної родини відповідає ідеальному образу родини, у якій переважає взаємодовіра та взаємоповага між її членами, кожен має умови для розвитку та саморозвитку відповідних здібностей. Особливо підкреслимо значення вищезазначених духовно-моральних чинників успішного тривалого існування родини, таких як взаєморозуміння, взаємодовіра, взаємоповага, які досягаються свідомими взаємними зусиллями для її збереження. Погоджуємося з думкою вчених про те, що, щастя у родині є «продуктом колективної творчості», неможливо, щоб один з її членів був щасливим ізольовано від інших, тому саме від спільних зусиль залежить особистісний розвиток кожного, реалізація, досягнення бажаного незалежно від зовнішніх умов (Посисоєв, Жедунова, Можаровська, & Юрасова, 2004, с. 31). Така родина має потенціал для виховання фізично і духовно-морально здорових нащадків. Водночас, життєві реалії свідчать про надзвичайно низький відсоток родин, які відповідають наведеним характеристикам благополучної родини, що актуалізує необхідність вжиття заходів з підвищення рівня культури взаємин у родині на державному рівні.

Родина є першою і найважливішою школою людських взаємовідносин, в якій закладається система стосунків, особливості спілкування, способи і форми спільної діяльності, сімейні цінності та орієнтири. Гармонійний розвиток дитини можливий у родині з високим рівнем культури взаємин між усіма її членами. Порушення

комунікацій між членами родини породжують внутрішньоособистісну та міжособистісну напругу, конфлікти, що негативно впливають на інші сфери життя людини. Якщо ж між членами родини панує взаємоповага та довіра, і кожний з відповідальністю ставиться до своїх слів, вчинків та думок, то дитина перенесе у своє доросле життя аналогічні етичні норми взаємин.

Дискусію у науковому світі викликає питання щодо впливу спадковості не тільки на збереження фізичного здоров'я нащадків, можливість продовження роду тощо, а й на особистісні якості людини, її моральні цінності, ідеали, мотиви, спрямованості, які є визначальними у родинних взаєминах.

Вивченню питання спадкової визначеності розвитку особистості, до певної міри запрограмованості її життєвого шляху у залежності від поглядів, переконань, патернів поведінки тощо батьків та прабатьків присвячені дослідження представників психологічної науки та практики К. Юнга («колективне несвідоме»), А. Зонді («родове несвідоме»), Е. Берна («життєвий сценарій»), Н. Пезешкіана («сімейна концепція») (Помиткіна, Злагодух, Хімченко, & Погорільська, 2010).

Генетичний, спадковий фонд людини уміщує як анатомо-морфологічні задатки, зокрема особливості мозку й нервової системи, властивості нервової діяльності, так і психодинамічні задатки: енергетичні властивості емоційно-вольової сфери, темпераменту, мислення, пам'яті, сприймання, сензитивності (Бех, 2006, с. 77; Русалов, 1979, с. 21). І. Бех зазначає, що спеціальних генів гуманізму чи антисоціальної поведінки немає, але є генетично детерміновані властивості психіки, які поєднуючись та відбиваючись через певні соціальні умови впливають на формування в людини або високого почуття совісті або її відсутності, що впливає на її поведінку, взаємини з оточуючим світом – гуманні, альтруїстичні чи егоїстичні, споживацькі (Бех, 2006а, с. 77).

Виходячи з цього, особистісні якості людини, її моральні цінності, ідеали, мотиви, норми взаємин формуються у значній мірі через виховання. Забезпечення ефективної реалізації виховної (соціалізуючої) функції родини вимагає від батьків оволодіння психолого-педагогічними знаннями та вміннями щодо культури взаємин у родині і виховання дітей. Батьківська компетентність, на думку

Л. Гончар, полягає у здатності батьків розуміти соціально-психологічну ситуацію в родині, цілеспрямовано докладати зусиль для створення гуманних умов виховання дитини, що засновується на знанні її вікових особливостей, нахилів і здібностей, уміння застосовувати ефективні способи взаємодії з дитиною завдяки самопізнанню та самовдосконаленню (Гончар, 2017, с. 108). Виховання своїх нащадків є глибинним історичним обов'язком батьків, що забезпечує безперервний зв'язок поколінь. В свою чергу, обов'язок дітей перед батьками – збереження честі родини, роду, примноження чеснот: благородства, милосердя, співстраждання. Взаємна відповідальність батьків і дітей забезпечує єдність родини, роду, народу та покращення генофонду нації.

На цьому наголошує М. Стельмахович: «Настав той час, коли необхідно якнайрішучіше повертатися до української родини з її непорушним авторитетом, подружньою вірністю, любов'ю до дітей і відданістю святому обов'язку їх виховання, повагою до батьків і материнським покликанням жінки, підняти роль чоловіка – дружини, батька – матері в створенні та захисті домашнього вогнища, забезпечуючи на їх взірцевому прикладі моральну підготовку молоді до подружнього життя, тобто відновити та зміцнити те вічне, на чому тримається людство, що ніколи не старіє» (Стельмахович, 1996, с. 11).

Отже, висновки дослідників підтверджують першочергове значення родини, яка поєднує у собі і спадковий фактор, і являє собою первинне і найбільш тривале, систематичне за часом і впливом середовище, у процесі формування всебічно розвиненої, розумно мислячої, духовної особистості. Формування культури родинних взаємин підростаючого покоління актуалізує необхідність просвітницьких заходів з підвищення батьківської компетентності, та передбачає систематичне самовиховання усіх членів родини.

Визначити рівень культури родинних взаємин, з'ясувати, за якими правилами, нормами, принципами живе родина, можна проаналізувавши існуючі в ній традиції (стосовно побуту, спілкування, дозвілля тощо). Слід акцентувати, що у значній кількості сучасних родин культивуються шкідливі звички та традиції (вживання алкогольних напоїв, тютюнопаління, використання нецензурної лексики

у спілкуванні). Тому популяризація здорового способу життя, сімейних цінностей, формування культури родинних взаємин в наш час набуває особливо важливого значення. Родина повинна свідомо творити сімейні традиції, які з одного боку, враховували б смаки, інтереси, захоплення усіх членів родини, а з іншого – оберігали їх фізичне і психічне здоров'я. Творення позитивних традицій у родині передбачає дотримання сумірності з власними силами та можливостями та доцільності відповідно до потреб кожного та спільної мети). Наприклад, на зміну гучним весіллям з великими фінансовими розтратами батьків молодят, іноді навіть в борг, поступово приходять весільні подорожі, скромні святкування у колі найближчих родичів та друзів, замість застілля у сімейні свята – активний відпочинок на природі тощо. Дотримання почуття міри запобігає розвитку споживацького ставлення членів родини один до одного та до оточуючого світу, сприяє формуванню самодостатності, безкорисливості у родинних комунікаціях.

Науковці підкреслюють, що виховання гармонійної особистості з високим рівнем культури, зокрема у родині, можливе за умови об'єднання зусиль родини та освітніх закладів, спрямованих на підготовку підростаючого покоління до створення у майбутньому шлюбу та сім'ї, формування відповідального ставлення до батьківства.

На необхідності системної підготовки дітей та молоді до родинного життя як складової загального процесу формування особистості та її соціальної адаптації наголошують такі науковці, як Т. Алексеєнко, А. Аносова, Л. Верб, Л. Гончар, А. Грітчина, З. Зайцева, Л. Канішевська, А. Карасевич, В. Карпіков, В. Кравець, Т. Кравченко, І. Кулик, Р. Лемехова, І. Мачуська, В. Оржеховська, В. Пултавська, А. Сизанов, О. Тіунова, І. Трухін, В. Шахрай, Л. Яценко та ін., висвітлюючи у своїх працях різні аспекти означеної проблеми.

Зокрема В. Шахрай (2016) акцентує увагу на необхідності оволодіння підростаючим поколінням соціально-психологічними засобами для налагодження повноцінного сімейного життя, досягнення відповідного рівня сімейної компетентності, яка визначається як «інтегративна якість особистості, що полягає

в усвідомленні нею себе як органічної частини такого живого організму, як сім'я, де кожний працює на досягнення спільної мети – гармонійних взаємин, які можливі тільки завдяки рівності всіх членів родини, взаємопідтримці, знаходженню компромісів, любові до рідних тобі людей, неприйняттю насильства як засобу розв'язання сімейних проблем, сприйняттю домівки як «сімейного вогнища» тощо» (с. 57).

Досліджуючи психологічні умови з підготовки старшокласниць до народження та виховання дітей в майбутньому, О. Тіунова підкреслює, що відповідальне ставлення до материнства є результатом внутрішньої роботи, особистісного розвитку, і є незалежними від зовнішніх впливів, які не відповідають внутрішнім переконанням особистості. Таке ставлення можливе за умови самоусвідомлення, прийняття рішень у відповідності із внутрішньою переконаністю про їх необхідність та важливість для власної життєдіяльності (Тіунова, 2008). Свідоме, відповідальне ставлення молоді до сімейного життя, до вибору партнера, народження та виховання дітей сприяє зміцненню родинних взаємин, інституту родини, та суспільства в цілому.

Підготовленість молоді до сімейного життя передбачає сформованість навичок здорового способу життя, статево-рольової ідентифікації, володіння знаннями про планування родини та збереження репродуктивного здоров'я, розвиток сімейних традицій, розвиток комунікативних якостей та корекції особистих проблем (Кравець, 2000).

До важливих комунікативно значущих якостей, умінь, необхідних для створення шлюбу і родини, Л. Шнейдер відносить: комунікативні уміння; володіння психотехнікою спілкування та саморегуляції; доброзичливість і поступливість під час непорозумінь; вміння долати конфліктні ситуації; терпимість до недоліків іншого; вміння прощати; бажання і готовність до появи дітей, їх розвитку, виховання, навчання; соціальну активність членів сім'ї та їх вміння не замикатися у вузькому колі сімейних справ (Шнейдер, 2000).

Таким чином, у педагогічній науці у напрямку родинного виховання особлива увага приділяється питанню підвищення рівня культури учнівської молоді

та батьків з метою зміцнення родини, як соціального інституту, та підвищення її потенціалу з виховання гармонійної особистості.

Поняття «культура» є одним з ключових понять досліджуваної проблеми. У Словнику української мови поняття «культура» визначається як сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його історії (Білодід та ін., 1970, с. 394).

Досліджуючи феномен культури, П. Кендзьор підкреслює її багатогранність та наявність у зв'язку з цим низки різних наукових трактувань і теоретичних обґрунтувань, та у педагогічному вимірі розглядає її як специфічний спосіб людської діяльності, сукупність моделей мислення, символів, цінностей і норм, що формують ідентичність особистості (Кендзьор, 2017, с. 32).

Розкриваючи засади формування культури взаємин у педагогічній практиці, М. Євтух та Т. Черкашина (2012) акцентують, що поняття «культура» набуває значення певного ступеня досконалості, якого досягає суб'єкт педагогічного процесу у формуванні взаємин, опановуючи все нові й нові знання про себе і навколишній світ та оволодіваючи власним практичним досвідом взаємодії із реальністю (с. 10).

З огляду на досліджувану проблему, поняття «культура» розглядається нами як удосконалення фізичних, душевних і духовних сил, нахилів і здібностей людини, а отже, рівень їх розвитку, що передбачає усвідомлення нею сили знань, спрямування до пізнання себе та оточуючого світу, роботу над виправленням власних недоліків і подоланням свого невігластва, прагнення до реалізації власного творчого потенціалу задля творення краси та гармонії у своєму житті, зокрема родинному.

Отже, культура взаємин, включаючи родинні, детермінована внутрішньою культурою суб'єктів взаємодії, а тому освітній процес повинен спрямовувати учня до розвитку особистих здібностей, виховання в собі якостей відповідно до загальнолюдських морально-духовних цінностей та норм культури.

Проблему культури взаємин дітей різної вікової категорії та їх батьків досліджували Т. Алексеєнко, Н. Власова, Л. Гончар, Е. Зарединова, І. Кулик, І. Сіданіч та інші.

Науковці одностайні в думці, що культура взаємин у родині значною мірою залежить від суб'єктивних факторів: рівня соціальної зрілості подружжя, психологічної сумісності, загального рівня культури членів родини, знання певних закономірностей функціонування та розвитку родини, уміння знаходити компроміс у стосунках та попереджувати ескалацію міжособистісних конфліктів тощо.

Т. Алексеєнко (2017) ввела в науковий обіг поняття «сімейна субкультура» (субкультура сім'ї) і визначає його як «культурний простір сімейного середовища, який формується та виявляється в інтеграції, певному симбіозі дорослої і дитячої культури, а також культури взаємодії батьків і дітей, на перетині їхніх смаків, інтересів, цінностей, ціннісних орієнтацій та в особливостях організації способу життя сім'ї» (с. 405).

Поняття «культура взаємин батьків і дітей» І. Сіданіч (2004) визначає як «рівень міжособистісних взаємин, в основі яких лежать морально-етичні цінності і норми життєдіяльності сучасної української сім'ї, доброзичливе, чуйне і щире ставлення батьків і дітей одне до одного». Науковець акцентує увагу на діалектичному взаємозв'язку між особистісною культурою членів сім'ї, культурою сімейного духовного середовища, сімейних традицій, які визначають особливості процесу виховання культури взаємин батьків і дітей. При цьому зовнішніми проявами культури взаємин батьків і дітей є взаєморозуміння, взаємодопомога і взаємоповага, що виражаються через такі головні засоби як культура спілкування, культура поведінки і культура мовлення (с. 162).

Досліджуючи проблему культури міжособистісного спілкування старшокласників у їх підготовці до сімейного життя, І. Мачуська (2004) виокремлює наступні її компоненти: знання психолого-педагогічних засад спілкування, розуміння його цінності для повсякденного буття людини, значення для належного виконання соціальних ролей, зокрема ролей чоловіка і дружини; наявність позитивно-емоційного ставлення до інших людей; вміння аналізувати й

оцінювати комунікативні ситуації; комунікативні вміння та навички, здатність до прояву певних особистісних якостей (доброзичливості, емпатії, поваги, культури мовлення та ін.); прагнення до пізнання психологічної структури власної особистості та самовиховання, адекватність самооцінки (с. 45).

Передумовою гармонізації взаємин у родині, на думку Т. Кравченко (2010), є виконання наступних завдань: опанування прийомами саморегуляції, релаксації; формування комунікативної культури; ознайомлення з правилами психотерапії, культурою конфлікту.

У наукових дослідженнях з питань родинного виховання, підготовки молоді до створення шлюбу та батьківства провідною є думка, що культура взаємин у родині тісно взаємопов'язана із цінностями, які в ній культивуються. При цьому до базових родинних цінностей науковці відносять: авторитет, довіру, толерантність, здатність поступитися власними інтересами заради інтересів іншого, солідарність, здатність діяти в інтересах сім'ї, готовність захищати кожного її члена та позитивний імідж родини в цілому (Т. Алексєєнко, 2017, с. 404); здоровий спосіб життя, дбайливість, почуття взаємодопомоги, взаємоповагу, злагоду (Л. Канішевська та ін., 2015, с. 10); любов, взаємну підтримку, згуртованість, турботу, самопожертву, доброчинність; духовну єдність, співчуття; кооперацію у виконанні різних видів трудової діяльності, організації домашнього затишку; терпіння, доброту, великодушність (Т. Кравченко, 2010); кооперацію зусиль, рівність між членами родини, самодостатність кожного з них, що робить родину не «ареною досягнень», а «сферою комфорту і підтримки» (О. Кляпець, як зазначається у Гундертайло та ін., 2016, с. 248).

Розкриваючи психологічний аспект проблеми стабільності родини, Є. Артамонова звертає увагу на те, що врівноваженість подружніх та родинних відносин істотно залежить від характеру (позитивного чи негативного) досвіду, набутого у батьківській родині, а саме засвоєної моделі шлюбу та родинного життя батьків і типу взаємин у батьківській родині (добре ставлення батька та матері одне до одного, хороші стосунки з братами та сестрами, та з іншими членами родини, щасливе дитинство тощо) у відповідності до загально-соціальної системи правил

і норм взаємодії і взаємин. Дослідниця підкреслює, що міцність родини залежить «від бажання і культури міжособистісних відносин подружжя, їх здатності переглядати свої помилкові погляди, прагнення підтримувати психологічно благополучні, здорові відносини з іншими» (Артамонова та ін., 2002).

Погоджуємося з поглядами вчених про актуалізацію переходу родини як соціальної групи на більш високий рівень розвитку – команди, яка має здатність до самоорганізації, компенсації певної неспроможності окремого її члена шляхом розподілу сімейних ролей, забезпечуючи синергетичний ефект, тобто підсилення можливостей кожного за рахунок зусиль інших членів родини, та можливість вирішення задач, які неможливо було вирішити поодиноці (Горбунова, Ложкін, Кляпець).

Культура міжособистісних взаємин у родині залежить насамперед від рівня внутрішньої культури особистості. Тому процес формування культури родинних взаємин учнів має включати розвиток їх внутрішньої культури, яка містить такі структурно-змістові складники: культуру пам'яті, культуру бажань, культуру емоцій, культуру спонук та думок (рис. 1.1).

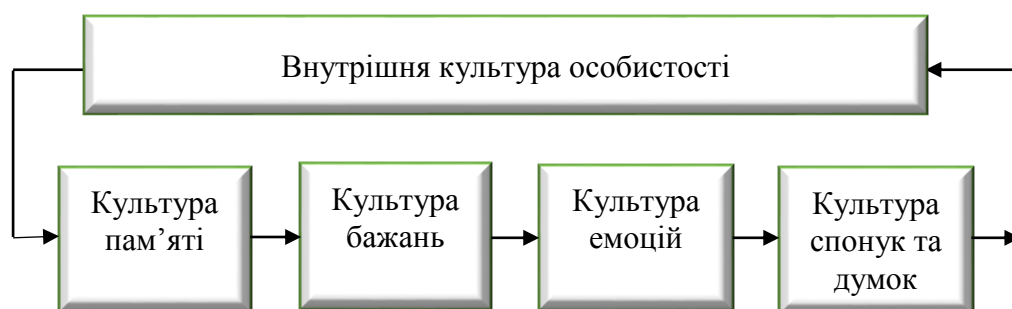

Рис. 1.1. Складові внутрішньої культури особистості

Охарактеризуємо кожний зі складників внутрішньої культури особистості. Культура пам'яті формує вміння обирати головне від другорядного у повсякденні, зберігати свої кращі здобутки та надбання тих, з ким відбувається взаємодія за покликом чи необхідністю. Культура бажань передбачає співвіднесення власних сил, можливостей та умінь для реалізації певного плану дій з доцільністю бажань, тобто почуття міри, такту в бажаннях. Культура емоцій визначається

самовладанням (почуттям власної гідності), тобто внутрішнім спокоєм у прийнятті рішень, розвиненою здатністю до прощення будь-кого (як друга, так і ворога). Культура спонук полягає у їх безкорисливості (почутті благородства), самовідданому служінні ідеї утвердження миру. Культура мислення ґрунтується на людинолюбності і передбачає уміння зрозуміти причину того, що відбувається, знайти джерело роздратування, обдумати план виходу з обставин, що склалися, і, що особливо важливо, самотійно приступити до виконання спланованих дій задля збереження миру у взаєминах, недопущення конфлікту. Формування культури мислення поєднує розвиток інтелекту та здатності до позитивного логічного мислення. При цьому зменшується егоїстичні прояви у міжособистісних стосунках, тобто у способі мислення індивіда відбувається поступовий перехід з формату «я і вони» у «вони + я» та «ми» (без втрати своєї індивідуальності) (Євтух, & Черкашина, 2012, с. 279).

Системне формування культури бажань, емоцій, мислення, спонук під час освітнього процесу у закладі загальної середньої освіти сприяє підвищенню рівня внутрішньої культури учнів та культури взаємин у родині.

Виховання культури родинних взаємин спрямоване на засвоєння моральних вимог суспільства, закріплених у нормах, принципах й ідеалах, та їх інтеграцію в особистий досвід.

Створення та функціонування повноцінної родини можливе лише за умови відповідності свідомості суб'єкта родинних комунікацій «нормі культурного фону», яка за визначенням Т. Черкашиної, відображає загальні умови, що забезпечують високий рівень особистісно-професійних досягнень у виробничій, суспільній та розумовій діяльності, а саме: вміння організувати власне дозвілля; хобі; туризм і подорожі; читання книг; перегляд політичних і культурно-просвітницьких програм та фільмів; відвідування театру, мистецьких виставок, концертів класичної музики, літературних вечорів та ін.; регулярне заняття спортом чи фізкультурою, спрямовані на зміцнення сили волі та фізичного здоров'я; відсутність хронічних захворювань; відсутність залежності від наркотиків та сильнодіючих лікарських препаратів; відсутність бажання

до вживання алкогольних та слабоалкогольних напоїв незалежно від обставин (будні, свята, визначні дати, традиції тощо); відсутність звички до куріння як здібність розрізняти корисні і шкідливі впливи на емоційно-вольовий та фізичний стан; уміння висловлюватися без вживання нецензурної лексики, як показник ментальної працездатності (Черкашина, 2008). Наявність хоча б в одного з членів родини таких негативних звичок, як вживання наркотиків, алкоголю, паління, використання нецензурної лексики, призводить до дисгармонії у взаєминах, конфліктів, насилля, жорстокого поводження, проблем зі здоров'ям, нестачі коштів на забезпечення функціонування родини. Таким чином, рівень сформованості внутрішньої культури відповідно до «норми культурного фону» слугує критерієм готовності старшокласників до досягнення більш високого рівня культури родинних взаємин.

Як підкреслюють науковці, виховання культури родинних взаємин передбачає набуття сукупності усталених морально-духовних і соціально значущих якостей особистості, необхідних для позитивних родинних комунікацій.

Наявність морально-духовних якостей як передумову здорових міжособистісних стосунків визначає А. Макаренко (1989): «...якими повинні бути здорові стосунки між юнаком та дівчиною? ... Щирі стосунки, тобто такі, які нічого не перебільшують і не зменшують. Коли не обманюють одне одного, коли є повага до самого себе і до іншого, тоді стосунки будуть здорові, незалежно від того, які це стосунки: дружні, любовні і т. д. У всякому випадку, якщо є турбота про життя і щастя іншого, – такі стосунки завжди будуть прекрасними» (с. 126).

Гармонійні міжособистісні взаємини у родині, як зазначає Т. Кравченко (2009), ґрунтуються на любові, взаємній підтримці, згуртованості, та передбачають: турботу про інших, самопожертву та доброчинність; духовну єдність, співчуття, співпереживання і в радості і в горі, і у випадку успіху, і у випадку поразки; кооперацію, виконання різних видів трудової діяльності, організацію домашнього затишку; високу етичну культуру, яка включає вміння приймати іншу людину з усіма її недоліками, проявляти терпіння, доброту, великодушність, приборкувати власний егоїзм.

Розглянемо детальніше окремі морально-духовні і соціально значущі особистісні якості, необхідні для гармонійних родинних комунікацій.

Запорукою гармонії у родині, безперечно, є *любов* кожного її члена один до одного. Розглянемо зміст поняття «любов» в контексті досліджуваної проблеми. Вважаємо, що зазначене поняття нівельоване в сучасному суспільстві, тому у процесі підготовки молоді до подружнього життя та створення родини необхідно зосередити увагу на тому, що слід відрізняти почуття любові від інтересу, симпатії, флірту, захоплення, закоханості, пристрасті, тим паче, сексуальних стосунків. Відсутність розуміння того, що любов починається з миролюбності, правдивості, довіри, вдячності та відповідальності у стосунках, призводить до конфліктів між подружжям, між батьками і дітьми, а в крайніх випадках і до агресії та насилля. Загалом, справжня любов у родині передбачає миролюбне та терпеливе ставлення до інших членів сім'ї, взаєморозуміння, прощення один одному недоліків та помилок, милосердя та співчуття до своїх близьких у складних ситуаціях. Така любов набуває якості жертвовної та, на відміну від суто егоїстичної, відображає вміння та готовність ставити інтереси інших членів родини над своїми, жертвувати своїм часом, грішми, силами, вміннями заради блага родини. Між люблячими членами родини існує кооперація, на відміну від суперництва, бажання забезпечити умови для розкриття творчого потенціалу кожного. Справжня любов побудована на щирості та повній довірі один до одного. Вона проявляється вдячністю за працю інших членів родини, а також *повагою* до їх інтересів та захоплень. Не викликає сумніву, що така любов між усіма членами родини є необхідною і достатньою умовою високого рівня культури родинних взаємин.

Важливою якістю, необхідною для створення стабільної родини, є *відповідальність*. Вона передбачає вимогливість кожного члена родини, насамперед, до самого себе, підвищення рівня особистої культури, усвідомлення свого внеску у створення миру, затишку, достатку у родині, народження і виховання потомства, фізично і психічно здорового.

Формування відповідальності неможливе без знання своїх прав та обов'язків у родині. Розподіл обов'язків у родині повинен ґрунтуватися на принципі «кожний

за здібностями та за можливостями». Старші у родині (дідусі, бабусі, батьки, старші діти) мають більше прав, але й більше обов'язків, ніж молодші (діти). Якщо у родині розподілені обов'язки між її членами з врахуванням їх здібностей, можливостей та бажань, а робота, яку ніхто не бажає робити, виконується кожним за графіком та попередньою домовленістю, то в дитини розвивається почуття справедливості, відповідальності, турботливості, поступливості. За таких умов дитина відчуває, що її праця потрібна іншим, що вона робить свій внесок у загальну справу. Якщо ж вся хатня робота звалена на плечі одного з членів родини, наприклад, матері, то у її сина може сформуватися неповага до майбутньої дружини, за норму буде сприйнятий батрацький труд жінки в родині. А в дівчинки, яка бачить постійно працюючу та стомлену матір, може розвинути рабська психологія, або ж навпаки, лінє через протест проти праці (Піньковська, 2013, с. 25).

Міцну родину може створити лише самотійна людина, яка здобула освіту, працевлаштована, має стабільний дохід, і таким чином, здатна забезпечити належні умови свого життя і життя своїх рідних. Тому у процесі виховання і в родині, і в освітніх закладах вагомим значення набуває мотивація дитини до *самотійності* через оволодіння якомога більшою кількістю трудових навичок, ознайомлення з найрізноманітнішими видами діяльності, що сприяє реалізації внутрішнього потенціалу, творчості. Таким чином закладається фундамент *працелюбності*.

Саме у родині дитина здобуває перші уявлення про працю, усвідомлює необхідність оволодіння навичками самообслуговування та виконання різних видів діяльності з метою досягнення бажаного. Формування вміння організувати свою життєдіяльність у родині відбувається завдяки встановленню доцільного режиму праці та відпочинку. Слід враховувати, що найкращим відпочинком є зміна видів праці: фізичної, розумової, душевної, духовної. При цьому фізична праця, насамперед, забезпечує побутові потреби. Розумова праця передбачає вміння мислити логічно, розмірковувати про добро і зло, читання книг, обговорення фільмів, спектаклів, побутових проблем. Душевна праця полягає у спогляданні природи та турботі про все живе («братів наших менших»), спогляданні творів

мистецтва, прослуховування музики тощо. Духовне сходження відбувається в міру розвитку таких чеснот, як скромність, вдячність, відповідальність, співчуття, вміння прощати (Піньковська, 2013, с. 169). Таке розуміння видів праці сприяє усвідомленню того, що творче життя, реалізація свого потенціалу можливі лише через працю: фізичну, розумову, душевну та духовну.

У процесі виховання у дитини працелюбності слід враховувати, що, як наголошує В. Сухомлинський (1984), не можна формувати в неї думку, що якщо вона працює, то цим самим робить велику послугу дорослим і вимагає за це похвали і винагороду (с. 87). До такого ставлення дітей до праці призводять часті заохочення (а іноді і обдаровування!) їх від батьків, вихователів, вчителів навіть за невеликі успіхи.

Щоб запобігти появі звички, а згодом і пристрасі до схвальної оцінки за прийняту норму у поведінці, навчанні, побуті тощо, слід відзначати не те, що дається дитині легко, а лише те, що досягнуте через подолання себе, докладання значних зусиль. Як зазначає Ш. Амонашвілі (2009), оскільки «труднощі в фізичному, розумовому та духовно-моральному розвитку дитини – це сходинки, долаючи які, вона підіймається на п'єдестал людяності», важливо сформувати у дитини усвідомлення труднощів, як передумови переживання радості успіху (с. 21). Вміння долати труднощі, з якими пов'язана праця, наслідуючи духовно-моральну настанову «краще – ворог хорошого», сприяє набуттю учнями нового досвіду, нових умінь, а отже, формуванню організованості, впевненості у своїх силах та почуття власної гідності. При цьому страх зробити помилку та виглядати недосконалим в очах оточуючих трансформується в активність та рішучість, вміння програвати, не впадати в стан розчарування, тобто виправляти свої неповноцінні якості, та діяти далі з метою досягнення поставленої мети.

Лише той, хто сам сумлінно працює, спроможний гідно оцінити працю іншого, не заздритиме успіху іншого, а поважатиме його працю, розділить радість за його досягнення, адже добре розуміє: щоб досягти успіху, позитивних результатів у будь-якій справі необхідно докласти чимало зусиль. Усвідомлення того, що розвинути свої здібності, здобути нові знання і досягти нових висот

можливо лише через працю, спонукає докладати зусилля, долати перешкоди, наполегливо просуватися до своєї мети, трансформуючи можливі розчарування завдяки працелюбності в активність, бадьорість та радість. Таким чином формується свідомість розумно мислячої людини з високим рівнем внутрішньої культури та культури взаємин у родині, яка має позитивне мислення й оптимістичне ставлення до життя (Євтух, & Черкашина, 2012).

З усвідомленням необхідності участі у суспільно корисній діяльності поступово виховується потреба у праці, і разом з цим, формуються прагнення досягнення своєї мети, розуміння вимог до якості праці, вміння враховувати свої сили та вміння відповідно до наявних умов та визначеного терміну виконання, здатність аналізувати та коригувати її результати. По мірі розвитку особистості розширюється масштаб її діяльності – від особистісних інтересів до інтересів родини, колективу, міста, держави, планети, що передбачає розвиток безкорисності задля служіння ідеї гуманізму та еволюції.

Слід наголосити, що тільки особистим прикладом батьки можуть виховати у дитині законослухняність, працелюбність, самостійність, відповідальність за свої слова і вчинки, любов до навчання (самопізнання і самовдосконалення).

У цілому виховання і самовиховання в учнів таких комунікативно значущих якостей як взаємоповага, відповідальність, самостійність, працелюбність за допомогою засобів самопізнання сприяє формуванню свідомого ставлення до створення шлюбу та батьківства, підвищенню їх рівня культури взаємин у родині.

Таким чином, аналіз наукових досліджень підтверджує, що поєднання морально-духовних якостей, цілеспрямованих знань про норми, правила міжособистісної взаємодії в родині, особистого емоційно-ціннісного ставлення до її членів, забезпечує в учня необхідні соціонормативні уміння взаємодіяти з членами родини на рівні культури.

Слід підкреслити, що родина являє собою складну мережу взаємин, тому вона у кожному акті взаємодії між її членами постійно змінюється, перетворюється, перебуває в процесі становлення. За допомогою термінів: *family making*, що у

дослівному перекладі означає «роблення сім'ї» (Л. Белла), буття сім'єю (Ф. Барський і Д. Кутузова), побудова чи творення сім'ї (О. Кляпець) дослідники описують процесуальність феномена родини, підкреслюючи, що суттю родинних взаємин є процес створення тривалих і стійких близьких стосунків взаємної турботи у спільному домашньому просторі, та вказуючи на необхідність докладання постійних зусиль членів родини по творенню та переробленню (remake) її актуального життя (як зазначається у Гундერთайло та ін., 2016, с. 180). Акцентуємо, що творення гармонійних родинних взаємин (досягнення високого рівня культури родинних взаємин) нерозривно пов'язане із самопізнанням кожного члена родини, підвищенням рівня внутрішньої культури. Вступ у шлюбні відносини передбачає початок внутрішньої роботи, духовних зусиль, духовного росту особистості кожного з подружжя. Позитивний особистий приклад прояву культури у повсякденних комунікаціях батьків, родичів, вчителів, інших значимих для дитини дорослих, спонукання дитини до самопізнання і самовдосконалення є запорукою успіху у вихованні підростаючого покоління культури родинних взаємин.

Ідея самопізнання є провідною у працях філософів, педагогів, психологів від давніх часів до сучасності, які одностайні у думці, що виховання особистості полягає, перш за все, у тому, щоб спонукати вихованця до самовиховання, самовдосконалення, що є провідним для творення культури взаємин у родині.

Підкреслюючи важливу роль самопізнання у процесі виховання особистості учня, В. О. Сухомлинський (1977) зазначав: «Справжнє виховання в тому, що юний розум, юне серце, юна душа, пізнаючи світ, пізнають водночас свою особистість. Справжнє виховання в тому, що пізнаючи моральну красу, добро, справедливість, людина починає бачити себе, починає мріяти себе найвищою міркою моральності, запитує себе: А що я за людина? Що в мені хорошого і поганого? Що про мене думають люди?» (с. 258).

Один з авторів гуманної педагогіки Ш. Амонашвілі (1991) зазначає, що навчити дитину пізнавати свій внутрішній, духовний світ означає навчити її самовихованню, самооновленню, самовдосконаленню. Педагог вбачає кінцеву

мету виховання у тому, щоб навчити дитину перемагати над своїми пристрастями, долати власну недосконалість (с. 64).

І. Бех підкреслює, що на зміну директивної авторитарній педагогіці повинно прийти особистісно орієнтоване виховання, до основних завдань якого відносить: формування у суб'єкта бажання усвідомлювати і вдосконалювати себе як особистість, найвищу соціальну цінність, культивування у вихованця цінності іншої людини, культивування у вихованця досвіду свободи приймати особисті рішення, відповідати за них, що є основою культури гідності. Внутрішній розвиток особистості, на думку науковця, обумовлений здатністю виробляти і змінювати ставлення до самого себе, формується завдяки цілеспрямованому вихованню і самовихованню. Тому методологічним орієнтиром у виховному процесі особистості є відкриття вищого «Я» (Духу) вихованця, у зв'язку з чим ознакою педагогічної майстерності є забезпечення у виховному процесі переходу від спільного (педагога з вихованцем) цілепокладання з метою опанування вихованцем морально-духовних цінностей до відповідного цілепокладання як самостійного творчого акту. Самовиховання ґрунтується на морально-духовній дії вихованця, як покликання потенційного духовного, яке є у кожної людини, «можливість бути і стати». Результатом розгортання психологічного механізму самодоведення у процесі внутрішнього діалогу є породження мотиву оволодіти бажаною морально-духовною цінністю. Самовиховання полягає у постійній, систематичній, цілеспрямованій, напруженій «праці душі», орієнтованій на вищі морально-духовні досягнення (Бех, 2006а, с. 36, 49).

Окремої уваги для нашого дослідження заслуговує педагогічна система самопізнання та особистісно-професійного самовдосконалення авторів М. Євтуха, Т. Черкашиної. Науковці розглядають самопізнавальну діяльність як свідомий процес системного вивчення індивідуального ресурсу сил (пам'яті, бажань, емоції, думок, почуттів, спонукань) та особистих негативних і позитивних якостей з наступною трансформацією їх у більш високі якості з метою цілеспрямованого накопичення ресурсу чеснот у процесі діяльної праці. Активізація ментальної працездатності суб'єкта самопізнавальної діяльності у параметрах розумний

(ментально трудолюбивий), розумно душевний (ментально самостійний), розумно мислячий (ментально самодостатній), супроводжується зміцненням ментального імунітету, який заснований на духовно-моральних якостях: милосердя, мужність, дружелюбність, повага, довіра, та відповідає способу мислення індивіда, що уміщує світосприйняття гуманіста, миротворця, здатного протистояти духовному, моральному, громадянському беззаконню (Євтух, & Черкашина, 2017).

Отже, особистісні досягнення індивіда, перспективи його життєвої реалізації, у тому числі і у родинному житті, залежать в першу чергу від його рівня внутрішньої культури, здійснення свідомої праці із самопізнання та самовдосконалення. На основі аналізу поглядів філософів, педагогів минулого та сучасності робимо висновок, що самопізнавальна діяльність дає можливість виявити й трансформувати особисті неповноцінні якості, які стають джерелом конфліктів у родині, та визначити свої сильні позитивні сторони, що стануть фундаментом для подальшої життєвої самореалізації. Вивчаючи себе, особистість починає краще розуміти інших членів родини, навчається виявляти причини непорозумінь у родині, намагаючись перед усім трансформувати власні недоліки, прагнучи до гармонії у взаєминах.

Сутнісна характеристика концепту «культура родинних взаємин» у контексті самопізнавальної діяльності зумовлюється головним завданням, що полягає у формуванні внутрішньої культури особистості на засадах самопізнання і, як результат, досягнення нею більш високого рівня культури взаємин у родині. Структурно такий взаємозв'язок представлено на рис. 1.2.

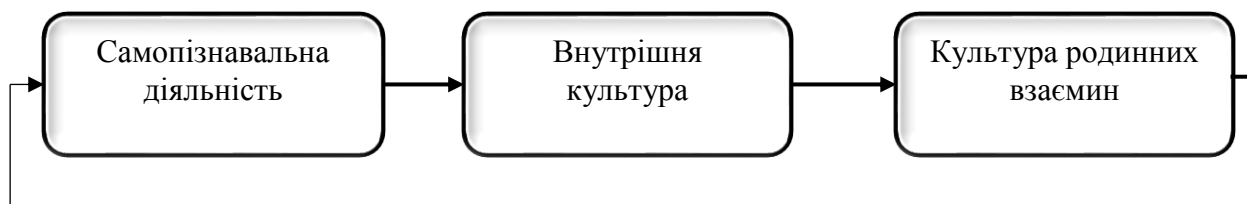

Рис. 1.2. Взаємозв'язок культури родинних взаємин, внутрішньої культури та самопізнавальної діяльності

Таким чином, можемо підсумувати, що які б зовнішні технології не застосовувалися у вихованні, вони будуть малоефективними, якщо

не пробудити у вихованця бажання до внутрішніх самозмін. Системне здійснення кожним членом родини свідомої самопізнавальної діяльності сприяє як особистісному зростанню та творчій реалізації, так і зміцненню родини у цілому, покращенню якості її функціонування.

Теоретичні і методичні засади означеної педагогічної системи, адаптовані до проблеми формування культури родинних взаємин, мають позитивні результати (параграф 3.3) і засвідчують ефективність її застосування у сучасній педагогічній практиці.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що характер взаємин у родині обумовлений як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками (рис. 1.3.).

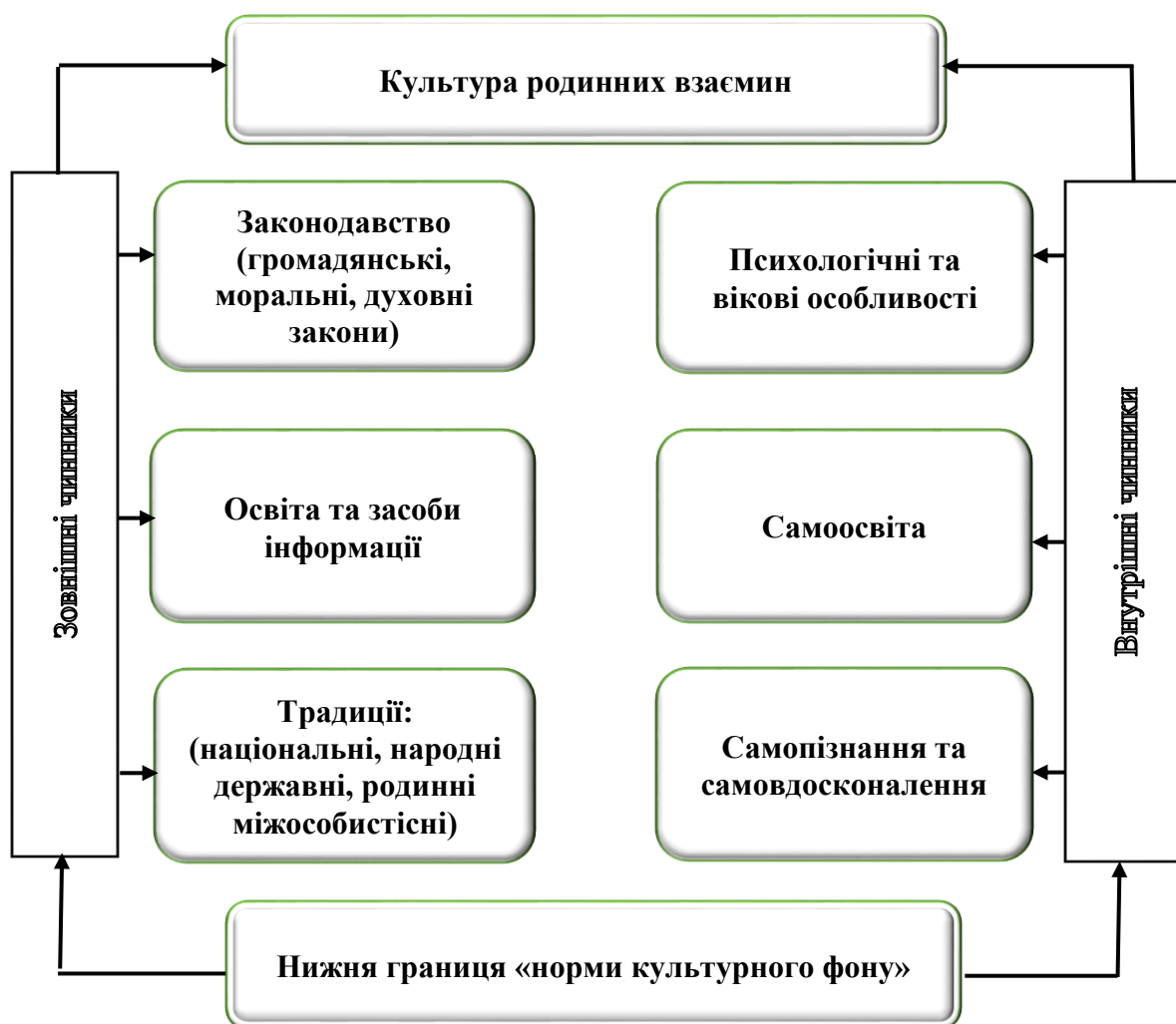

Рис. 1.3. Чинники, які впливають на формування культури родинних взаємин

Проведений аналіз теоретичних підходів до розгляду поняття «культура родинних взаємин» дозволив нам уточнити його змістове навантаження в контексті теми, мети й завдань дослідження та описати його структурно-змістові складники.

Культура родинних взаємин старшокласників визначена нами як особистісне утворення, у якому інтегровані складники: знання норм і правил міжособистісної взаємодії в родині, емоційно-ціннісне ставлення до родини та батьківства, морально-духовні якості (відповідальність, самостійність, працелюбність, взаємоповага), сформовані засобами самопізнання, забезпечують у старшокласників необхідні соціонормативні уміння комунікації у родині.

У контексті дослідження визначено, що старшокласникам у взаємодії з членами батьківської родини та плануванні гармонійних взаємин у своїй сім'ї у майбутньому, необхідно знати основи функціонування зразкової родини як прикладу для наслідування; не порушувати нижньої межі «норми культурного фону», проявляти повагу, відповідальність, самостійність, працелюбність у родинних комунікаціях; уміти здійснювати самопізнавальну діяльність для підвищення особистого рівня культури та культури взаємин у родині.

Зазначені норми відображено у критеріях, показниках та рівнях сформованості культури родинних взаємин учнів (параграф 2.1).

Враховуючи змістове навантаження виділених норм, вживання наркотиків, алкоголю, паління, використання ненормативної лексики в побутовому мовленні, зневажливе ставлення до шлюбу та родини, байдужість до знань щодо правил, норм, принципів міжособистісної взаємодії в родині, відмова брати на себе відповідальність за добробут майбутньої родини, створення гармонійних взаємин в ній та виховання дітей, відсутність поваги та вдячності до інших членів родини, неготовність виконувати обов'язки в родині, ігнорування потреб та інтересів інших членів родини при реалізації власних бажань, схильність до конфліктів у родинних комунікаціях; відсутність схильності до самооцінки не відповідають нижній межі «норми культурного фону» соціуму. На профілактику вказаних негативних явищ та утвердження соціокультурних норм у родині спрямовано педагогічний

експеримент із старшокласниками закладів загальної середньої освіти, описаний у другому та третьому розділах роботи.

1.2 Особливості формування культури родинних взаємин у старшокласників закладу загальної середньої освіти засобами самопізнання

Відповідно до Закону України «Про загальну середню освіту» загальна середня освіта спрямована на забезпечення «всебічного розвитку особистості шляхом навчання та виховання, які ґрунтуються на загальнолюдських цінностях та принципах науковості, полікультурності, світського характеру освіти, системності, інтегративності, єдності навчання і виховання, на засадах гуманізму, демократії, громадянської свідомості, взаємоповаги між націями і народами в інтересах людини, родини, суспільства, держави». Систему закладів загальної середньої освіти становлять загальноосвітні навчальні заклади всіх типів і форм власності, навчально-виробничі комбінати, позашкільні заклади, науково-методичні установи та органи управління системою загальної середньої освіти, а також професійно-технічні та вищі навчальні заклади I-II рівнів акредитації, що надають повну загальну середню освіту (Про загальну середню освіту. № 651-XIV ст. 9. (2018)). Освітнє середовище закладу загальної середньої освіти у взаємодії з родиною та громадськими інституціями має потужний потенціал щодо формування в учнів культури родинних взаємин насамперед у позаурочній роботі. Однак сучасний освітній процес здебільшого орієнтований на розумовий розвиток особистості учня, родинне виховання має епізодичний, несистемний характер.

Погоджуємося з думкою П. Блонського, який наголошує, що поки школа буде відірвана від родини учня, ця родина буде права у своїй недовірі до роботи школи, в той час як надзвичайно важливо, щоб школа не «відривала» дитину від родини, а допомагала бути корисним своїм рідним, поважати їх та бути вдячними за щоденну копітку працю задля її блага, помічати та цінувати красу любові батьків, здійснювати самопізнання і самовдосконалення для продовження найкращих здобутків свого роду (Блонський, 1979, с. 61).

Науковці підкреслюють необхідність поєднання зусиль школи та сім'ї у вихованні особистості, у тому числі і родинному. Виховання майбутнього сім'янина починається змалечку, у колі родини, а в подальшому продовжується в освітніх закладах. І. Бех (2006а), досліджуючи проблему оптимізації особистісно-розвивального відношення «дорослий – дитина», обґрунтовує правило використання виховної сили «логіко-почуттєвого маятника». Вчений зазначає, що початково для вихованця значущим дорослим, який має значний виховний вплив на дитину завдяки її позитивному та емоційно-привабливому ставленню до нього, є батько чи мати (або вони разом). У подальшому вступає у дію чинник екстраполяції, тобто розширення індивідуального виховного поля значущого дорослого завдяки залученню інших суб'єктів впливу з метою спільних дій щодо морально-духовного перетворення вихованця. При цьому вертикальний вектор виховної екстраполяції забезпечує формування у вихованця родового способу морально-духовного переживання шляхом вивчення життя представників різних поколінь свого роду, крокуючи в глибину історії та повертаючись до сьогодення, що дає уявлення про родову моральну програму. Горизонтальний вектор екстраполяції виховного впливу на вихованця забезпечується узгодженістю морально-перетворювальних дій значущих дорослих першого й другого кіл прихильності вихованця – педагогів, старших школярів, знайомих відповідно до впливу вертикального вектору (с. 130). Таким чином, виховання майбутнього сім'янина починається у батьківській сім'ї, а згодом продовжується під впливом інших інституцій, у тому числі навчальних закладів.

Досліджуючи питання про оптимальний період для свідомого формування культури родинних взаємин у навчальному закладі, спираючись на наукові праці щодо вікових особливостей дітей (І. Бех, І. Булах, Л. Божович, Л. Виготський, І. Кон, Г. Костюк, О. Леонтьєв, О. Мудрик та ін.), ми дійшли висновку, що найбільш актуальним для підготовки до створення родини є ранній юнацький вік від 15 до 18 років, який відповідає старшому шкільному віку.

Психічний розвиток старшокласників характеризується бурхливим дозріванням. Інтенсивно розвивається мислення: здатність до оперування великим

обсягом інформації, її інтеграції та синтезу, осмислення причинно-наслідкових зв'язків, генерації нових ідей та застосування їх у практиці повсякденного життя, аналізу та корекції своєї діяльності.

Для раннього юнацького віку притаманний інтенсивний розвиток саморозуміння з домінуванням трьох типів мотивів: самовираження, справедливості і моральної рефлексії. Учні старших класів проявляють зацікавленість у спілкуванні, більш свідомо ставляться до формування рис свого характеру для покращення взаємин з оточуючими. Більш диференційованими і дієвими стають соціальні мотиви, розширюється діапазон соціальних ролей. Відбувається розгорнута соціалізація, опанування суспільним досвідом, набуття все більшої самостійності, відносної автономності, індивідуалізації, яка, як зазначає І. Бех (2006а), полягає не в зміцненні індивідуалізму, а в максимально глибокому розкритті індивідуальних можливостей. Науковець наголошує на необхідності для юнаків окрім вирішення проблеми професійного самовизначення та вибору життєвого шляху, осмислення сенсу свого існування та призначення, пошуку відповідей на запитання «Хто Я?», «Який Я?», «Навіщо Я?» (с. 108).

У період ранньої юності підвищується спрямування до визначення ставлення до життя, сенсу буття, системи цінностей, прагнення дотримання норм моралі та досягнення свого ідеалу. Поряд з тим, кризова ситуація у сучасному суспільстві, соціальна напруга, руйнування духовно-моральних цінностей, виведення дорослими дітей за межі соціально значущих справ призводять до стану невпевненості та розгубленості молоді у питаннях світосприйняття та самовизначення, втрати ідеалів, формування песимізму, необ'єктивності самооцінки, егоїзму, соціальної пасивності, що негативно позначається на подальшій самореалізації підростаючого покоління.

Окрім цього, у юнацькому віці вплив родини стає менш значущим, збільшується бажання у самоствердженні в оточенні ровесників. Водночас відсутність розуміння, підтримки з боку рідних людей призводить до порушення контактності дитини, підвищення конфліктності, деструктивної поведінки.

Наслідком переважання впливу «вулиці», так само як і батьківської сім'ї, яка веде асоціальний спосіб життя (негативна поведінка дорослих і ровесників, нецензурна лайка, вживання алкоголю, наркотиків, паління, нерозбірливі статеві стосунки тощо), є формування неправильних ціннісних орієнтацій, поглядів, переконань, конфлікт із законом, що негативно позначається на подальшому житті дитини. Це обумовлює необхідність об'єднання зусиль як батьків, так і педагогів щодо створення довірливих стосунків з дітьми старшого шкільного віку на паритетних засадах, підтримки їх прагнення до самостійності, сприяння розвитку їх здібностей, корекції деструктивних проявів поведінки, об'єктивації самооцінки, формування життєвих цінностей у відповідності до загальнолюдських норм моралі.

Досліджуючи проблему формування соціальної компетентності, В. Шахрай (2016) підкреслює необхідність інтерналізації (засвоєння) молоддю (підлітками, старшокласниками) соціальних ролей, у тому числі ролі сім'янина, усвідомлення вимог до чоловіка та жінки при виконанні ними ролей батька та матері, завдяки чому стає можливим нормальне функціонування суспільства та самореалізація окремих особистостей. Науковець підкреслює, що хоча родина займає одне з провідних місць у системі життєвих цінностей старшокласників, однак їх уявлення про цінні для чоловіків та жінок якості ще досить розмиті (с. 30, 196).

Таким чином, саме старшокласники, які на порозі дорослого життя роблять перші спроби розроблення життєвої стратегії, спрямовані на визначення життєвих орієнтирів, замислюються про своє майбутнє, у тому числі, про шлюб та батьківство, відповідно до вікових та психологічних особливостей, характерних для періоду ранньої юності, є сенситивними до формування родинних цінностей, та потребують залучення до свідомої, системної самопізнавальної діяльності.

Оптимізації життєконструювання старшокласників у родинній сфері, відповідно до дослідження О. Кляпець (2016), сприяють: розуміння мінливості родини, її відкритості до трансформацій; виявлення негативного та обмежуючого впливу певних стереотипів, традицій на творення родини; усвідомлення авторства свого життя, прийняття відповідальності за конструювання власного родинного

простору, усвідомлення необхідності здійснення самопізнавальної діяльності з метою покращення якості комунікацій з членами своєї родини.

Самопізнавальна діяльність старшокласників передбачає організовану, активну й цілеспрямовану їх діяльність, скеровану педагогом на систематичне формування й розвиток своїх позитивних та усунення негативних якостей відповідно до усвідомлених потреб і вимог суспільства, професійної діяльності, родини, а також на реалізацію особистої програми розвитку. Оволодіваючи засобами самопізнання у закладі загальної середньої освіти, старшокласники активно формують у собі ті якості та компетенції, які допоможуть у майбутньому створити гармонійну родину, тобто із суб'єктів виховання перетворюються на об'єкти самовдосконалення, творців власного життя, зокрема родинного.

У контексті розгляду проблеми підкреслимо визначальну роль та педагогічну доцільність на сучасному етапі реформування освіти серед видів діяльності закладу загальної середньої освіти позаурочної діяльності як підсистеми загального виховного процесу, під час якої, на наш погляд, найбільш ефективно формується свідоме ставлення старшокласників до родинного життя, шлюбу, батьківства, розвиваються навички самопізнавальної діяльності.

Питання організації позаурочної роботи в навчальних закладах висвітлені у наукових працях Г. Глухової (1983; 2008), Т. Бугайко, Ф. Бугайко (1952), Н. Волошиної (1975), Л. Кондратова (2008), О. Куцевол (2008), Н. Миколайчук (2009), Є. Пасічник (1990; 2000), В. Тернопільської (2009), Г. Токмань (2006), В. Фіщук (2008), О. Флярковської (2015) та ін.

Головним завданням позаурочної діяльності навчального закладу, на думку вчених, є створення умов для інтелектуального, духовного та фізичного розвитку учнів у вільний від навчання час. Оскільки, така робота проводиться на умовах добровільності, забезпечується можливість реалізації учнями власних ініціатив, прояву своїх можливостей та здібностей, за рахунок чого відбувається самореалізація та самоствердження, переосмислення життєвих цінностей та проектування майбутнього життя.

Позаурочна діяльність у закладі загальної середньої освіти дозволяє продуктивно поєднувати зусилля школи та родини щодо виховання та самовиховання учнів, підвищувати батьківську компетентність.

До основних напрямів позаурочної виховної роботи з учнями віднесено: соціокультурний, художньо естетичний, дослідницько-експериментальний, науково-технічний, еколого природничий, туристично-краєзнавчий, спортивно-оздоровчий, військово патріотичний, дозвілєво-розважальний. духовно-моральний, соціальний, загально інтелектуальний, загальнокультурний.

Сутність позаурочної освіти та виховання визначають такі специфічні умови її функціонування, як диференційованість, динамічність, гнучкість, мобільність, варіативність, доступність тощо.

При цьому до позаурочної виховної роботи у старшій школі висуваються такі вимоги: плановість, науковість, зв'язок з життям, педагогічна доцільність, єдність з навчальною діяльністю, реалізація принципу добровільності, систематичність і послідовність в організації позанавчальної розвивальної діяльності учнів, доступність, зв'язок із сім'єю, результативність та корисність.

Виховна робота з учнями у позаурочний час завдяки своїй динамічності, інтегративності, варіативності, мобільності має більші можливості щодо використання різних джерел знань (спостереження, зустрічі, бібліотека, екскурсії, Інтернет тощо) та форм роботи (індивідуальних: консультації, бесіди; групових: тренінги, конференції, круглі столи, дискусії, дебати, ділові та рольові ігри, гуртки, секції, шкільні наукові товариства, олімпіади, змагання, пошукові та наукові дослідження, суспільно корисні практики; масових: проекти, свята, творчі вечори, концерти тощо).

Підкреслюючи значення самовдосконалення у процесі виховання особистості учнів у позаурочній діяльності навчальних закладів, науковці О. Комаровська, Н. Миропольська, І. Руденко (2015) наголошують, що позаурочна виховна робота «полягає у проектуванні таких педагогічних технологій, що могли б якнайповніше допомогти учням зорієнтуватися і самореалізуватися у багатогранній соціокультурній ситуації. Фактично йдеться про розроблення технологій,

спрямованих на саморозвиток школяра... Сфера позакласної виховної роботи є оптимальною для інтенсифікації саморозвитку й самовиховання особистості», оскільки спрямована на формування в учнів позитивних емоцій, відчуття радості, створення ситуації успіху, що спонукає їх до самостійного аналізу та планування свого життя, змістовного наповнення дозвілля та застосування запропонованих видів діяльності у подальшому житті поза безпосереднім педагогічним втручанням (с. 26).

Аналіз досліджень щодо позаурочної діяльності освітніх закладів свідчить, з одного боку, про її високий виховний потенціал, а з іншого боку, про недостатню розробленість проблеми організації самопізнавальної діяльності старшокласників з метою формування у них культури родинних взаємин.

Слід підкреслити, що ефективність позаурочної діяльності з формування культури родинних взаємин учнів засобами самопізнання залежить від системності та цілеспрямованості роботи педагога, його методичної підготовленості, вміння застосовувати засоби самопізнання як у професійній діяльності, так і у практиці повсякденного життя, а також від рівня батьківської компетентності та культури родинних взаємин батьків учнів. Зважаючи на це, причинами недостатньої ефективності позаурочної виховної роботи сучасної школи у напрямку родинного виховання, на нашу думку, є перевантаженість учнів та учителів урочною діяльністю, брак відповідної методичної літератури, недостатня методична підготовка педагогів та недостатній зв'язок між школою та родиною. Зазначене актуалізує необхідність впровадження у позаурочній діяльності закладу загальної середньої освіти комплексу виховних заходів, спрямованих на оволодіння учнями основами норм, принципів, правил культури родинних взаємин, формування в них навичок самопізнання та самовдосконалення з метою розвитку морально-духовних якостей, необхідних для створення гармонійної родини у майбутньому, народження та виховання фізично і психічно здорових дітей.

Досліджуючи проблему розвитку творчості у старшокласників, В. Алфімов (1993) підкреслює, що мотивація учнів до позитивних самозмін забезпечується:

1) через сприйняття ефективності та практикоорієнтованості завдань, цілей, видів діяльності, що пропонуються старшокласникам;

2) завдяки організації спеціального процесу, що актуалізує окремі якості особистості і показує необхідність їх розвитку впродовж тривалого часу (с. 41).

Зважаючи на це, наше дослідження було в першу чергу спрямоване на пошук та реалізацію ефективних методів, форм, засобів позаурочної роботи, що інтенсифікує у старшокласників спонукальну мотив до формування навичок самопізнавальної діяльності з метою підвищення їх рівня внутрішньої культури та культури родинних взаємин.

Ефективним методом для організації самопізнавальної діяльності старшокласників у позаурочній роботі у напрямку родинного виховання є рефлексивно-експліцитний метод (І. Бех), суть якого полягає в тому, щоб через атмосферу довіри педагога до учнів, впевненості в наявності у них високоморальних якостей, орієнтації на створення гармонійної родини та самовдосконалення з метою підвищення культури взаємин у ній, спонукати їх до ґрунтовного усвідомлення свого внутрішнього світу (бажань, емоцій, думок, почуттів, спонукань). Педагог таким чином активізує рефлексивне мислення старшокласників, та водночас сприяє виведенню його результатів назовні (експлікації) з метою більшого усвідомлення і надання їм індивідуальної значущості (Бех, 2012, с. 3-7).

Застосування методу здійснюється у наступній послідовності:

- глибоке ознайомлення з нормами, принципами, правилами культури родинних взаємин, визначення якостей, активізованих до трансформації з метою гармонізації комунікацій у родині;

- визначення засобів, механізму формування даної якості чи цінності;

- усвідомлення впливу визначеної якості на стимулювання позитивної спрямованості старшокласника (Я – доброцентроване) та зменшення його егоїзму (Я – егоцентроване);

- усвідомлення впливу даної якості чи цінності на інших членів родини, на суспільне життя.

Упровадження в освітній процес навчального закладу рефлексивно-експліцитного методу сприяє тому, що учні не відчують себе об'єктами педагогічного впливу, не переживають стану підкорення нав'язаним нормам, а здійснюють власний вільний вибір у творенні самого себе як особистості та майбутнього сім'янина.

Розглянемо особливості організації у позаурочній роботі закладу загальної середньої освіти самопізнавальної діяльності старшокласників задля підвищення їх рівня культури родинних взаємин, спираючись на положення педагогічної системи самопізнання та особистісно-професійного самовдосконалення суб'єктів педагогічної діяльності авторів М. Євтуха, Т. Черкашиної (2017).

Ефективність самопізнавальної діяльності залежить від ступеня розвитку самокритики та об'єктивності самооцінки особистості, які забезпечують правдивий аналіз власної ментально-чуттєвої сфери та допомагають будувати миролюбні, правдиві, засновані на повазі та відповідальності стосунки з членами своєї родини.

До технологічних конструктів самопізнавальної діяльності належать:

- трансформація особистісних якостей;
- ментально-часові характеристики;
- універсальний ритм самопізнання.

Розглянемо кожний з наведених конструктів самопізнавальної діяльності в контексті досліджуваної проблеми.

Свідома трансформація старшокласниками особистісних якостей з метою гармонізації взаємин у родині відбувається за шаблонами: просто, зручно, впорядковано, систематизовано, уніфіковано, універсально, унікально.

Системний аналіз старшокласниками родинних комунікацій здійснюється відповідно до ментально-часових характеристик: «після» комунікативної події (низький рівень), «під час» комунікативної події, «до» комунікативної події (високий рівень). Об'єктивна самооцінка за вказаною схемою дозволяє оцінити здатність до самоспостереження, самоконтролю, самоаналізу, якість ментальної праці в цілому (Євтух, & Черкашина, 2017).

Слід зазначити, що самоконтроль передбачає свідоме оцінювання старшокласниками своїх дій, психічних процесів, станів для досягнення особистих позитивних результатів. Заснований на ментальній працелюбності та включає підетапи – самоспостереження та самообмеження.

Самоаналіз полягає у системному осмисленні старшокласниками своїх бажань, емоцій, спонукань, думок, внаслідок чого формується здатність до розрізнення категорій «зла у добрі» і «добра у злі» у встановленні особистої межі між «добром» і «злом». Ефективність самоаналізу досягається завдяки самодисципліні, самоорганізації та конструктивній самокритиці, результатом чого є розвиток почуття міри, самовладання та позитивного мислення.

Самокорекція передбачає самовиправлення старшокласниками неповноцінних якостей і передбачає творче прикладання сил у пізнанні себе самого, особисту відповідальність за прийняті і реалізовані рішення, тому є початком процесу самовдосконалення.

Ефективність впровадження старшокласниками означених етапів самопізнавальної діяльності у повсякденних родинних комунікаціях досягається завдяки дотриманню вимог комунікативних законів: закони причин і наслідків, ієрархії, свободної волі; закони дзеркального відображення, магнітного тяжіння, аналогії; закони доцільності, сумірності, необхідності (вибору головного) (Євтух, & Черкашина, 2017). Розглянемо перелічені комунікативні закони у контексті досліджуваної проблеми.

Відповідно до закону причин і наслідків усе, що відбувається, є логічним продовженням певного спонукання, думки та дії. Усвідомлення старшокласниками причинно-наслідкових зв'язків допомагає ефективно розв'язувати конфліктні ситуації та утверджувати мир, терпіння, розуміння, прощення у взаєминах з іншими членами родини.

Для забезпечення успішної організації життєдіяльності та стабільного функціонування родини необхідне дотримання закону ієрархії у стосунках між членами родини, який передбачає повагу та слухняність молодших старшим. Молодші прислухаються до думки старших, виконують доручені їм завдання,

щоб старші могли вирішувати більш вагомі питання, повноцінно виконувати свої обов'язки із забезпечення родини усім необхідним, включаючи задоволення потреб молодших.

Згідно із законом свободної волі кожний у родині має право діяти на власний розсуд. Проте, слід зазначити, що справжня свобода на противагу вседозволеності полягає у незалежності від негативних пристрастей, у вмінні протистояти негативним зовнішнім проявам та спокусам, долати свої негативні звички, робити не тільки те, що бажаєш сам, а те, що потрібно на користь родини.

Знання та застосування старшокласниками у родинних комунікаціях законів дзеркального відображення, магнітного тяжіння та аналогії дозволяють ясно бачити свою суть. Емоційна нестабільність (роздратування, засудження, образа, гнів тощо) у відповідь на слова та дії іншого члена родини, як прояв певних його якостей, свідчить про наявність цієї ж якості у того члена родини, який негативно реагує на них. Вміння визначати свої негативні якості завдяки проявленим як у дзеркалі якостям іншого члена родини згідно з законами дзеркального відображення, магнітного тяжіння та аналогії сприяє об'єктивації самооцінки, зміцненню емоційного імунітету, переорієнтовує із пошуку зовнішнього ворога, винного у всіх невдачах, на внутрішню роботу з виправлення власних недоліків, самовдосконалення.

Дотримання старшокласниками норм комунікативних законів доцільності, сумірності та необхідності (вибору головного) у повсякденному житті родини сприяють ефективному використанню наявних ресурсів, успішному вирішенню поставлених задач.

Свідоме застосування учнями положень зазначених комунікативних законів сприяє гармонізації взаємин у родині.

Організація самопізнавальної діяльності старшокласників у позаурочній роботі закладу загальної середньої освіти з метою формування культури родинних взаємин здійснюється поетапно.

На першому етапі визначається готовність старшокласників до формування культури родинних взаємин. За допомогою методів анкетування та індивідуальної

бесіди виявляють рівень значущості родини, рівень знання норм культури родинних взаємин, особистісний рівень культури взаємин старшокласників.

На цьому етапі доцільним є анкетування старшокласників з метою дослідження рівня дотримання ними «норм культурного фону» (відсутність залежності від вживання алкоголю; відсутність звички до куріння; відсутність у лексиконі нецензурних слів; читацький інтерес), оскільки лише за умови відповідності свідомості індивіда «нормі культурного фону» можливе створення та функціонування повноцінної родини (Євтух, & Черкашина, 2012, с. 100-103).

Аналіз результатів анкетування дає змогу визначити рівень залежності від зазначених вад, причини їх розвитку та особисте ставлення до них, оцінити готовність старшокласників до формування культури родинних взаємин. На основі отриманих результатів анкетування, враховуючи індивідуальні особливості кожного старшокласника, педагогічні зусилля спрямовуються на формування спонукальних мотивів, свідоме ставлення до самопізнання, домагаючись від старшокласників усвідомлення, що дослідження особистих якостей та потенціалу з метою виправлення власних недоліків – це не тільки справа навчального закладу, родини і суспільства загалом, а насамперед особиста справа, яка стимулює інтерес та активізує готовність до системної самопізнавальної діяльності.

На другому етапі, який починається з появою бажання самовдосконалюватися, допомагають старшокласникам сформулювати мету (ідеал взаємин у родині) та підтримувати бажання досягти її. Старшокласники визначають, які риси потрібно виробити в собі, і яких недоліків позбутися. Це процес самопізнання, який передбачає відповідь на питання: «Який я є?» та включає: власні чесноти, недоліки, інтереси та захоплення, ціль життя, ставлення до навчання, ставлення до праці, ставлення до людей. Формується об'єктивна самооцінка. Орієнтуючись на це, старшокласники складають індивідуальну програму самовдосконалення задля підвищення рівня власної культури родинних взаємин. Вона передбачає відповідь на питання: «Яким я повинен стати?» і включає: вимоги до самого себе з боку чоловіка (дружини), дітей, батьків, вимоги держави як до сім'янина, а також

вимоги до самого себе з позицій ідеалу та об'єктивної самооцінки. Старшокласники визначають, над якими власними рисами, необхідними для гармонійного життя родини, працюватимуть (миролюбність, правдивість, терпимість, відповідальність, самостійність, повага тощо). Планування є запорукою ефективності та результативності самопізнавальної діяльності. План має бути конкретним за змістом, з чіткою послідовністю розв'язання завдань. У кожного є свій ідеал родини, зразок, згідно з яким він здійснює процес самовдосконалення. На підставі сформульованих цілей, завдань розробляють програми самовдосконалення. Після самооцінки позитивних рис і вад, з метою їх удосконалення та усунення, такі індивідуальні програми (плани) доопрацьовуються.

Практика засвідчує, що своє призначення програми (плани) самовдосконалення виконують тоді, коли в них відображено такі питання:

- за якими напрямками старшокласники мають намір працювати, які особистісні якості планують формувати, розвивати, удосконалювати для підвищення культури родинних взаємин;
- за допомогою чого хочуть реалізувати заплановане;
- терміни виконання, самодисципліна та системний самоконтроль роботи над собою.

Важливо також визначити оптимальний режим реалізації запланованого, а також спосіб реакції та план подальших дій як у випадках успіху, так і невдачі.

На третьому етапі зовнішній контроль педагога послаблюється, зростають самостійність та ініціатива старшокласників. Учні систематично працюють над собою, реалізуючи програму самовдосконалення з метою підвищення рівня культури родинних взаємин. Це процес тренування себе, вироблення необхідних якостей, знань, умінь, навичок.

У процесі формування культури родинних взаємин на засадах самопізнання доцільним вважаємо дотримання педагогом виховних правил (Бех, 2006):

- формування в учнів позиції бути достойним прийняти естафету людської духовності та хранителя сімейних цінностей;

- культивування в учнів потреби до морально-духовного багатства для зміцнення генофонду нації;
- морально-духовне самовипробування учнів у повсякденних родинних комунікаціях;
- організація життя учнів відповідно до родинних цінностей;
- єдність сприятливої ситуації особистісного функціонування учнів і ситуації їх морально-духовного самовираження;
- застосуванні педагогом дії, спрямованої на підкріплення особистісної стійкості учнів (с. 115-121).

Застосування наведених виховних правил сприяє осмисленню старшокласниками своїх задач на шляху самовдосконалення задля особистісного розвитку, підвищення рівня культури родинних взаємин, покращення генофонду.

Оцінити ступінь опанування нормами культури родинних взаємин старшокласники можуть, аналізуючи свої досягнення у самопізнавальній діяльності за наступними щаблями:

1. Ти і норми культури родинних взаємин (існуєте порізно, не вважаєш за потрібне дізнаватися про них?);
2. Ти до норм культури родинних взаємин (виявляєш інтерес, хотів дізнатися про них?);
3. Ти з нормами культури родинних взаємин (вже знайомий?);
4. Ти у нормах культури родинних взаємин (все вивчив?);
5. Норми культури родинних взаємин з тобою (допомагають тобі у різноманітних родинних комунікаціях?);
6. Норми культури родинних взаємин у тобі (надають сил при вирішенні проблем родинних комунікацій?);
7. Норми культури родинних взаємин через тебе (примножують чесноти?) (Піньковська, 2013, с. 432).

На першому щаблі старшокласники не замислюються про родину, не усвідомлюють її значення для формування особистості, особистої відповідальності щодо побудови гармонійних взаємин у родині та її повноцінного

функціонування; їх характерними рисами є егоїзм, конфліктність, споживацьке ставлення до інших членів родини, сумнів щодо необхідності створення власної родини у майбутньому.

На другому щаблі старшокласники помічають і починають усвідомлювати вагомий вплив родини у своєму житті, свій психологічний стан, можливості реалізації в різних сферах життєдіяльності. Вони починають усвідомлювати наявність потреб у інших членів родини, проявляти інтерес до норм та правил комунікацій, до самопізнавальної діяльності, щоб покращити своє життя. Характерним на цьому етапі є почуття страждання від невміння вирішувати проблеми родинного життя, повторення помилок у взаєминах, що призводять до родинних конфліктів, і водночас, почуття страху змін через недостатнє розуміння реалізації нової моделі взаємин у родині.

На третьому щаблі старшокласники знають про норми культури родинних взаємин, та здійснюють спроби взаємодіяти з іншими членами родини більш миролюбно, проявляти повагу та турботу про них, не конфліктувати, йти на поступки, старанніше виконувати свої обов'язки у родині. Однак через недостатньо розвинену миролюбність, правдивість та вдячність часто ображаються, якщо не отримують бажаного, висловлює невдоволення обставинами, матеріальними статками тощо. Для цього етапу притаманні прояви марнославства, хвалькуватості у зв'язку з оволодінням новими знаннями, відчуттям своєї спроможності регулювати взаємини у родині. Усвідомлення негативного впливу гордоців на взаємини у родині спонукають до трансформації своїх неповноцінних якостей та подальшого оволодіння нормами культури родинних взаємин.

На четвертому щаблі старшокласники переконані у необхідності дотримання у повсякденному житті норм культури родинних взаємин та необхідності самопізнання з метою підвищення свого рівня внутрішньої культури. Притаманна на даному етапі залежність від думки інших, оцінки ззовні, призводить до страждань від відчуття власної недосконалості, бажання усамітнитися. Мобілізація сил для трансформації своїх неповноцінних якостей слугує поштовхом для подальшого самовдосконалення та покращення взаємин у родині.

Для п'ятого щабля характерно почуття здивування від проявів власної немиротлюбності, егоїзму, невдячності у взаєминах з членами своєї родини, та постійні зусилля щодо дотримання норм культури у родинних комунікаціях, що допомагає у вирішенні різноманітних проблем родинного життя.

На шостому щаблі старшокласники проявляють терпіння, розуміння, прощення стосовно членів своєї родини, усвідомлюють свою відповідальність за її повноцінне функціонування, системно здійснюють самопізнавальну діяльність з метою покращення взаємин у родині, готові до вирішення несподіваних ситуацій у родинному житті.

Сьомий щабель характеризується досягненням завдяки здійсненню свідомої системної самопізнавальної діяльності та дотриманню норм культури родинних взаємин гармонії з собою та членами родини, розвитком милосердя та співчуття, примноженням найкращих здобутків свого роду та нації. На цьому щаблі здійснюється перехід від егоїстичного мислення у форматі «я і вони» до альтруїстичного та гуманного «вони + я» та «ми» (Євтух, & Черкашина, 2012, с. 117), при якому власні інтереси («я») підпорядковуються інтересам родини («вони») при одночасному утвердженні принципу рівності умов реалізації творчого потенціалу кожного її члена («ми»).

Послідовне, ритмічне та системне, згідно з описаними щаблями, впровадження в освітній процес закладу загальної середньої освіти виховних заходів з формування у старшокласників культури родинних взаємин засобами самопізнання сприяє підвищенню рівня внутрішньої культури молоді, зміцненню сучасної родини.

Ефективність самопізнавальної діяльності старшокласників у позаурочній роботі закладу загальної середньої освіти, спрямованої на формування культури родинних взаємин, забезпечується системним застосуванням методик з самопізнання та самовдосконалення (самотестування, самодіагностики і трансформації особистісних якостей, побудови індивідуального портрету) з використанням комплексу спеціальних тестів та діагностичних таблиць (додаток Р).

Розглянемо детальніше означені засоби самопізнання (тести та таблиці для самодіагностики), які призначені для самоаналізу та самокорекції в структурі індивідуального ресурсу сил (підвищення рівня внутрішньої культури: пам'яті, бажань, емоцій, думок), застосування яких регламентовано методиками самотестування, самодіагностики і трансформації особистісних якостей та побудови індивідуального портрету старшокласника як суб'єкта самопізнавальної діяльності.

Тести для самодіагностики уявляють собою набір висловлень та оцінок за окремими якостями аналізованої проблеми чи ситуації.

Об'єктивація самооцінки старшокласників виявлених неповноцінних якостей з подальшою їх трансформацією у більш високі якості забезпечується виконанням наступних правил: проведення системного самоаналізу неповноцінних якостей та самодіагностика їх змістових складників (які цінні складники в них відсутні та які нецінні складники вони уміщують); надання об'єктивної самооцінки досліджуваної якості (уникаючи перебільшення та применшення суті її якісних складників); прийняття себе, таким, який є, враховуючи власні чесноти та недосконалість (не жаліючись на обставини та не звинувачуючи оточуючих у своїх невдачах); слідування змісту індивідуальної програми самовдосконалення (за настановою «сьогодні стати кращим, ніж був учора»). Головним ключем самотестування виступає питання «А ти?», яке спонукає старшокласників до ефективної порівняльної оцінки власних сил, якостей, умінь із закладеною у тесті нормою, наближеною до ідеалу (Євтух, & Черкашина, 2017).

Комплекс тестів для самодіагностики, які допомагають старшокласникам, їх батькам та іншим членам їх родин, педагогам здійснювати дослідження індивідуального ресурсу сил, надавати собі об'єктивну оцінку, складати індивідуальну програму самовдосконалення з метою підвищення рівня культури родинних взаємин, представлено у додатку Р. Системне застосування учнями самодіагностичного тестування дозволяє здійснювати поступово-поступеневий перехід до більш високого рівня самовдосконалення особистісних якостей та культури родинних взаємин у режимі постійності.

Ще одним ефективним засобом самопізнання є таблиці для самодіагностики, зокрема таблиця «Леонардо», у якій представлено 319 особистісних якостей з логічно обґрунтованими взаємозв'язками, що забезпечують поступенево-поступові переходи від негативних до позитивних проявів, у відповідності до рівнів розвитку самосвідомості індивіда.

Системний самоаналіз за допомогою таблиці «Леонардо» проводиться за наступними правилами: добровільна участь у вивченні індивідуального ресурсу сил, постійність у поступенево-поступовому дослідженні можливостей таблиці для планового самоспостереження, самоаналізу, самокорекції, самооцінки; постановка мети і задач поточного дослідження; доцільний вибір самодіагностичних методик у параметрах таблиці; зосередженість на об'єкті дослідження на певному етапі самодіагностики; системність самодіагностики з подальшою самокорекцією виявлених неповноцінних якостей; постійність у проведенні самодіагностики індивідуального ресурсу сил за персональним ритмом на основі ментально-часових характеристик (Євтух, Пінковська, & Черкашина, 2016). Використання діагностичної таблиці «Леонардо» дозволяє старшокласникам побудувати індивідуальний портрет, який за визначенням Т. Черкашиної (2014), є інтегративною характеристикою особистісних якостей суб'єкта самопізнавальної діяльності на основі системного самоаналізу, з використанням ментально-часових характеристик у режимі максимальної зосередженості та напруження особистих сил. Процедура побудови старшокласниками індивідуального портрету за таблицею «Леонардо» включає усвідомлення особистої границі між «добром» і «злом» та її відповідності ціннісним духовно-моральним засадам родинного життя; співставлення активізованих до трансформації якостей (під час родинних комунікацій) з особистою границею між «добром» і «злом»; аналіз причин активізації певної якості; можливості встановлення особистої границі на більш високому рівні, що забезпечує позитивну динаміку особистісних досягнень у відповідності з нормами, принципами, правилами культури родинних взаємин.

У цілому, свідоме застосування старшокласниками у практиці повсякденних родинних взаємин методик самодіагностики і трансформації особистісних якостей, побудови індивідуального портрету спонукає їх до подальшого свідомого самовдосконалення, досягнення більш високого рівня з виконання статусних обов'язків як члена родини, а саме: миротлюбного вирішення конфліктів та протиріч у родинних стосунках; об'єктивної оцінки своєї участі у створенні миру та злагоди в родині, самостійності у прийнятті обґрунтованих рішень з досягнення взаєморозуміння та взаємоповаги між членами родини; вдячності рідним за підтримку і допомогу, розвитку конструктивної самокритики, скромності в оцінці власних заслуг, рішучості у подоланні труднощів; відповідального ставлення до своїх обов'язків та цілеспрямованого докладання зусиль із забезпечення благополуччя в родині. Як підкреслює А. Аносова (2014), самопізнавальна діяльність, яка включає осмислення категорій «добра» і «зла», самоаналіз, самооцінку, самоконтроль, самодисципліну, спонукає особистість до позитивних самозмін, розвиває її самосвідомість, внаслідок чого покращується якість зовнішніх комунікацій (с. 61).

Отже, у контексті розгляду проблеми, формування культури родинних взаємин старшокласників закладів загальної середньої освіти – це цілеспрямована, педагогічно організована діяльність з набуття старшокласниками комплексу знань та вмінь, спрямованих на об'єктивацію їх самооцінки особистісних досягнень, підвищення рівня внутрішньої культури (культури пам'яті, емоцій, бажань, думок) та міжособистісних комунікацій, зокрема родинних, засобами самопізнання, відповідно до духовно-моральних цінностей та еволюційно-значущих загальнолюдських здобутків. Внаслідок системної самопізнавальної діяльності старшокласників у позаурочній роботі закладу загальної середньої освіти відбуваються позитивні самозміни: зміцнюється вольовий, емоційний, ментальний імунітет, формується свідомість розумно мислячого сім'янина, спрямованого дотворчої реалізації, досягнення більш високого рівня культури родинних взаємин.

Висновки до першого розділу

У першому розділі проаналізовано наукову літературу щодо проблеми формування культури родинних взаємин. Актуалізовано, що родина з високим рівнем культури взаємин генерує свої найкращі досягнення у суспільно-соціальну сферу. Якісні зміни у сучасній родині можливі за умови зміцнення її статусу на державному рівні, запровадження програм з підготовки підростаючого покоління до створення родини та батьківства, підвищення культури взаємин у родині.

Відповідно до мети й завдань педагогічного дослідження у першому розділі охарактеризовано теоретичні засади формування у старшокласників культури родинних взаємин у позаурочній діяльності закладу загальної середньої освіти. Виявлено недостатню розробленість питання формування культури родинних взаємин старшокласників у позаурочній діяльності закладів загальної середньої освіти, зокрема, засобами самопізнання.

Розгляд змісту понять «родина», «культура», «взаємини», «комунікація», «культура взаємин», дав змогу уточнити сутність поняття «культура родинних взаємин старшокласника», яке ми визначаємо як особистісне утворення, у якому інтегровані складники: знання норм і правил міжособистісної взаємодії в родині, емоційно-ціннісне ставлення до родини та батьківства, морально-духовні якості (відповідальність, самостійність, працелюбність, взаємоповага), сформовані засобами самопізнання, забезпечують у старшокласника необхідні соціонормативні уміння комунікації у родині.

У контексті дослідження визначено, що старшокласники, беручи участь у комунікаціях у батьківській родині та готуючись до створення шлюбу, народження і виховання дітей у майбутньому, мають знати основи функціонування гармонійної родини; не порушувати нижньої границі «норми культурного фону», проявляти повагу, відповідальність, самостійність, працелюбність у родинних комунікаціях; вміти здійснювати самопізнавальну діяльність для підвищення особистого рівня та культури взаємин у родині.

Теоретико-методологічним підґрунтям досліджуваної проблеми є положення особистісно орієнтованого виховання (І. Бех) та педагогічної системи самопізнання і особистісно-професійного самовдосконалення суб'єктів педагогічної діяльності (М.Євтух, Т. Черкашина), відповідно до яких мета і зміст виховного процесу спрямовуються на самопізнавальну діяльність з метою підвищення рівня внутрішньої культури учнів, і як результат, їх культури родинних взаємин відповідно до загальнолюдських морально-духовних цінностей.

Розглянуто особливості формування культури родинних взаємин старшокласників у сучасному закладі загальної середньої освіти з урахуванням вікових змін, характерних для старшого шкільного віку. До таких особливостей віднесено: потреба у підтримці родини; спрямованість на особистісне самовизначення; самоствердження у сфері міжособистісних комунікацій; важливість набуття уміння взаємодіяти з іншими членами родини відповідно до загальнолюдських морально-духовних норм; усвідомлення необхідності підготовки до майбутнього родинного життя та батьківства; доцільність використання у виховному процесі форм і методів роботи, які спонукають учнів до самопізнавальної діяльності, сприяють їх особистісному розвитку, побудові власної життєвої стратегії.

Охарактеризовано основні положення самопізнавальної діяльності, свідоме системне провадження якої сприяє зміцненню вольового, емоційного, ментального імунітету старшокласників, формуванню свідомості розумно мислячого сім'янина, спрямованого до досягнення більш високого рівня культури родинних взаємин, створення у майбутньому міцної родини, народження та виховання здорових нащадків.

Здійснений аналіз дозволив виділити показники, критерії та рівні сформованості у старшокласників культури родинних взаємин, на основі яких під час констатувального етапу педагогічного експерименту визначено особливості та стан сформованості культури родинних взаємин учнів, що описано у розділі 2.

Результати дослідження, відображені у розділі, викладено у публікаціях автора (Северинчук, 2015a; 2015b; 2015c; 2015d; 2016a; 2016b; 2017).

РОЗДІЛ 2

СТАН СФОРМОВАНOSTІ У СТАРШОКЛАСНИКІВ КУЛЬТУРИ РОДИННИХ ВЗАЄМИН У СУЧАСНОМУ ЗАКЛАДІ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

2.1. Методика констатувального етапу експерименту

Педагогічний експеримент із визначення стану сформованості у старшокласників закладу загальної середньої освіти культури родинних взаємин є системним дослідженням, структура якого включає наступні етапи: підготовчий етап, організація й проведення дослідження, аналіз отриманих результатів.

Робота із дослідження проблематики, визначеної у дисертації, проводилась неперервно у період з 2014 по 2018 роки та включала в себе послідовні етапи реалізації.

I етап (2014 – 2015 рр.) – *теоретико-пошуковий*, під час якого вивчалися наукові роботи з філософії, психології, педагогіки з питання формування культури родинних взаємин особистості, а також з методології та методики проведення педагогічного дослідження. Було визначено структуру наукової роботи та проведено розробку вихідних теоретичних засад, підходів; встановлено об'єкт, предмет дослідження, його мету, завдання, вірогідні шляхи вирішення яких визначалися на основі аналізу одержаних теоретичних даних.

II етап (2015 – 2016 рр.) – *етап організації педагогічного експерименту* з виявлення стану сформованості у старшокласників культури родинних взаємин (констатувальний етап педагогічного експерименту). Для цього було визначено базові компоненти, критеріальні характеристики, розроблено систему показників та апробовано методику діагностики рівнів сформованості культури родинних взаємин старшокласників, здійснено кількісну та якісну обробку експериментальних даних та їх узагальнення. Результати констатувального етапу були використані для обґрунтування педагогічних умов формування культури родинних взаємин старшокласників на засадах самопізнання та самовдосконалення й розроблення

методики формувального експерименту, яка була впроваджена в освітній процес закладів загальної середньої освіти (формувальний етап педагогічного експерименту).

III етап (2016 – 2017 рр.) – *аналітичний*, передбачав систематизацію, аналіз і синтез дослідницьких матеріалів та результатів наукового пошуку, що дозволило оцінити ефективність визначених педагогічних умов формування культури родинних взаємин старшокласників, сформулювати остаточні висновки, упорядкувати бібліографічний додаток та виконати загальне оформлення роботи.

У даному параграфі описано методику констатувального етапу педагогічного експерименту, який було організовано і проведено з метою дослідження стану сформованості у старшокласників культури родинних взаємин закладу загальної середньої освіти.

У структурі культури родинних взаємин старшокласників нами виділено *когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінково-діяльнісний компоненти*.

Когнітивний компонент визначає рівень поінформованості, сукупність знань про культуру родинних взаємин; *емоційно-ціннісний* компонент відображає емоційно позитивне ставлення до норм і цінностей культури родинних взаємин; *поведінково-діяльнісний* – соціонормативні уміння взаємодіяти з іншими членами родини.

Когнітивний компонент передбачає наявність у старшокласників певного обсягу необхідних знань для формування культури родинних взаємин: щодо значення шлюбу та родини, морально-духовної та матеріальної складових функціонування родини, батьківського обов'язку, змісту самопізнавальної діяльності, спрямованої на покращення взаємин у родині.

Емоційно-ціннісний компонент відображає орієнтованість старшокласників на створення шлюбу та родини в майбутньому, їх бажання поглиблювати знання про культуру родинних взаємин, ціннісне ставлення до «норми культурного фону» соціуму та норм культури в емоційно-вольовій сфері (культури бажань, емоцій, мислення), спрямованість до вияву взаємоповаги, відповідальності, самостійності, працелюбності у родинних взаєминах, прагнення до самопізнання

та самовдосконалення з метою покращення родинних взаємин.

Поведінково-діяльнісний компонент передбачає наявність практичного досвіду застосування старшокласниками знань про культуру родинних взаємин у повсякденному житті, тобто свідомий вибір форм і моделей поведінки відповідно до загальнолюдських цінностей. Означений компонент характеризує здатність діяти відповідно до «норми культурного фону» соціуму та норм культури емоційно-вольової сфери людини, застосовувати самопізнавальні методики у родинних взаєминах (описані в параграфі 1.2).

Для проведення констатувального етапу педагогічного експерименту до кожного з компонентів структурно-змістової моделі формування культури родинних взаємин старшокласників (когнітивного, емоційно-ціннісного, поведінково-діяльнісного) визначено *критерії* та *показники*, описано *рівні* сформованості культури родинних взаємин старшокласників (достатній, середній, початковий).

Порівняльний аналіз результатів констатувального етапу експерименту проводився за такими критеріями: знання про культуру родинних взаємин, емоційно позитивне ставлення до норм і цінностей культури родинних взаємин, соціонормативні вміння комунікації в родині.

Критерій «знання про культуру родинних взаємин» характеризується такими показниками: знання значення шлюбу та родини; розуміння необхідності розширення знань про взаємини у родині; розуміння необхідності поєднання морально-духовної та матеріальної складової функціонування гармонійної родини; розуміння батьківського обов'язку; усвідомлення необхідності поглиблення знань про самопізнавальну діяльність для гармонізації родинних взаємин.

Критерій «емоційно позитивне ставлення до норм і цінностей культури родинних взаємин» визначається за такими показниками: бажання створити в майбутньому шлюб та сім'ю; прагнення розширити знання про культуру взаємин у родині; негативне ставлення до вживання наркотиків, алкоголю, паління, використання ненормативної лексики; врахування інтересів і потреб інших членів родини; врахування особистих ресурсів при створенні власної родини; спрямованість до справедливого розподілу прав та обов'язків у родині; спрямованість до виявлення

взаємоповаги в родинних взаєминах на основі принципу ієрархії; позитивне ставлення до самопізнання та самовдосконалення (виявлення і трансформації власних негативних якостей у позитивні з метою покращення родинних взаємин).

Критерій «соціонормативні вміння комунікації в родині» характеризується такими показниками як дотримання міри в бажаннях та прояв самовладання в родинних комунікаціях, а також вміння системно здійснювати самопізнавальну діяльність для покращення взаємин у родині.

Змістове навантаження критеріїв охарактеризовано за допомогою сукупності показників, які співвідносяться між собою як загальне і часткове, конкретне (Сорочан, 2005, с. 185).

Здійснюючи оцінку за певними показниками визначених критеріїв можна говорити про рівні сформованості явища, що досліджується.

Показники виявляються через певні ознаки, які можуть безпосередньо спостерігатися та підлягати виміру, саме вони вказують на ступінь розвитку (Ковальова, 2005, с. 488).

Співвіднесення показників за визначеними критеріями, їх взаємообумовленість дозволили описати рівні сформованості культури родинних взаємин старшокласників: достатній, середній, початковий.

Достатній рівень. Старшокласники усвідомлюють значення шлюбу та родини, мають бажання вступити до офіційного шлюбу та створити власну родину в майбутньому, знають і застосовують в практику дій правила, норми, принципи міжособистісної взаємодії в родині та намагаються розширити ці знання, розуміють необхідність досягнення більш високого культурно-освітнього рівня подружжя для побудови взаємин у родині, усвідомлюють відповідальність за благополуччя власної родини та виховання дітей, сумлінно виконують свої обов'язки в родині; дотримуються міри в бажаннях та проявляють самовладання в родинних комунікаціях; не порушують нижньої границі «норми культурного фону» (не мають негативних звичок: вживання наркотиків чи алкоголю, паління, використання нецензурної лексики в мовленні, і усвідомлюють їх руйнівний вплив на взаємини в родині); виявляють повагу та вдячність до інших членів родини,

розраховують на власні сили при створенні своєї родини в майбутньому; свідомо проводять самопізнавальну діяльність та вдосконалюють особистісні морально-духовні якості для покращення взаємин у родині (взаємоповага, відповідальність, самостійність, працелюбність), спрямовані до об'єктивної самооцінки своїх вчинків під час родинних комунікацій.

Середній рівень. Старшокласники усвідомлюють значення шлюбу та родини, мають бажання одружитися та створити власну родину в майбутньому, але допускають тимчасове проживання в неофіційному шлюбі для «перевірки стосунків», не в повній мірі усвідомлюють відповідальність за благополуччя власної родини та виховання майбутніх дітей; знають правила, норми, принципи міжособистісної взаємодії в родині, але не виявляють ініціативи щодо їх поглиблення; недостатньо розуміють значення культурно-освітнього рівня подружжя для побудови гармонійних взаємин у родині, знають свої права і виконують обов'язки в родині, але часто після нагадування дорослих, не в повній мірі відповідають вимогам нижньої границі «норми культурного фону» і не в достатній мірі усвідомлюють руйнівний вплив негативних звичок (вживання наркотиків чи алкоголю, паління, використання нецензурної лексики в мовленні) на взаємини в родині; розраховують на допомогу батьків (за їх бажанням та можливостями) при створенні своєї родини в майбутньому, недостатньо вміють дотримуватися міри в бажаннях та проявляти самовладання в родинних комунікаціях; розуміють необхідність самопізнавальної діяльності та вдосконалення особистісних морально-духовних якостей (взаємоповага, відповідальність, самостійність, працелюбність), але не вміють конкретизувати її етапи, схильні до необ'єктивної самооцінки в родинних взаєминах.

Початковий рівень. Старшокласники не розуміють важливості реєстрації шлюбу, частково знають правила, норми, принципи міжособистісної взаємодії в родині, надають перевагу матеріальній складовій функціонування родини над морально-духовною; не усвідомлюють відповідальність за благополуччя власної родини та виховання дітей; обов'язки в родині виконують після наполягання дорослих, часто не стримують емоції та ображаються під час

родинних комунікацій, повністю покладаються на допомогу батьків при створенні своєї сім'ї в майбутньому, мають уявлення про самопізнавальну діяльність та морально-духовні якості (взаємоповага, відповідальність, самостійність, працелюбність), але не усвідомлюють необхідність самовдосконалення, неохочі до критичної самооцінки.

Визначені нами показники, критерії та рівні сформованості у старшокласників культури родинних взаємин подані у таблиці 2.1 «Компоненти, критерії, показники та рівні сформованості у старшокласників культури родинних взаємин».

Для зручності оперування експериментальними даними введено умовну літерно-цифрову індексацію, у якій перша літера означає компонент (К – когнітивний, ЕЦ – емоційно-ціннісний, ПД – поведінково-діяльнісний), друга літера позначає рівень (д – достатній, с – середній, п – початковий), перша цифра – номер критерію, друга цифра – номер показника.

Констатувальний етап педагогічного експерименту був організований і проведений у такій послідовності:

- розроблення методики констатувального експерименту (вересень 2015 року);
- проведення пілотажного експерименту (вересень 2015 року, додаток Д);
- аналіз та корекція методики констатувального етапу за результатами пілотажного експерименту (вересень 2015 року);
- визначення генеральної сукупності та вибірки дослідження (вересень 2015 року);
- проведення констатувального зрізу (вересень 2015 року – листопад 2016 року, додаток Т);
- аналіз результатів дослідження (листопад 2016 року, додатки Ж, Р).

На основі результатів констатувального етапу педагогічного експерименту було розроблено програму формувального етапу.

Зважаючи на те, що в системі виховання надзвичайно складно створити штучні лабораторні умови, формою організації педагогічного експерименту було обрано природний експеримент у звичній для учнів обстановці: під час гри, навчання, праці (Бех, 2001, с. 36–40).

Таблиця 2.1

**Компоненти, критерії, показники та рівні сформованості
у старшокласників культури родинних взаємин**

Компонент	Критерій		Узагальнена характеристика показників	Рівневі показники		
	Назва	Зміст		Достатній	Середній	Початковий
Когнітивний	Знання про культуру родинних взаємин (К)	Знання основ функціонування гармонійної родини (К ₁)	Знання значення шлюбу та сім'ї (К ₁), розуміння батьківського обов'язку (К ₂), розуміння змісту поняття самопізнання (К ₃), усвідомлення необхідності системності самопізнавальної діяльності для гармонізації родинних взаємин важливості розширення знань про взаємини у родині (К ₄)	Знають значення шлюбу та сім'ї (К ₁ -д), розуміють, в чому полягає батьківський обов'язок (К ₂ -д), розуміють зміст поняття самопізнання (К ₃ - д), усвідомлюють необхідність системності самопізнавальн ої діяльності для гармонізації родинних взаємин (К ₄ - д)	Частково знають значення шлюбу та сім'ї (К ₁ -с), недостатньо розуміють, в чому полягає батьківський обов'язок (К ₂ -с), не в повній мірі розуміють зміст поняття самопізнання (К ₃ -с), усвідомлюють необхідність системності самопізнавально ї діяльності для гармонізації родинних взаємин (К ₄ -с)	Не знають значення шлюбу та сім'ї (К ₁ -п), не розуміють, в чому полягає батьківський обов'язок (К ₂ -п), не розуміють зміст поняття самопізнання (К ₃ -п), не усвідомлюють необхідність системності самопізнаваль ної діяльності для гармонізації родинних взаємин (К ₄ -п)
		Знання про самопізнавальну діяльність (К ₂)	Усвідомлення необхідності поглиблення знань про самопізнавальну діяльність для гармонізації родинних взаємин (К ₂)	Усвідомлюють необхідність системного поглиблення знань про самопізнавальну діяльність для гармонізації родинних взаємин (К ₂ -д)	Усвідомлюють необхідність поглиблення знань про самопізнавальну діяльність для гармонізації родинних взаємин, але не вважають, що їх потрібно поглиблювати системно (К ₂ -с)	Не усвідомлюють необхідності поглиблення знань про самопізнавальн у діяльність для гармонізації родинних взаємин (К ₂ -п)

Емоційно-ціннісний					
Емоційно позитивне ставлення до норм і цінностей культури родинних взаємин (ЕЦ)					
Ціннісне ставлення до «норми культурного фону» соціуму (ЕЦ ₂)		Орієнтованість на створення шлюбу та сім'ї в майбутньому (ЕЦ ₁)			
Ставлення до вживання наркотиків, алкоголю, паління, використання ненормативної лексики (ЕЦ ₂)		Бажання створити в майбутньому шлюб та сім'ю(ЕЦ ₁₋₁); прагнення розширити знання про культуру взаємин у родині (ЕЦ ₁₋₂)	Бажають створити в майбутньому шлюб та сім'ю, усвідомлюючи відповідальність за свою родину (ЕЦ _{1-д1}); прагнуть до системних занять з культури взаємин у родині (ЕЦ _{1-д2})	Бажають створити в майбутньому шлюб та сім'ю, але не в повній мірі усвідомлюють відповідальність за свою родину (ЕЦ _{1-с1}); вважають, що мають достатньо знань про культуру взаємин у родині (ЕЦ _{1-с2})	Не бажають брати на себе відповідальність і створювати в майбутньому шлюб та сім'ю (ЕЦ _{1-п1}); не виявляють зацікавленості інформацією про культуру взаємин у родині (ЕЦ _{1-п2})
			Категорично негативно ставляться до вживання наркотиків, алкоголю, паління, використання ненормативної лексики вважають, розуміючи їх руйнівний вплив на взаємини у родині (ЕЦ _{2-д1})	Негативно ставляться до вживання наркотиків, вважають, що вживання алкоголю, паління, використання ненормативної лексики в «невеликих» кількостях не мають впливу на взаємини у родині (ЕЦ _{2-с1})	До вживання наркотиків (ЕЦ _{2-п1}), алкоголю (ЕЦ _{2-п2}), паління (ЕЦ _{2-п3}), використання ненормативної лексики (ЕЦ _{2-п4}) ставляться як до норми, не вважають, що вживання наркотиків, алкоголю, паління, використання ненормативної лексики негативно впливають на родинні стосунки

Продовж. табл. 2.1

Емоційно-ціннісний		Емоційно позитивне ставлення до норм і цінностей родинних взаємин (ЕЦ)			
Прагнення до самопізнання та самовдосконалення з метою покращення родинних взаємин (ЕЦ ₄)	Спрямованість до вияву відповідальності, самостійності, працелюбності, взаємоповаги у родинних взаєминах (ЕЦ ₃)	Врахування інтересів і потреб інших членів родини (ЕЦ ₃₋₁); врахування особистих ресурсів при створенні власної родини (ЕЦ ₃₋₂); спрямованість до справедливог о розподілу прав та обов'язків в родині (ЕЦ ₃₋₃); спрямованість до виявлення взаємоповаги на основі принципу ієрархії (ЕЦ ₃₋₄)	Враховують інтереси і потреби інших членів родини (ЕЦ _{3-д 1}); вважають, що при створенні родини подружжя повинно розраховувати на власні можливості (ЕЦ _{3-д2}); вважають, що кожний повинен сумлінно виконувати свої обов'язки в родині за власними можливостями (ЕЦ _{3-д3}); проявляють повагу до старших, розуміючи принцип ієрархії в родинних взаєминах (ЕЦ _{3-д4})	Враховують потреби інших членів родини, але вважають це обмеженням своєї свободи (ЕЦ _{3-с1}); при створенні родини сподіваються на допомогу батьків (ЕЦ _{3-с2}); вважають, що більшість обов'язків в родині повинні виконувати дорослі (ЕЦ _{3-с 3}); проявляють повагу до старших членів родини, але не в повній мірі розуміють принцип ієрархії в родині(ЕЦ _{3-с4})	Не зважають на інтереси та потреби інших членів родини (ЕЦ _{3-п1}); при створенні родини повністю покладаються на допомогу батьків (ЕЦ _{3-п2}); вважають, що чоловік має лише заробляти гроші, а всі домашні справи повинна виконувати дружина (ЕЦ _{3-п3}); авторитетом в родині визнають лише того, хто заробляє гроші, сильніший тощо, тобто взагалі не розуміють принцип ієрархії в родині (ЕЦ _{3-п 4})
		Ставлення до самопізнання та самовдосконалення (виявлення і трансформації власних негативних якостей у позитивні) з метою покращення родинних взаємин (ЕЦ ₄)	Позитивно ставляться до системної роботи з виявлення і трансформації власних негативних якостей у позитивні з метою покращення родинних взаємин (ЕЦ _{4-д})	Позитивно ставляться до роботи з виявлення і трансформації власних негативних якостей у позитивні для покращення родинних взаємин, але не вважають потрібною системність такої роботи для себе (ЕЦ _{4-с})	Не виявляють зацікавленості у виявленні та трансформації власних негативних якостей у позитивні для покращення родинних взаємин (ЕЦ _{4-п})

Продовж. табл. 2.1

Поведінково-діяльнісний					
Соціонормативні вміння комунікації в родині (ПД)					
Застосування системи самопізнання і самовдосконалення у родинних взаєминах (Д ₂)	Здатність діяти відповідно до норм внутрішньої культури особистості (Д ₁)	Дотримання міри в бажаннях (ПД ₁₋₁) та прояв самовладання (ПД ₁₋₂) в родинних комунікаціях	Дотримуються міри в бажаннях (ПД ₁₋₁) та проявляють самовладання (ПД ₁₋₂) в родинних комунікаціях	Недостатньо вміють дотримуватися міри в бажаннях (ПД ₁₋₁) та проявляти самовладання (ПД ₁₋₂) в родинних комунікаціях	Не вміють регулювати свої бажання (ПД ₁₋₁) та емоції (ПД ₁₋₂) в родинних комунікаціях
	Вміння системно здійснювати самопізнавальну діяльність для покращення взаємин у родині (ПД ₂)	Системно здійснюють самопізнавальну діяльність для покращення взаємин у родині (ПД ₂₋₁)	Не в достатній мірі вміють здійснювати самопізнавальну діяльність для покращення взаємин у родині (ПД ₂₋₂)	Не вміють здійснювати самопізнавальну діяльність для покращення взаємин у родині (ПД ₂₋₃)	

У процесі розроблення методики проведення педагогічного дослідження формування у старшокласників культури родинних взаємин, відповідно до мети роботи, серед теоретичних та емпіричних *методів* визначено: анкетування, спостереження, самоспостереження, бесіда та статистичні методи, які дозволили зробити кількісний і якісний аналіз отриманих емпіричних даних.

Відповідно до мети і завдань дослідження розроблено анкету для учнів «Окремі складові культури родинних взаємин» та методику проведення анкетування (додатки А, Б). Анкету розроблено на основі анкети Т. Черкашиної (2008) «Окремі складові культурного фону».

До структури анкети для учнів «Окремі складові культури родинних взаємин» включено п'ять інформаційно-дослідницьких блоків.

Перший блок, адресний, надає інформацію про респондента, його соціально-демографічні характеристики: стать, вік, соціальне походження; визначає місце

проживання – у міській чи сільській місцевості, тип навчального закладу; має анонімний статус.

Другий, третій, четвертий, п'ятий блоки є функціональними і відображають зміст поняття «культури родинних взаємин» та ставлення респондента до родини та шлюбу.

Другий блок дозволяє визначити власне ставлення респондента до родини та шлюбу (питання 2.1, 2.2), оцінку його знань про культуру родинних взаємин та джерела інформації, з яких він отримує ці знання (2.3, 2.4).

Третій блок визначає розуміння респондента базових норм та принципів родинних взаємин: здорового способу життя (3.1); пріоритетність морально-духовних цінностей у родинних взаєминах перед матеріальними (3.2); дотримання принципу свободної волі у родинних взаєминах (3.3); визначає рівень усвідомлення респондентом відповідальності щодо створення родини та виконання батьківського обов'язку (3.4, 3.5).

Четвертий блок виявляє такі показники сформованості культури родинних взаємин опитуваного, як розуміння необхідності розподілу обов'язків у родині з врахуванням здібностей та можливостей кожного її члена (4.1), дотримання принципу ієрархії у родинних взаєминах (4.2). Запитання 4.3 та 4.4 спонукають респондента до аналізу реальних життєвих ситуацій та почуттів, які їх супроводжували, та дозволяють визначити рівень таких складових культури родинних взаємин респондента, як культура бажань та культура емоцій.

П'ятий блок надає інформацію про рівень розуміння респондентом змісту поняття «самопізнання» та його ставлення до необхідності здійснення самопізнавальної діяльності, зокрема трансформації своїх негативних якостей у позитивні для підвищення рівня культури родинних взаємин (5.1, 5.2). Надані респондентами відповіді на запитання 5.3 дозволяють зробити висновок щодо потреби сучасної учнівської молоді у підготовці до створення родини в умовах закладу загальної середньої освіти.

Запитання в анкеті дозволяють виявити рівні сформованості у старшокласників культури родинних взаємин – достатній, середній, початковий, зібрати необхідний об'єм даних для якісного аналізу окремих її складових.

Запитання в анкеті – закриті і передбачають вибір однієї з альтернативних відповідей, яка найбільш співпадає з думкою опитуваного. В окремих запитаннях закладено варіативність відповідей, які визначають один і той самий рівень, що надає можливість аналізувати більш широкий діапазон виявів внутрішнього стану та зовнішніх проявів культури родинних взаємин респондентів, отримати більш достовірну інформацію.

Підвищенню рівня достовірності відповідей сприяє закладена в окремих запитаннях анкети можливість надати свій варіант відповіді або ухилитися від відповіді, висловивши невизначену думку – «не замислювався», «не розумію».

З метою підвищення ступеня щирості респондентів, зниження рівня страху, який перешкоджає реальному та правдивому самооцінюванню, уникнення прагнення респондента дати «правильну» відповідь проведення констатувальної частини експерименту базується на принципах співробітництва, взаємоповаги, свободи вибору, анонімності і невтручання, надається право добровільної участі в анкетуванні. Принцип анонімності, закладений в анкеті, зумовлює якість отриманої емпіричної інформації.

З метою мотивації, зниження рівня емоційної напруги та спонукання опитуваного до сумлінної роботи, чесності та відкритості під час анкетування, застосовано метод бесіди (додаток Б).

Збір експериментальних даних щодо зовнішніх проявів культури родинних взаємин старшокласників здійснювався з використанням методу спостереження (включене і невключене). Об'єктом спостереження визначено групи старшокласників, які навчаються у закладах загальної середньої освіти. Предмет дослідження – реакції старшокласників на запропоновану процедуру анкетування. Спостереження здійснювалося на всіх етапах проведення анкетування: під час вступної бесіди, інструктажу учнів, заповнення ними анкети, завершальної бесіди. Слід зазначити, що під час проведення вступної і завершальної бесід, а також

інструктажу експериментатор був активним учасником взаємодії, а тому було застосовано включене спостереження. Під час заповнення учнями анкети здійснювалося невиключене (зовнішнє) спостереження, коли експериментатор мав змогу спостерігати «осторонь», не вступаючи в безпосередню взаємодію з опитуваними. Дані спостереження фіксувалися відразу, після закінчення процедури анкетування, з подальшим заповненням протоколів спостереження (додаток В). До плану спостереження включено фіксацію наступних пунктів:

- включення старшокласників у процес спілкування з експериментатором під час вступної бесіди (проявляється комунікабельність учнів);

- потреба старшокласників у додаткових поясненнях щодо заповнення анкети (перевіряється коректність і чіткість даного експериментатором інструктажу, а також серйозність ставлення учнів до процесу анкетування);

- уточнюючі запитання старшокласників під час анкетування (виявляється рівень знань щодо категорій, процесів, визначених показниками культури родинних взаємин);

- лексика старшокласників (відповідність нормам культури мовлення);

- обговорення старшокласників змісту (окремих питань) анкети (виявляється зацікавленість учнів тематикою анкети);

- враження старшокласників від процедури анкетування, їхні запитання після завершення роботи з анкетною (проявляються ступінь розуміння учнями цілей анкетування, його корисності для себе особисто).

Метод самоспостереження (інтроспекція) заснований на спогляданні внутрішнього суб'єктивного світу в процесі сприймання, мислення тощо з наступним словесним звітом. Цінність показників інтроспекції полягає не лише у відносній безпосередності зв'язку між суб'єктом і об'єктом спостереження, а й у можливостях подолання просторово-часових обмежень чуттєвого пізнання, відходу від конкретних об'єктивованих проявів психіки, у можливості включення до самоспостереження елементів вищої абстракції (Моргун, & Тітов, 2009). Метод самоспостереження застосовувався експериментатором до власних внутрішніх

психічних процесів з метою об'єктивізації процесу спостереження та мінімізації впливу суб'єктивних проявів дослідника на експериментальний процес.

З метою попередньої апробації методики констатувального етапу експерименту у вересні 2015 року було проведене *пілотажне дослідження* на базі Черкаської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 18 Черкаської міської ради та Геронимівської загальноосвітньої школи I-III ступенів Черкаської районної ради Черкаської області. Загальна кількість респондентів – 98 осіб.

У процесі проведення процедури анкетування та оброблення результатів було виявлено, що в учнів при заповненні анкети виникали труднощі, які обумовили внесення відповідних змін до анкети:

1. *Вибір одного варіанту відповіді з багатьох.* В окремих питаннях старшокласникам було важко зробити вибір одного з кількох варіантів відповіді і вони відмічали декілька варіантів відповідей. Тому було посилено інструкцію про вибір одного варіанту відповіді, по-перше, виділивши у тексті анкети слова «одна відповідь», по-друге, збільшивши наголос в інструктажі перед початком заповнення на тому, що у запитаннях блоків 2 – 5 респонденти мають обрати лише один варіант відповіді (виключаючи питання 2.4, 3.1, в яких вказано, що може бути обрано кілька варіантів відповіді). Такі методичні прийоми сприяли усвідомленому вибору респондентів головного серед другорядного при опрацюванні анкети.

2. *Нерозуміння значення окремих понять, що включені до анкети.* Даний недолік було виявлено під час роботи респондентів над запитанням 2.3 «Чи достатньо маєш знань про культуру взаємин у родині?». Багато запитань в учнів викликав термін «культура родинних взаємин». Тому безпосередньо до самого формулювання було включено (в дужках) роз'яснення змістового навантаження терміну «культура взаємин у родині» як «норми, правила міжособистісної взаємодії між членами родини».

3. *Зниження в окремих респондентів зацікавленості та бажання давати відповіді на запитання через відносно великий об'єм анкети.* Відсутність відповідей на запитання анкети, де потрібно об'єктивно оцінити власні вчинки, бажання та емоції, зауваження окремих респондентів, що їм важко опрацювати

окремі питання через досить велику кількість можливих варіантів відповіді та необхідність їх ранжування, може свідчити про недостатній рівень їхньої розумової працездатності, новизну запропонованої діяльності з самоаналізу, а також необхідність експериментатору максимально оптимізувати об'єм анкети. Для цього були об'єднані варіанти відповідей, що схожі за змістом і відповідають проявам одного рівня культури родинних взаємин.

4. *Острах респондентів визнати власні негативні якості.* Уточнюючі запитання старшокласників щодо необхідності давати правдиві відповіді, висловлення сумнівів стосовно анонімності процедури анкетування свідчать про недостатній рівень правдивості та сміливості учнів. Тому під час вступної бесіди було акцентовано увагу старшокласників на тому, що лише сильні люди мають сміливість визнавати власні недоліки. Аналізуючи свої помилки, трансформуючи ті особистісні негативні якості, що стали причиною неуспіху, в позитивні, досягають мети в будь-якій справі, стають лідерами у сфері докладання своїх сил. Для забезпечення конфіденційності дослідження до процедури проведення анкетування введено умову – здавати заповнені анкети самостійно, складаючи під чистий аркуш паперу у попередньо визначеному місці в аудиторії.

Зміни, внесені в анкету, в процедуру її проведення та обробки відображено у методичних рекомендаціях щодо проведення анкетування старшокласників (додаток Б).

Після проведення пілотажного дослідження до експерименту було залучено 894 старшокласники (41 клас), які навчалися у 14 закладах загальної середньої освіти Київської, Хмельницької та Черкаської областей (додаток Е).

З метою підвищення достовірності результатів дослідження під час проведення констатувального зрізу було здійснено суцільне спостереження, що передбачає обстеження усіх елементів сукупності (894 респондентів).

Отже, методика констатувального етапу експерименту була розроблена відповідно до вимог комплексності методів дослідження та апробована у формі пілотажного дослідження. Корегування методики проведення констатувального етапу педагогічного експерименту здійснено за рахунок вилучення елементів

невизначеності, неоднозначних тлумачень термінів і понять, що застосовуються у процедурі дослідження.

2.2 Аналіз стану сформованості у старшокласників закладу загальної середньої освіти культури родинних взаємин

Виявлення рівнів сформованості у старшокласників культури родинних взаємин здійснювалося в процесі констатувального етапу експерименту, яким були охоплені учні 9-11 класів *Черкаської області*: Черкаських загальноосвітніх шкіл I- III ступенів № 2, № 24, Черкаських спеціалізованих шкіл I-III ступенів № 3, № 17, № 20, Білозірської загальноосвітньої школи I-II ступенів № 1, Білозірської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 1, Хутірської загальноосвітньої школи I - III ступенів, Червонослобідських загальноосвітніх шкіл I-III ступенів № 1, № 2, Геронимівської загальноосвітньої школи I-III ступенів Черкаської районної ради, Ротмістрівської загальноосвітньої школи I-III ступенів, Березняківської загальноосвітньої школи I-III ступенів Смілянської районної ради; *Київської області*: Білоцерківських загальноосвітніх шкіл I-III ступенів № 20, № 21 Білоцерківської міської ради; *Хмельницької області*: гімназії № 2 м. Хмельницького, Хмельницького навчально-виховного об'єднання № 28 Хмельницької міської ради. Загальна кількість респондентів складала 894 учнів. Під час проведення констатувального етапу експерименту з метою забезпечення репрезентативності масиву досліджуваних враховувалися гендерні та вікові особливості учнів, а також особливості, пов'язані з місцем їх проживання. У роботі взяло участь 446 юнаків та 448 дівчат. Вік – від 16 до 18 років. З них у місті проживають та навчаються 713 учнів, в селі – 181 учень.

У зв'язку із суттєвим обсягом зібраної інформації обробка результатів констатувальної частини експерименту здійснювалася за допомогою методу статистичного зведення. Для зручності підрахунків і зменшення кількості помилок було застосовано типологічне групування у вигляді зведених відомостей, за допомогою яких фіксувалися результати за групами й навчальними закладами,

що взяли участь в експерименті. На основі структурних групувань складено зведену відомість констатувального експерименту (додаток Ж).

Запитання анкети для учнів «Окремі складові культури родинних взаємин» (додаток А) являють собою певну шкалу вимірів. Одиницями виміру є відповідні альтернативи – варіанти відповідей, за якими відбувається групування респондентів. Крім того, шкалу вимірів складають і об'єктивні характеристики опитаних (вік, стать, місце проживання).

Перший етап статистичної обробки анкетної інформації полягає в її узагальненні. Зважаючи на розміри вибірки (894 учні), узагальнення здійснювалося за допомогою програми Microsoft Excel, у якій проводився підрахунок кількості кожного з варіантів відповіді та частки від цілого, яку він складає загалом у групі. Первинною формою узагальнення даних обрано групування за суттєвими ознаками, визначених дослідженням, у відповідності до яких респондент зараховується до тієї чи іншої групи.

Після статистичної обробки результатів було здійснено інтерпретацію отриманих даних, загальна логіка якої полягала у перетворенні статистичних даних у визначені показники сформованості культури родинних взаємин старшокласників. Для цього також було використано результати спостережень, які проводилися під час роботи з кожною з груп респондентів. Уникнути можливих крайнощів та технічних помилок досліднику допомагали чітке дотримання методики проведення анкетування у відповідності до методологічних параметрів дослідження (мети, завдання, предмету, об'єкту).

Аналіз даних анкетування наведено відповідно до функціональних блоків анкети для учнів «Окремі складові культури родинних взаємин», після кожного з питань яких зазначається літерно-цифрова індексація, котра вказує на компонент, критерій і показник, відображений у запитанні (зміст компонентів, критеріїв, показників та їх взаємозв'язок наведено у таблиці 2.1, параграф 2.1). З метою візуалізації отриманих результатів констатувального етапу педагогічного експерименту розподіл відповідей учнів на запитання структуровано і наведено у параграфі у вигляді таблиць (2.2-2.7), решту представлено у вигляді діаграм (додаток З).

2.2.1. Змістовий аналіз функціонального блоку 2.

Досліджуючи у блоці 2 ставлення респондентів до шлюбу та родини, їх оцінку своїх знань основ культури родинних взаємин та джерела інформації, з яких отримує ці знання (табл. 2.2), було виявлено, що переважна більшість старшокласників (87 %) бажає в майбутньому мати родину. Вважають, що мають достатньо знань про культуру взаємин у родині 64,1 % учнів, що свідчить про їх необ'єктивну (завищену) оцінку своїх знань про взаємини у родині, а отже, недостатній рівень усвідомлення важливості їх поглиблення.

Вважають необхідною реєстрацію шлюбу 46,4% опитаних, що свідчить про їх достатній рівень відповідальності. Поряд з тим, 48,7 % опитаних вважають, що можна проживати в незареєстрованому шлюбі, але з перспективою подальшої його реєстрації. Учні, які мають таку позицію з означеного питання, під час бесід пояснили, що вважають за потрібне перевірити стосунки часом, зрозуміти, чи пара підходить один одному тощо.

Не потрібною реєстрацію шлюбу вважають 4,9 % респондентів. Оскільки, хоч і з невеликим розривом, але переважає ставлення учнів, що реєструвати шлюб не обов'язково чи взагалі непотрібно (разом складає 53,6 % опитаних), це підтверджує необхідність посилення виховної роботи з учнями щодо формування в них свідомого ставлення до шлюбу, відповідальності за свій вибір «другої половинки» та за матеріальне і морально-духовне благополуччя новоствореної сім'ї.

За результатами анкетування інформацію про культуру родинних взаємин учні отримують з різних джерел, але найбільше з батьківської родини (44,6 %), що підтверджує важливість пошуку ефективних форм роботи з підвищення культури родинних взаємин з батьками та іншими членами родин учнів, досвід яких, в першу чергу, ретранслюють їх діти у власній родині в майбутньому (педагогічний всеобуч, батьківський клуб, популяризація кращого сімейного досвіду, спільні творчі справи тощо).

Водночас, можна зробити висновок, що старшокласники, які не зазначили у своїх відповідях батьківську родину, швидше за все, мають недостатньо розвинену

вдячність, або ж не почуваються в своїй родині комфортно, не задоволені стосунками в ній, не мають її за зразок для наслідування. Зазначена група учнів особливо потребує роботи з корекції їх уявлень про родину, про норми взаємин між подружжям, між батьками та дітьми, формування вдячності своїм батькам.

Таблиця 2.2

Розподіл відповідей старшокласників щодо ставлення до шлюбу та родини

№ з/п	Питання	Варіанти відповідей	К-ть, осіб	К-ть, %
2.1.	Бажання створити сім'ю в майбутньому	Бажаю створити сім'ю в майбутньому	778	87
		Бажаю, але за певних умов	88	9,9
		Не бажаю створювати сім'ю в майбутньому	27	3,1
2.2.	Як ти ставишся до цивільних (незареєстрованих) шлюбів?	Шлюб повинен бути зареєстрований, оскільки цивільний шлюб – це прояв безвідповідальності	415	46,4
		Можна жити разом деякий час в неофіційних стосунках, але з перспективою подальшої реєстрації шлюбу	435	48,7
		Реєстрація шлюбу взагалі не потрібна	44	4,9
2.3.	Чи хотів би поглибити свої знання про культуру взаємин у родині (норми, правила міжособистісної взаємодії між членами родини)?	Так	255	28,5
		Маю достатньо знань з цього питання і не маю потреби в їх поглибленні	573	64,1
		Ні, мені це не цікаво	66	7,4
2.4.	Познач джерело інформації, з якого ти найбільше дізнаєшся про те, якою повинна бути родина. (може бути обрано кілька варіантів відповідей)	Приклад та виховання батьківської родини, а також з книг та у школі	399	44,6
		У школі; з журналів, газет; від старших знайомих	189	21,1
		Телебачення, Інтернет, від однолітків, власний досвід	306	34,3

Слід відзначити, що вагомий вплив на формування уявлень старшокласників про культуру родинних взаємин відіграють ресурси Інтернет, телебачення, однолітки, власний досвід (34,3 %). Значна частка респондентів дізнаються про норми культури взаємин у родині у школі, з книг, від старших знайомих (21,1 %).

Аналіз якості інформації про культуру взаємин у родині, яку учні отримують з різних джерел, представлено в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

**Розподіл відповідей старшокласників щодо джерела
інформації про культуру взаємин у родині
відповідно до рівня якості інформації**

Узагальнені твердження, які обирали учні	К-ть, осіб	К-ть, %	Рівень якості інформації
Приклад та виховання батьківської родини, з книг, у школі	399	44,6	Достатній
Від старших знайомих, які мають досвід родинного життя	189	21,1	Середній
Телебачення, Інтернет, від однолітків, власний досвід	306	34,3	Початковий

Рівень інформації про родинні взаємини, яку старшокласники отримують від батьків, у школі, з книг, визначений нами як достатній, отриманої від старших знайомих, які мають досвід родинного життя – як середній. Інформація від однолітків ґрунтується на невеликому життєвому досвіді без врахування наукових психолого-педагогічних знань. Інформація з телебачення, Інтернету є неструктурованою та нецензурованою, часто висвітлює негативні явища, тому віднесена до початкового рівня. Саме з телебачення, Інтернет-ресурсів, від однолітків отримує інформацію про родину значна частка опитаних (34,3 %), що може негативно вплинути на їх уявлення про родинні взаємини. Це підтверджує необхідність впровадження виховних заходів з формування в учнів критичного ставлення до інформації, а також посилення батьківського контролю за дозвіллям їх дітей: користування Інтернет-ресурсами, перегляд телепередач, коло спілкування. Один учень (0,1 %) серед джерел інформації про те, якою повинна бути сім'я, вказав власний варіант – «Біблія». Це засвідчує потенціал високого

рівня культури родинних взаємин в зазначеній родині, оскільки Біблія містить морально-духовні основи міжособистісних взаємин, в тому числі і в родині.

Отже, за результатами аналізу функціонального блоку 2 можемо зробити висновок про орієнтованість старшокласників на створення сім'ї, але недостатнє розуміння необхідності реєстрації шлюбу, що свідчить про недостатній рівень усвідомлення учнями особистої відповідальності кожного за благополуччя родини. Відповіді старшокласників засвідчили визначальний вплив батьків на уявлення дитини про родину, що підтверджує необхідність проведення в закладах загальної середньої освіти заходів з підвищення батьківської компетентності. Завищена самооцінка старшокласників своїх знань про норми взаємин у родині засвідчує їх потребу у знаннях щодо об'єктивації самооцінки та організації заходів з формування мотивації щодо цілеспрямованого поглиблення знань про основи культури родинних взаємин на засадах самопізнання.

2.2.2. Змістовий аналіз функціонального блоку 3.

Запитання третього блоку анкети дозволяють проаналізувати розуміння респондентами базових принципів родинних взаємин: дотримання «норми культурного фону»; поєднання морально-духовної і матеріальної складової функціонування родини; відповідальне ставлення до створення сім'ї та виконання батьківського обов'язку.

Відсутність залежності від наркотиків, алкоголю, паління, а також мовлення без використання нецензурних слів, що відповідає «нормі культурного фону» (Черкашина, 2015, с. 10-11) і відображають готовність старшокласників до формування культури родинних взаємин.

Результати опитування щодо необхідності дотримання «норми культурного фону» свідчать, що 53,4 % опитаних старшокласників розуміють руйнівний вплив на взаємини в родині вживання наркотиків, алкоголю, паління, використання нецензурної лексики у спілкуванні. Один учень (0,1 %) зазначив, що крім зазначених в анкеті шкідливих звичок, недопустимим у родині є рукоприкладство. Один учень (0,1 %) вказав, що руйнує родину також залежність від азартних ігор. Це свідчить про достатній рівень розуміння цими учнями необхідності дотримання «норми

культурного фону» для створення здорової та міцної родини, та їх готовність до подальшого формування культури родинних взаємин (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Розподіл відповідей старшокласників на запитання третього блоку анкети

№ з\п	Питання	Варіанти відповідей	К-ть, осіб	К-ть, %
3.1.	Познач, які з перелічених шкідливих звичок вважаєш неприпустимими для людей, що створюють родину. (може бути обрано кілька варіантів відповідей)	Вживання наркотиків, алкоголю, паління, використання нецензурної лексики у спілкуванні	477	53,4
		Вживання наркотиків, алкоголю, паління	218	24,4
		Щось з переліченого можна, у свята, в певних дозах	199	22,2
3.2.	Що ти вважаєш основою благополуччя родини?	Освіта та культурний рівень подружжя	90	10
		Романтичні стосунки між подружжям	570	63,7
		Матеріальна забезпеченість родини	234	26,3
3.3.	Чи можливо, на твою думку, збереження особистої свободи у родині?	Так, адже справжня свобода – це відповідальність, вміння робити те, що «треба», а не лише те, що «хочу»	520	58,2
		Свобода – це можливість робити все, що хочеш, а в родині це неможливо, бо треба враховувати інтереси всіх членів родини	313	35
		Свобода – це можливість робити все, що хочеш, а в родині всі вільні і ніхто нікому нічого не винен	61	6,8
3.4.	Як ти гадаєш, чи потребує молода сім'я допомоги батьків?	Створюючи родину, подружжя повинно розраховувати на власні сили	219	24,5
		Батьки можуть допомогти чимось за власним бажанням, враховуючи свої можливості	630	70,5
		Молодому подружжю зобов'язані допомагати їхні батьки	45	5
3.5.	Які обов'язки, на твою думку, мають батьки стосовно своїх дітей?	Створити гармонійні взаємини у родині, турбуватися про фізичне, душевне та духовне здоров'я дитини	849	95
		Достатньо того, що вони народили дитину	21	2,3
		Батьки перед дітьми нічим не зобов'язані	24	2,7

Разом з тим, аналіз результатів анкетування та бесід з учнями виявив, що значна частина опитаних вважає перелічені в анкеті шкідливі звички допустимими і нешкідливими для родини, якщо ними не зловживати, знати міру (22,2 %). Це можна пояснити тим, що для сучасного суспільства характерно зниження норм культури взаємин, яке виявляється такими негативними тенденціями, як наркозалежність, алкоголізація, куріння. Не усвідомлюють негативний вплив нецензурної лайки на особистісний розвиток людини та взаємини у родині 24,4 % респондентів. Тому слід посилити профілактичну роботу серед молоді, спрямовану на подолання вказаних негативних суспільних явищ, зокрема, шляхом формування в підростаючого покоління культури бажань, усвідомлення необхідності здорового способу життя, що передбачає повну незалежність від шкідливих звичок. Зважаючи на те, що вживання алкоголю, паління, використання нецензурних слів у побутовому мовленні є нормою для багатьох сучасних родин, тому навчально-виховна програма закладів загальної середньої освіти повинна включати виховні заходи щодо морально-духовних засад творення родинних традицій відповідно до «норми культурного фону».

У ході дослідження розуміння учнями необхідності поєднання морально-духовної та матеріальної складової функціонування родини було з'ясовано, що 26,3% респондентів надають перевагу матеріальному забезпеченню родини.

Запорукою родинного благополуччя 63,7 % респондентів вважають романтичні стосунки між подружжям.

Малочисельною є група старшокласників, які вважають основою благополуччя родини освітньо-культурний рівень подружжя (10 %).

Загалом це свідчить про бажання учнів зустріти свою «другу половинку», «романтизацію» родинних взаємин, зорієнтованість на створення шлюбу та сім'ї, але недостатнє усвідомлення всієї відповідальності не тільки в період закоханості, а й під час «сірих буднів», а також недостатнє усвідомлення впливу освіченості та культурного рівня членів родини на взаємини в ній. Тому в подальшому до програми формувального експерименту було включено виховні заходи з формування в учнів розуміння змісту «романтичні стосунки» та «кохання», які

відтворюють глибокі почуття, а не тільки пристрась та вигадані уявлення про гарні стосунки. Наявність почуттів, заснованих на миролюбності, терпінні, розумінні, прощенні, милосерді та співстражданні відповідають високому рівню культури міжособистісної взаємодії в родині.

Аналізуючи ступінь відповідальності старшокласників опосередковано, а саме через їх розуміння свободи у родинних взаєминах, було визначено, що 58,2 % респондентів розуміють свободу як вміння робити те, що потрібно, а не тільки те, що «хочу», що вказує на достатній рівень відповідальності цієї групи учнів. Відповідь учня, який зазначив, що «свобода завжди з тобою, крім тебе ніхто не може її відібрати» (0,1 %) свідчить про високий ступінь розуміння цього поняття, розвиненість таких якостей як віра та самовіддача.

Поряд з тим, 35% опитаних усвідомлюють, що в родині важливо враховувати потреби та інтереси всіх її членів, але вважають це обмеженням особистої свободи. До цієї ж групи можуть бути віднесені респонденти, які навели власні визначення поняття «свобода»: «свобода – це повага до власних бажань та бажань інших людей» (1; 0,1 %), «моя родина – моя свобода» (1; 0,1 %), що свідчить про пріоритет власних бажань та недостатнє усвідомлення необхідності взаємодії у родині зі спонукальним мотивом «хочу – можу – потрібно».

Не зважають на потреби інших членів родини і сприймають свободу, як можливість робити, що заманеться, 6,8 % опитаних. Відповідь одного старшокласника «свобода – дорога самотніх» (0,1 %) вказує на відсутність у нього віри у самого себе і вищу справедливість. Відповідь «свободи немає» (0,1 %) відображає нерозуміння респондентом поняття «внутрішня свобода» та надзвичайну залежність від зовнішніх факторів. Саме на цю групу учнів слід спрямувати педагогічні зусилля з формування розуміння змісту поняття свободи не як вседозволеність, а як прояв відповідальності, як вільний вибір індивіда робити те, що необхідно для блага родини.

Досліджуючи рівень самостійності старшокласників у родинних взаєминах, виявлено, що 24,5 % опитаних вважають, що при створенні родини подружжя повинно розраховувати на власні сили. Зазначили, що батьки можуть допомогати

за власним бажанням та можливостями, 70,5 % респондентів. Переконані, що батьки зобов'язані допомагати молодому подружжю, 5 % старшокласників, що свідчить про їх недостатній рівень самостійності та необхідність включення до програми формувального етапу експерименту заходів з підвищення усвідомлення учнями особистої відповідальності за свою родину, її матеріальну стабільність та моральний мікроклімат.

Згідно з результатами анкетування 95 % респондентів розуміють батьківський обов'язок як створення гармонійних взаємин у родині та турботу про дітей. Вважають, що достатньо, що батьки народили дитину, і більше нічим не зобов'язані їй, 2,3 % респондентів. Переконані, що батьки нічого взагалі нічим не зобов'язані перед своїми дітьми, 2,7 % опитаних. Отримані результати демонструють необхідність у подальшій виховній роботі з поглиблення розуміння учнів правил та принципів гармонійних родинних взаємин та основ формування фізичного, душевного та духовного здоров'я.

Таким чином, відповіді старшокласників на запитання анкети блоку 3 підтверджують їх розуміння базових принципів родинних взаємин на достатньому рівні, але поряд з цим виявляють необхідність проведення виховної роботи з підвищення рівня культури родинних взаємин відповідно до «норми культурного фону», формування в учнів самостійності та відповідальності.

2.2.3. Змістовий аналіз функціонального блоку 4.

Досліджуючи у четвертому блоці рівень таких складових культури родинних взаємин, як культура бажань та культура емоцій (табл. 2.5), виявлено, що 26,5 % опитаних старшокласників регулюють свої бажання згідно зі своїми можливостями, що може бути оцінено як достатній рівень культури бажань.

Звертаються по допомогу до батьків для реалізації бажаного, і з розумінням поставляться, якщо батьки не зможуть допомогти, 70,1 % респондентів, що відповідає рівню культури бажань, який ми позначили умовно як середній. До початкового рівня культури бажань віднесено 3,4% респондентів, які вказали, що вимагають від рідних виконання своїх бажань і ображаються у випадку їх невиконання.

Таблиця 2.5

Розподіл відповідей старшокласників на запитання четвертого блоку анкети

№ з/п	Запитання	Варіанти відповідей	К-ть, осіб	К-ть, %
4.1	Познач варіант відповіді, що найкраще відображає твоє ставлення до розподілу обов'язків у родині.	Кожний член родини (і дорослі, і діти) повинен мати обов'язки за своїми можливостями	743	83,1
		Усі обов'язки повинні виконувати дорослі, а діти можуть лише трішки допомагати, адже вони ще маленькі	89	9,9
		Обов'язок чоловіка – заробляти гроші, а всі хатні справи повинна виконувати дружина	62	7
4.2	Хто, на твою думку, головний у родині?	Менші повинні слухатися старших, а старші піклуватися про менших	706	78,9
		Той, хто старший	57	6,4
		Той, хто заробляє гроші на утримання сім'ї	131	14,7
4.3	Як ти поводиш себе у колі родини, коли в тебе виникає якесь бажання?	Бажаю те, що в більшій мірі можу зробити сам	237	26,5
		Прошу рідних про допомогу, але якщо в них немає можливості виконати моє бажання, поставлюся до цього з розумінням	627	70,1
		Вимагаю від членів родини, щоб зробили те, що я хочу. Якщо не виконують, ображаюся	30	3,4
4.4	Яка поведінка тобі властива під час конфлікту з іншими членами родини?	Під час конфлікту у родині намагаюся зберігати самовладання і спокійно шукати шляхи розв'язання проблеми	499	55,8
		Часто після конфлікту жалкую, що не зміг стриматися	312	34,9
		Ніколи не стримую свої негативні емоції	83	9,3

Аналізуючи свою поведінку під час конфліктів у родині, 55,8 % старшокласників зазначили, що намагаються зберігати самовладання і спокійно шукати шляхи розв'язання суперечностей, що виникли між членами родини. Така поведінка відповідає достатньому рівню культури емоцій. Зазначили, що жалкують, коли втрачають самовладання під час конфлікту, а отже, мають середній рівень культури

емоцій, 34,9 % опитаних. Не стримують свої негативні емоції, 9,3 % респондентів, що є свідченням недостатнього рівня культури емоцій цих груп учнів.

Виявлення значної частки старшокласників з недостатнім рівнем культури бажань та емоцій зумовило включення до програми формувального експерименту заходів з поглиблення знань учнів норм емоційно-вольових інтеракцій у родині.

Відповіді учнів на запитання *«Обери варіант відповіді, що найкраще відображає твоє ставлення до розподілу обов'язків у родині»* дають змогу оцінити їх ціннісне ставлення до праці. Вважають, що кожний член родини повинен виконувати свої обов'язки за своїми можливостями, 83,1 % опитаних. Це свідчить про достатній рівень сформованості в них працелюбності. З групою учнів, які вважають, що всі обов'язки в родині повинні виконувати дорослі, а діти лише трішки допомагати (9,9 % респондентів), а також учнів, які вважають, що чоловік повинен лише заробляти гроші, а дружина сама робити всі хатні справи (7 %), доцільним є проведення роз'яснювальної роботи про значення праці для особистісного розвитку та забезпечення повноцінного функціонування родини, про розподіл обов'язків за принципом справедливості та з урахуванням особистісних можливостей, як ознаки високого рівня культури родинних взаємин.

Відповідь одного учня (0,1 %), який зазначив, що хатні справи повинен виконувати гувернант, відображає характерне для певного прошарку сучасного суспільства бажання відмовитися від фізичної праці та використовувати найману працю. Це свідчить про наявність думок в учнівському середовищі щодо соціальної нерівності в суспільстві, які можуть призвести до формування в дітей зневажливого ставлення до праці в цілому, а також завадити розвитку їх самостійності та самодостатності.

Відповіді на запитання *«Хто, на твою думку, головний у родині?»* підтверджують розуміння старшокласниками принципу ієрархії у родинних взаєминах (78,9 % респондентів зазначили, що менші повинні слухатися старших, а старші піклуватися про менших). У тому числі зазначили, що в родині всі рівні, 3,8 % респондентів, що свідчить про їх орієнтованість на демократичні стосунки в родині. Окрім зазначених варіантів відповідей старшокласники додатково повідомили наступне. Головним

у родині назвали батька або чоловіка 4 старшокласника (0,4 %). З них один старшокласник (0,1 %) головним у родині вважає батька за умови, що той прислухається до інших членів родини та враховує їх інтереси. Ще один старшокласник (0,1 %) визначає головним в родині батька як її «духовного лідера та захисника». Вважають головним у родині того, хто розумніший, – 1 старшокласник (0,1 %); того, хто більш психологічно розвинений, – 1 старшокласник (0,1 %); хто більш досвідчений і розумний – 1 старшокласник (0,1 %).

Педагогічні зусилля слід спрямувати на розвиток у старшокласників, які головним в родині вважають того, хто заробляє гроші (14,7 %), ціннісного ставлення до морально-духовного наповнення міжособистісних взаємин у родині, формування поваги та вдячності.

Аналізуючи відповіді учнів на запитання четвертого блоку, можемо зробити висновок, що опитані старшокласники у переважній більшості мають достатній рівень сформованості працелюбності, поваги та вдячності. Поряд з цим виявлено необхідність поглиблення знань та вмінь старшокласників щодо підвищення їх рівня культури бажань та емоцій з метою гармонізації родинних взаємин.

2.2.4. Змістовий аналіз функціонального блоку 5.

Висновки щодо розуміння старшокласниками змісту поняття «самопізнання» та їх ставлення до необхідності здійснення самопізнавальної діяльності для покращення родинних взаємин дозволяє зробити аналіз відповідей респондентів на запитання *«Чи знаєш, що таке самопізнавальна діяльність?»* та *«Чи потрібно, на твою думку, виховувати у собі позитивні якості для покращення взаємин у родині?»* (табл. 2.6).

Необхідним виховувати в собі позитивні якості для гармонізації взаємин у родині вважають 86,4 % старшокласників, 4,5 % опитаних вважають це непотрібним, 9,1 % старшокласників вважають, що можливо, це потрібно. Вказали, що розуміють зміст поняття самопізнання і здійснюють самопізнавальну діяльність, 78,7 % опитаних, 14,3 % – не в повній мірі розуміють, як здійснювати самопізнавальну діяльність, 7 % опитаних не розуміють змісту самопізнавальної діяльності.

Таблиця 2.6

Розподіл відповідей старшокласників на запитання п'ятого блоку анкети

№ з/п	Запитання	Варіанти відповідей	К-ть, осіб	К-ть, %
5.1	Чи розумієш, що таке самопізнавальна діяльність?	Розумію і здійснюю самопізнавальну діяльність для свого розвитку та покращення взаємин з іншими людьми, зокрема в родині	704	78,7
		Не в повній мірі розумію, як здійснювати самопізнавальну діяльність	128	14,3
		Не розумію, що це таке	62	7
5.2	Чи потрібно, на твою думку, виховувати у собі позитивні якості для покращення взаємин у родині?	Так	772	86,4
		Можливо, раніше не замислювався над цим	82	9,1
		Ні	40	4,5
5.3	Чи вважаєш за потрібне введення до шкільної програми навчального предмету чи факультативу з питань самопізнання та самовдосконалення для покращення взаємин у родині та підготовки до створення своєї сім'ї у майбутньому?	Так, це повинен бути обов'язковий навчальний предмет	130	14,5
		Так, це може бути факультатив чи гурток, який учні можуть відвідувати за власним бажанням	535	59,8
		Ні, немає такої необхідності	229	25,7

Відповіді учнів на останнє запитання п'ятого блоку «*Чи вважаєш за потрібне введення до шкільної програми навчального предмету чи факультативу з питань самопізнання та самовдосконалення для покращення взаємин у родині та підготовки до створення власної родини у майбутньому?*» розподілилися наступним чином. Найбільша кількість старшокласників (59,8 %) вважають, що може бути такий факультатив чи гурток, 25,7 % учнів не вбачають у цьому необхідності. Переконані, що необхідно ввести до шкільної програми обов'язковий навчальний предмет з питань самопізнання та самовдосконалення для покращення взаємин у батьківській

родині та підготовки до створення власної родини у майбутньому 14,5 % опитаних, з яких 5,3 % старшокласників зазначили, що вже відвідують такі заняття у школі.

Аналіз відповідей учасників дослідження на запитання п'ятого функціонального блоку продемонстрував їх значну потребу і готовність до самопізнавальної діяльності, підтвердив необхідність включення до програми роботи зі старшокласниками заходів, завдань, які б сприяли об'єктивації їх самооцінки, формували вміння виховувати в собі позитивні якості з метою створення гармонійної родини в майбутньому.

Загальні результати констатувального етапу педагогічного експерименту представлено у таблиці 2.7, де за всіма критеріями і показниками когнітивного, емоційно-ціннісного, поведінково-діяльнісного компонентів відповіді учнів розподілено у відповідності до визначених рівнів сформованості культури родинних взаємин – достатній, середній, початковий.

Таблиця 2.7

Загальні результати констатувального етапу педагогічного експерименту

Компонент	Критерій	Показник	Рівневі показники		
			достатній %	середній %	початковий %
Когнітивний	К ₁	К ₁₋₁	46,4	48,7	4,9
		К ₁₋₂	44,6	21,1	34,3
		К ₁₋₃	10	63,7	26,3
		К ₁₋₄	95	2,3	2,7
	К ₂	К ₂	14,5	59,8	25,7
Емоційно-ціннісний	ЕЦ ₁	ЕЦ ₁₋₁	87	9,9	3,1
		ЕЦ ₁₋₂	28,5	64,1	7,4
	ЕЦ ₂	ЕЦ ₂	53,4	24,4	22,2
	ЕЦ ₃	ЕЦ ₃₋₁	58,2	35	6,8
		ЕЦ ₃₋₂	24,5	70,5	5
		ЕЦ ₃₋₃	83,1	9,9	7
		ЕЦ ₃₋₄	78,9	6,4	14,7
	ЕЦ ₄	ЕЦ ₄	86,4	9,1	4,5
Діяльнісний	Д ₁	Д ₁₋₁	26,5	70,1	3,4
		Д ₁₋₂	55,8	34,9	9,3
	Д ₂	Д ₂	78,7	14,3	7

Зміст використаної індексації наведено у таблиці 2.1, співвіднесення відповідей старшокласників на запитання анкети «Окремі складові культури родинних взаємин» з компонентами, критеріями, показниками, рівнями сформованості у них культури родинних взаємин описано у додатку Ж.

Особливу увагу слід звернути на кількісні показники початкового рівня, які свідчать про необхідність подальшої виховної роботи в закладах загальної середньої освіти, та визначають напрямки цієї роботи з метою підвищення рівня культури родинних взаємин старшокласників.

Результати дослідження свідчать про те, що 34,3 % респондентів мають початковий рівень культури родинних взаємин за когнітивним компонентом, представленим критерієм K_{1-2} – «розуміння необхідності розширення знань про взаємини у родині». Ця група старшокласників використовує інформацію про родинні взаємини переважно з мережі Інтернет, яка є неструктурованою та нецензурованою. Тому до програми формувального експерименту слід включити заходи щодо критичного сприйняття інформації про родинні взаємини та свідомого вибору старшокласниками якісних джерел такої інформації.

Початковий рівень культури родинних взаємин мають 26,3 % респондентів за когнітивним компонентом, представленим критерієм K_{1-3} – «розуміння необхідності поєднання морально-духовної та матеріальної складових функціонування гармонійної родини». Ця група опитаних учнів вважає основою благополуччя родини її матеріальну забезпеченість, нівелюючи духовну близькість між членами родини. Для підвищення рівня культури родинних взаємин старшокласників за вказаним критерієм до формувального експерименту передбачено включення заходів з роз'яснення старшокласникам важливості освітнього та культурного рівня подружжя для створення гармонійної родини.

Початковий рівень культури родинних взаємин за когнітивним компонентом, представленим критерієм K_2 («Чи вважаєш за потрібне введення навчального предмету з питань самопізнання та самовдосконалення для покращення взаємин у родині та підготовки до створення родини у майбутньому?») мають 25,7 % старшокласників, середній рівень за даним показником мають 59,8 % респондентів.

Таким чином, достатній рівень мають лише 14,5 % опитаних, що свідчить про необхідність формування у старшокласників усвідомлення того, що взаємини в родині обумовлені культурним рівнем всіх її членів, вмінням визначати, які особистісні якості шкодять родинним взаєминам, та трансформувати їх в такі риси, які зміцнюватимуть родину та сприятимуть покращенню взаємин в ній. З цією метою до програми формувального експерименту включено викладення основ самопізнавальної діяльності.

Викликає занепокоєння високий показник (22,2 %) початкового рівня культури родинних взаємин респондентів за емоційно-ціннісним компонентом, вираженим критерієм ЕЦ₂ – «ставлення до вживання наркотиків, алкоголю, паління, використання ненормативної лексики». Ця група респондентів потребує роз'яснення негативного впливу перелічених шкідливих звичок на здоров'я та взаємини у родині, ставить під загрозу здоров'я потомства, і навіть продовження роду в цілому.

За критерієм ЕЦ₃₋₄ – «спрямованість до виявлення взаємоповаги в родинних взаєминах на основі принципу ієрархії» початковий рівень культури родинних взаємин мають 14,7 % респондентів, які вважають авторитетом в родині лише того, хто заробляє гроші, що свідчить про їх споживацьке ставлення до інших та нерозуміння принципу ієрархії в родині. Отже, до програми формувального експерименту слід включати заходи щодо формування у старшокласників ціннісного ставлення стосовно прояву поваги до інших членів родини, заснованих на морально-духовних цінностях.

Таким чином, аналіз окремих показників за обраними критеріями дає змогу визначити пріоритетні напрямки виховної роботи в закладі загальної середньої освіти для підвищення рівня культури родинних взаємин старшокласників.

З метою узагальнення статистичних даних за рівнями сформованості у старшокласників культури родинних взаємин усієї вибірки визначимо середню величину, у якій взаємно компенсуються індивідуальні відмінності елементів та узагальнюються їх типові риси.

Рівні культури родинних взаємин опитаних старшокласників визначаються за формулою середньої арифметичної простої:

$$\bar{x} = \frac{\sum_1^n x}{n},$$

де $\sum_1^n x$ – загальний обсяг значень показників по кожному рівню, n – обсяг сукупності (кількість показників). Отже, достатній рівень культури родинних взаємин мають $\bar{x}_д = \frac{871,5}{16} = 54,5\%$ респондентів, середній рівень – $\bar{x}_с = \frac{544,2}{16} = 34\%$, початковий рівень – $\bar{x}_п = \frac{184,3}{16} = 11,5\%$ (рис. 2.1).

Рис. 2.1. Рівні сформованості у старшокласників культури родинних взаємин

Отже, згідно з результатами дослідження більша частина старшокласників закладів загальної середньої освіти мають достатній та середній рівні культури родинних взаємин, що дає підстави стверджувати про наявність потенціалу переходу у більш високі рівні за умови впровадження у виховний процес програми з формування культури родинних взаємин з наступним забезпеченням його викладання.

З метою визначення ставлення педагогів, батьків та інших членів родин учнів до проблеми формування у старшокласників культури родинних взаємин було проведено їх анкетування на констатувальному та формувальному етапах педагогічного експерименту.

Аналіз результатів анкетування батьків та інших членів родин учнів на констатувальному етапі педагогічного експерименту виявив, що 60% опитаних батьків та інших членів родин учнів вважають, що першочерговий вплив на формування особистості учня має родина. Вважають, що на однаковому рівні впливають родина і школа – 38 % респондентів. Не замислювалися над цим питанням 2 % опитаних батьків та інших членів родин учнів (табл. 2.8).

Результати засвідчують визнання батьками та іншими членами родин учнів переваги родинного впливу на формування культури родинних взаємин.

Таблиця 2.8

Розподіл відповідей батьків та інших членів родин учнів щодо впливу родини та школи на розвиток особистості учня

Запитання	Варіанти відповідей	К-ть, осіб	К-ть, %
Чи погоджуєтеся Ви з думкою, що родина має першочерговий вплив на формування особистості учня?	Так	41	60
	Впливає як родина, так і школа (навчально-виховні, спортивні заклади тощо)	26	38
	Ні	0	0
	Не замислювався	1	2

Більшість респондентів вважають, що шлюб повинен бути зареєстрований (29 %), або допускають тимчасове проживання чоловіка з дружиною, але з подальшою перспективою реєстрації шлюбу (59 %), що свідчить про їх достатній рівень відповідальності. Не вважають потрібною реєстрацію шлюбу лише 10 % респондентів (табл. 2.9).

Результати анкетування свідчать про дотримання батьками та іншими членами родини учнів моральних засад створення родини.

Більшість респондентів вважають, що шлюб повинен бути зареєстрований (29%), або допускають тимчасове проживання чоловіка з дружиною, але з подальшою перспективою реєстрації шлюбу (59 %), що свідчить про їх достатній рівень відповідальності. Не вважають потрібною реєстрацію шлюбу лише 10 % респондентів (табл. 2.9).

Таблиця 2.9

**Розподіл відповідей батьків та інших членів родин учнів
про їх ставлення до необхідності реєстрації шлюбу**

Запитання	Варіанти відповідей	К-ть, осіб	К-ть, %
Як Ви ставитеся до цивільних (незареєстрованих) шлюбів?	Шлюб повинен бути зареєстрований	20	29
	Можна жити деякий час в неофіційних стосунках з перспективою реєстрації шлюбу	40	59
	Реєстрація шлюбу взагалі не потрібна	7	10
	Не відповів	1	1,4
	Той, хто старший	1	1,4
	Той, хто заробляє гроші на утримання родини	5	7
	Не відповів	3	4

Результати анкетування свідчать про дотримання батьками та іншими членами родини учнів моральних засад створення родини.

Більшість опитаних батьків та інших членів родини учнів зазначили, що знання про те, якою повинна бути родина, отримали з батьківської родини (76 %). Значна частка респондентів переймає досвід старших людей з питань взаємин у родині (32 %), а також з книг та інших друкованих джерел (25 %), та від родичів (22 %) (табл. 2.10).

Таблиця 2.10

**Розподіл відповідей батьків та інших членів родин учнів щодо
джерел інформації про родинні взаємини**

Запитання	Варіанти відповідей	К-ть, осіб	К-ть, %
Вкажіть джерело інформації, з якого отримуєте інформацію про те, якою повинна бути родина. (може бути обрано кілька варіантів відповідей)	Приклад та виховання батьківської родини	52	76
	Від родичів	15	22
	Від друзів, колег	6	9
	Від старших людей з досвідом	22	32
	Телебачення	6	9
	Інтернет	4	6
	Книги, журнали та газети	17	25
	Не отримую взагалі таку інформацію	1	1,4
	Інший варіант відповіді: «власний досвід»	1	1,4

За результатами опитування виявлено, що більшість батьків та інших членів родин учнів усвідомлюють, що закладається модель майбутньої родини у дитини, в першу чергу, в батьківській родині. Можна також зробити висновок, що ті батьки та інші члени родин учнів, які шукають інформацію про те, якою повинна бути родина, з книг, журналів, газет, навіть Інтернету, мають потребу в поглибленні своїх знань про родинні взаємини.

Виявили бажання відвідувати усі запропоновані заходи з метою поглиблення знань про культуру взаємин у родині лише 16 % респондентів, іноді б відвідували такі заходи 37 % опитаних. Вважають, що мають достатньо знань про культуру родинних взаємин, 24 % респондентів, взагалі не цікавляться цим питанням 4 % опитаних (табл. 2.11).

Таблиця 2.11

Розподіл відповідей батьків та інших членів родин учнів про необхідність проведення заходів з підвищення культури родинних взаємин

Запитання	Варіанти відповідей	К-ть, осіб	К-ть, %
Чи є, на Вашу думку, необхідність у проведенні заходів для батьків та інших членів родини з метою поглиблення знань про культуру взаємин у родині (норми, правила міжособистісної взаємодії між членами родини)?	Так, я б відвідував усі запропоновані заходи з цього напрямку	11	16
	Так, я б відвідував такі заходи двічі на місяць	3	4
	Так, я б іноді відвідував такі заходи	25	37
	Маю достатньо знань з цього питання і не маю потреби в їх поглибленні	16	24
	Ні, мені це не цікаво	3	4
	Не відповів	1	1,4

Отже, переважна більшість респондентів виявила свідоме бажання щодо поглиблення знань про культуру родинних взаємин, що свідчить про своєчасність запропонованих заходів та потребу в них батьків та інших членів родини учнів. Не мають шкідливих звичок (вживання наркотиків, алкоголю, паління, використання нецензурних слів у повсякденному спілкуванні), тобто відповідають

нижній границі «норми культурного фону», 47 % респондентів. Не відповіли на запитання про наявність шкідливих звичок 26% опитаних (табл. 2.12).

Таблиця 2.12

**Розподіл відповідей батьків та інших членів родин учнів
про шкідливі звички**

Запитання	Варіанти відповідей	К-ть, осіб	К-ть, %
Які з перелічених шкідливих звичок маєте. (може бути обрано кілька варіантів відповідей)	Не маю зазначених шкідливих звичок	32	47
	Використовую нецензурну лексику у спілкуванні	6	9
	Палю	8	11
	Вживаю алкоголь	3	4
	Маю усі перелічені звички	1	1,4
	Не відповів	18	26

Це опосередковано може свідчити про їх невідповідність нижній границі «норми культурного фону» за означеними показниками, і водночас розуміння негативного впливу шкідливих звичок на розвиток дитини у родині, і небажання оприлюднювати інформацію про наявність у них зазначених звичок, тобто недостатній рівень їх сміливості та щирості у визнанні своїх недоліків.

Результати свідчать, що 50 % опитуваних не дотримуються нижньої границі «норми культурного фону», а отже, потребують невідкладних заходів щодо підвищення свого рівня внутрішньої культури, що сприятиме підвищенню їх рівня культури родинних взаємин.

Основою благополуччя родини вважають освіту та культурний рівень подружжя 44 % респондентів, матеріальну забезпеченість – 40 % опитаних. Вказали, що найважливіше – це «взаємоповага та взаєморозуміння», «повага і довіра», 4 % респондентів.

За результатами анкетування понад 50 % батьків та інших членів родини учнів визначають пріоритетною роль духовно-моральних чинників у формуванні культури родинних взаємин (табл. 2.13).

Таблиця 2.13

**Розподіл відповідей батьків та інших членів родин учнів
про основу благополуччя родини**

Запитання	Варіанти відповідей	К-ть, осіб	К-ть, %
Що Ви вважаєте основою благополуччя родині?	Матеріальна забезпеченість родини	27	40
	Романтичні стосунки між подружжям	21	31
	Освіта та культурний рівень подружжя	30	44
	Все однаково важливо	6	9
	Інший варіант відповіді: «взаємоповага та взаєморозуміння», «повага і довіра»	3	4

Аналіз відповідей респондентів на запитання «Чи можливе, на Вашу думку, збереження особистої свободи у родині?» підтверджують розуміння більшістю опитаних поняття «свобода» як вільний вибір кожного робити все необхідне для благополуччя своєї родини (74 %) (табл. 2.14).

Таблиця 2.14

Розподіл відповідей батьків та інших членів родин учнів про свободу в родині

Запитання	Варіанти відповідей	К-ть, осіб	К-ть, %
Чи можливе, на Вашу думку, збереження особистої свободи у родині?	Так, адже справжня свобода – це відповідальність, вміння робити те, що «треба», а не лише те, що «хочу»	50	74
	Свобода – це можливість робити все, що хочеш, а в родині це неможливо, бо треба враховувати інтереси всіх членів родини	13	19
	Свобода – це можливість робити все, що хочеш, а в родині всі вільні і ніхто нікому нічого не винен	2	3
	Не відповів	3	4

Поряд з тим, 19 % респондентів вважають, що родина обмежує їх свободу, бо треба враховувати інтереси всіх членів родини, що свідчить, з одного боку, про відповідальність цих респондентів щодо своїх рідних, але з іншого боку, про їх недостатнє розуміння самого поняття «свобода». Показовим є порівняння відповідей учнів і батьків та інших членів родини учнів на це запитання. Значна

кількість учнів наводили своє визначення поняття «свобода», батьки та інші члени родин учнів – жодного, а лише обирали із запропонованих відповідей. Це можна пояснити достатнім розумінням молоддю принципу свободної волі, але водночас і тим, що діти лише стоять на порозі дорослого життя, їм присутня жага до свободи без обмежень, романтизація життя в цілому і стосунків зокрема. Батьки та інші члени родини учнів мають більше практичного досвіду, коли необхідно підкоряти своє «хочу» тому, що «потрібно» в даний час для загального блага родини.

Результати підтверджують, що переважна більшість батьків та інших членів родин учнів сприймає родинне благополуччя як наслідок особистої відповідальності за прийняті та виконувані обов'язки перед членами родини.

Відповіді батьків та інших членів родин учнів на запитання «Як Ви вважаєте, чи повинні батьки допомагати своїм дітям, які створили власну родину?» виявляють достатній рівень сформованості в них самостійності, їх готовність по можливості допомагати своїм дітям в майбутньому після їх одруження (табл. 2.15).

Таблиця 2.15

**Розподіл відповідей батьків та інших членів родини учнів
про необхідність допомоги молодому подружжю**

Запитання	Варіанти відповідей	К-ть, осіб	К-ть, %
Як Ви вважаєте, чи повинні батьки допомагати своїм дітям, які створили власну родину?	Створюючи родину, подружжя повинно розраховувати на власні сили	8	12
	Батьки можуть допомогти молодятam за власним бажанням, враховуючи свої можливості	52	76
	Молодому подружжю зобов'язані допомагати їхні батьки	6	9
	Не відповів	2	3

Практика свідчить, що така опіка батьками своїх уже дорослих дітей в українському суспільстві є поширеною. Батьки і в пенсійному віці продовжують різними матеріальними засобами, включаючи фінансову підтримку, допомагати своїм дітям, часто відмовляючи собі у необхідному. Звичайно, через складний

економічний стан у державі, сучасна родина гостро потребує допомоги, але слід враховувати, що надмірна допомога батьків може призводити до формування в їх дорослих дітей егоїзму та невдячності, ослабленню власного ресурсу самостійності, зниженню працелюбності, унеможливорює формування рис самодостатності молодій сім'ї. Природно, що діти, відокремившись від батьків, створюючи кожен свою сім'ю, стають самостійними і з часом вже не залежать від батьківської допомоги, а самі допомагають батькам. Тому важливо, щоб у стосунках батьків і їх дорослих дітей існувала взаємодопомога, зберігалися взаємоповага з врахуванням вікових особливостей батьків, стану здоров'я та особистих потреб. Аналіз анкетування засвідчує, що переважна більшість опитаних батьків (76%) схильна надавати допомогу, враховуючи власні можливості. В роботі з батьками з даної теми слід акцентувати увагу на тому, що найкращою допомогою дітям є особистий приклад самостійного вирішення родинних проблем.

Розуміють, в чому полягає батьківський обов'язок, 94 % опитаних батьків та інших членів родини учнів, лише 1,4 % – вважають, що батьки дітям нічого не винні (табл. 2.16).

Таблиця 2.16

**Розподіл відповідей батьків та інших членів родин учнів
про їх розуміння батьківського обов'язку**

Запитання	Варіанти відповідей	К-ть, осіб	К-ть, %
Які обов'язки, на Вашу думку, мають батьки стосовно своїх дітей?	Створити гармонійні взаємини у родині, турбуватися про фізичне, душевне та духовне здоров'я дитини	64	94
	Достатньо того, що вони народили дитину	0	0
	Батьки дітям нічим не зобов'язані	1	1,4
	Інший варіант відповіді	3	4

Результати свідчать, що переважна кількість респондентів під батьківським обов'язком розуміють виховання в дітей духовно-моральних якостей, орієнтованих на традиційні загальнолюдські цінності, підкріплені соціальними запитамі сучасності.

У переважної більшості респондентів (87 %) обов'язки у родині розподіляються між усіма її членами відповідно до можливостей кожного, у 4 % опитаних – всі обов'язки виконують дорослі, а діти лише трішки допомагають, у 3 % опитаних чоловік заробляє, а дружина виконує всі хатні справи (табл. 2.17).

Таблиця 2.17

**Розподіл відповідей батьків та інших членів родин учнів
щодо розподілу обов'язків в родині**

Питання	Варіанти відповідей	К-ть, осіб	К-ть, %
Оберіть варіант відповіді, що найкраще відображає принцип розподілу обов'язків у Вашій родині	Кожний член родини (і дорослі, і діти) має обов'язки за своїми можливостями	59	87
	Усі обов'язки виконують дорослі, а діти лише трішки допомагають, адже вони ще маленькі	3	4
	Чоловік заробляє гроші, а всі хатні справи виконує дружина	2	3
	Не відповів	4	6

Аналіз результатів відповідей на зазначене питання підтверджує, що більшість респондентів (87%) усвідомлюють необхідність доцільного розподілу обов'язків між членами родини із врахуванням їх індивідуальних можливостей та без утискання їх інтересів, поважного ставлення до праці кожного в родині, але не завжди вміють це здійснювати у повсякденному житті.

Відповіді респондентів на запитання анкети «Хто головний у Вашій родині?» дають підстави для висновку, що переважна більшість батьків та інших членів родини учнів розуміють принцип демократичності (44 %) та принцип ієрархії у родинних взаєминах (43 %) (табл. 2.18).

Поряд з тим, 4% респондентів визначають головним у родині того, хто заробляє гроші (7 %), що свідчить про їх надмірну меркантильність та недостатність морально-духовної єдності у таких родин.

Результати вказують на те, що більшість респондентів розуміють необхідність реалізації принципу ієрархії в родині: слухняність молодших старшим, з дотриманням рівності прав та свобод відповідно до своєї ролі в родині та особистими зобов'язаннями.

Таблиця 2.18

**Розподіл відповідей батьків та інших членів родин учнів
щодо ієрархії взаємин у родині**

Запитання	Варіанти відповідей	К-ть, осіб	К-ть, %
Хто головний у Вашій родині?	Усі рівні	30	44
	Менші слухаються старших, а старші піклуються про менших	29	43
	Той, хто старший	1	1,4
	Той, хто заробляє гроші на утримання родини	5	7
	Не відповів	3	4

За результатами анкетування можна оцінити рівень культури емоційно-вольових інтеракцій респондентів переважно як середній, що передбачає вміння аналізувати та корегувати свої емоції та бажання «після події» (табл. 2.19).

Таблиця 2.19

Розподіл відповідей батьків та інших членів родини учнів про вміння керувати своїми бажаннями та емоціями у родинних комунікаціях

Запитання	Відповіді	К-ть, осіб	К-ть, %	Рівень культури емоцій-і бажань
Як Ви поводити себе у родині, коли у Вас виникає якесь бажання?	Бажаю те, що в більшій мірі можу зробити сам	26	38	достатній
	Прошу рідних про допомогу, але якщо в них немає можливості виконати моє бажання, поставлюся до цього з розумінням	35	51	середній
	Вимагаю від членів родини, щоб зробили те, що я хочу. Якщо не виконують, обурююся (ображаюся)	3	4	низький
	Не відповів	4	6	
Яка поведінка Вам властива під час конфлікту у родині?	Під час конфлікту у родині намагаюся зберігати самовладання і спокійно шукати шляхи розв'язання проблеми	31	46	достатній
	Часто після конфлікту жалкую, що не зміг стриматися	34	50	середній
	Ніколи не стримую негативні емоції	1	1,4	низький
	Не відповів	3	4	

Результати свідчать, що переважна частина опитаних аналізує своє вміння керувати власними бажаннями та емоціями «після» комунікативної події, що співвідноситься з середнім рівнем культури родинних взаємин (51% та 50% респондентів відповідно). Такі емоційно-вольові інтеракції характеризуються виникненням напружених, конфліктних ситуацій, неспроможністю вчасного їх вирішення, що породжує взаємні претензії, недовіру, неповагу між членами родини.

Усвідомлюють необхідність самопізнавальної діяльності для покращення взаємин у родині 87 % респондентів. Розуміють необхідність, але не знають як виховувати в собі позитивні якості 7 % опитаних (табл. 2.20).

Результати свідчать, що переважна більшість респондентів виявила готовність до системної самопізнавальної діяльності, спрямованої на свідоме формування в собі позитивних якостей для підвищення рівня культури родинних взаємин.

Таблиця 2.20

Розподіл відповідей батьків про необхідність самопізнавальної діяльності

Запитання	Варіанти відповідей	К-ть, осіб	К-ть, %
Чи потрібно, на Вашу думку, виховувати у собі позитивні якості для покращення стосунків у родині?	Так, намагаюся це робити	59	87
	Так, але не знаю, як це робити	5	7
	Ні	0	0
	Не відповів	4	6

Найбільш ефективним періодом розвитку людини для початку родинного виховання респондентів, вважають молодший вік 41 %, підлітковий вік – 22 %, ранній юнацький (у старших класах школи) – 10 % (табл. 2.21). Усвідомлюють необхідність закладати основи культури родинних взаємин ще до шлюбу 9 % опитаних, що відповідає високому рівню усвідомлення відповідальності батьків за виховання своїх дітей, розуміння, що тільки батьки з високим рівнем культури родинних взаємин (яка формується ще до шлюбу) можуть виховати гармонійну особистість.

Таблиця 2.21

**Розподіл відповідей батьків та інших членів родин учнів
про найбільш ефективний період для початку родинного виховання**

Запитання	Варіанти відповідей	К-ть, осіб	К-ть, %
Який період розвитку людини є найбільш ефективним, на Вашу думку, для початку родинного виховання?	До шлюбу	6	9
	До запліднення	2	3
	Під час внутрішньоутробного розвитку дитини	4	6
	У молодшому віці	28	41
	У підлітковому віці	15	22
	Старшокласники	7	10
	Студенти	4	6
	Інший варіант відповіді: «постійно», «власним прикладом»	3	4
	Не відповів	4	6

З перелічених заходів для формування культури родинних взаємин учнів більшість батьків та інших членів родин учнів як найбільш ефективні обрали необхідність включити до навчальної програми закладів загальної середньої освіти предмет з підготовки учнів до родинного життя (34 %), порівну розділилися голоси щодо необхідності підвищення педагогічної культури батьків та внутрішньої культури учнів на засадах самопізнання (по 24 %). Вважають, що насамперед вчителі повинні підвищувати власний рівень культури 10 % респондентів (табл. 2.22).

Таблиця 2.22

Розподіл відповідей батьків та інших членів родини учнів про необхідність заходів для формування культури родинних взаємин учнів

Запитання	Варіанти відповідей	К-ть, осіб	К-ть, %
Які дії є найбільш ефективними, на Ваш погляд, для формування культури родинних взаємин учнів?	Включити до програми школи предмет з підготовки учнів до родинного життя	23	34
	Підвищувати рівень культури вчителя	7	10
	Підвищувати батьківську компетентність	16	24
	Підвищувати рівень внутрішньої культури учнів, спонукати їх до самопізнання та самовдосконалення	16	24
	Не відповів	6	9

Переважна більшість опитаних батьків та інших членів родин учнів вважають, що для підготовки дітей до майбутнього родинного життя необхідний факультатив чи гурток (56 %), що необхідний обов'язковий навчальний предмет – 27 %, що немає необхідності в таких заняттях – 3 % опитаних. Вказали, що їх діти вже відвідують такі заняття в школі, 6 % батьків (табл. 2.23).

Таблиця 2.23

**Розподіл відповідей батьків та інших членів родини учнів
про необхідність предмету з формування культури родинних взаємин**

Запитання	Варіанти відповідей	К-ть осіб	К-ть, %
Чи вважаєте за потрібне введення до шкільної програми навчального предмету чи факультативу з питань самопізнання та самовдосконалення для покращення взаємин у родині та підготовки Вашої дитини до створення власної родини у майбутньому?	Моя дитина вже відвідує у школі такі заняття	4	6
	Так, це повинен бути обов'язковий навчальний предмет	19	27
	Так, це може бути факультатив чи гурток, який учні можуть відвідувати за власним бажанням	38	56
	Ні, немає такої необхідності	2	3
	Не відповів	5	7

Отже, аналіз результатів анкетування батьків та інших членів родин учнів свідчить про їх розуміння впливу батьківської родини на розвиток дитини, і в зв'язку з цим, необхідність підвищення рівня власної культури родинних взаємин та введення в освітній процес закладу загальної середньої освіти відповідного навчального предмета, факультативу, гуртка з метою підвищення рівня культури родинних взаємин учнів.

Проаналізуємо результати анкетування педагогів закладів загальної середньої освіти на констатувальному етапі педагогічного експерименту.

Вважають, що родина має першочерговий вплив на формування особистості учня, 90% опитаних педагогів. Зазначили, що рівнозначно впливають і родина, і школа (навчально-виховні заклади) – 9 % опитаних. Це свідчить про обізнаність педагогів щодо психологічних основ розвитку особистості учня. Серед

запропонованих передумов благополуччя родини 59 % опитаних найважливішою вважають «наявність культури родинних взаємин», 34 % респондентів назвали «рівень освіченості батьків», 16 % – «відсутність шкідливих звичок у батьків», 5 % – «матеріальну забезпеченість родини». Проблему формування культури родинних взаємин старшокласників розглядають як актуальну 95 % респондентів, не замислювались над цим питання – 5 %. Оцінюють рівень культури родинних взаємин старшокласників як високий 3 % респондентів, середній – 58 %, достатній – 31 %, низький – 7,3 %. Найбільш ефективним періодом розвитку людини для початку формування культури родинних взаємин 54 % опитаних педагогів вважають молодший вік, 17 % вважають, що цей процес починається вже під час внутрішньоутробного розвитку дитини, 10 % – до шлюбу, 10 % – у підлітковому віці, 1,6 % – коли дитина навчається в старших класах. Такий розподіл відповідей підтверджує розуміння педагогами необхідності формування культури родинних взаємин з молодшого віку, але вказують на недостатнє усвідомлення того, що основи культури родинних взаємин дитини закладаються ще до шлюбу її батьків.

Педагогам було запропоновано перелік дій та заходів, які, на їхню думку, є найбільш ефективними для підвищення рівня культури родинних взаємин старшокласників. Відповіді респондентів розподілилися наступним чином: «включити до навчальної програми закладу загальної середньої освіти предмет з підготовки учнів до родинного життя» – 10 %, «підвищувати батьківську компетентність» – 44 %, «підвищувати власний рівень культури вчителя» – 6 %, «підвищувати рівень внутрішньої культури учнів, спонукати їх до самопізнання та самовдосконалення» – 37 %. Це свідчить про розуміння педагогами потреби підвищення батьківської компетентності та формування в учнів мотивації до самопізнання, але, водночас, і про недостатнє усвідомлення важливості цілеспрямованих виховних впливів на особистість учнів під час освітнього процесу та підвищення культурного рівня вчителя для формування культури родинних взаємин учнів. Поряд з цим, вчителі переконані у необхідності самопізнання у педагогічній практиці (98 %). На думку 41 % респондентів у процесі професійної підготовки майбутнього вчителя родинному вихованню приділяється достатня

увага, 57 % вважають, що цьому напрямку виховної роботи в школі при підготовці вчителів приділяється недостатньо уваги, 2 % опитаних не замислювалися над цим питанням. Науково-методичної допомоги (у вигляді програм, розробок класних годин тощо) потребують 58%, не мають такої потреби 42 % опитаних вчителів.

Результати проведеного опитування педагогів підтверджують необхідність створення навчально-методичного комплексу, включаючи програму, методичні рекомендації, що забезпечить отримання учнями системних знань та вмінь з формування культури родинних взаємин.

Отже, встановлено, що в системі формування культури родинних взаємин старшокласників існують певні протиріччя між потребою підвищення виховного потенціалу родини, батьківської компетентності та нестачею методичного забезпечення і особистісної готовності педагогів закладів загальної середньої освіти до формування культури родинних взаємин учнівської молоді. Для вирішення цих протиріч до програми формувального експерименту було включено проведення системного навчально-методичного семінару для педагогів учнів з експериментальної групи «Формування культури родинних взаємин у старшокласників закладів загальної середньої освіти на засадах самопізнання», що забезпечило їх підготовленість до родинного виховання, а також підсилило виховний вплив на учнів: безпосередньо через експериментатора та опосередковано через педагога.

Аналіз результатів констатувального етапу педагогічного експерименту дозволяє стверджувати, що у старшокласників закладів загальної середньої освіти сформований достатній рівень готовності до впровадження програми формування їхньої культури родинних взаємин на засадах самопізнання, яка б допомогла їм на практиці реалізувати здобуті знання щодо соціонормативних комунікацій у батьківській родині та у власній родині в майбутньому. На основі аналізу результатів констатувального етапу педагогічного експерименту було розроблено програму формувального експерименту, сформовано експериментальну (ЕГ, 80 осіб) та контрольну (КГ, 78 осіб) групи з числа респондентів, що взяли участь у дослідженні, у кількості 158 осіб. Репрезентативність вибірки забезпечено

адекватним освітнім рівнем, відповідним віком (16-18 років), пропорційним співвідношенням чоловічої і жіночої статі. При формуванні експериментальної групи (ЕГ) було враховано територіальну ознаку: до їх складу включено учнів закладів загальної середньої освіти м. Черкаси, с. Геронимівка Черкаського району, с. Березняки, с. Ротмістрівка Смілянського району Черкаської області.

Висновки до другого розділу

У другому розділі представлено методику, зміст та результати констатувального етапу педагогічного експерименту, який був спрямований на дослідження стану сформованості культури родинних взаємин старшокласників закладів загальної середньої освіти.

Розкрито структурні *компоненти* культури родинних взаємин – когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінково-діяльнісний. Когнітивний компонент визначає рівень поінформованості, сукупність знань про культуру родинних взаємин; емоційно-ціннісний – характеризується сформованістю емоційно позитивного ставлення до норм і цінностей культури родинних взаємин; *поведінково-діяльнісний* – відображає соціонормативні уміння взаємодіяти з іншими членами родини.

Визначено *критерії і показники*, описано *рівні* сформованості у старшокласників культури родинних взаємин – достатній, середній, початковий. Стан сформованості у старшокласників культури родинних взаємин визначено за такими *критеріями*: знання про культуру родинних взаємин; емоційно позитивне ставлення до норм і цінностей культури родинних взаємин; соціонормативні вміння комунікації у родині.

До показників критерію *знання про культуру родинних взаємин* належать: знання основ функціонування гармонійної родини, «норми культурного фону» соціуму, норм культури емоційно-вольової інтеракцій, змісту основних морально-духовних якостей та особливостей їх прояву у родинних взаєминах, змісту самопізнавальної діяльності.

Критерій *емоційно позитивне ставлення до норм і цінностей культури родинних взаємин* пов'язується з такими показниками: орієнтованість старшокласників на створення шлюбу та родини в майбутньому, ціннісне ставлення до «норми культурного фону» соціуму та норм культури емоційно-вольових інтеракцій, спрямованість до вияву взаємоповаги, відповідальності, самостійності, працелюбності у родинних взаєминах, прагнення до самопізнання та самовдосконалення з метою покращення родинних взаємин.

Критерій *соціонормативні вміння комунікації у родині* представлено такими показниками: уміння дотримуватися «норм культурного фону» у родинних взаєминах, здатність діяти відповідно до норм культури емоційно-вольових інтеракцій, проявляти взаємоповагу, відповідальність, самостійність, працелюбність, вдячність у взаєминах у родині, застосовувати засоби самопізнання у родинних взаєминах.

У констатувальному етапі педагогічного експерименту взяли участь 894 старшокласників закладів загальної середньої освіти. Було розроблено відповідну методику, яку апробовано і відкореговано під час проведення пілотажного експерименту, визначено генеральну сукупність та вибірку дослідження, проведено констатувальний зріз та проаналізовано його результати. Розроблена методика включає такі методи як анкетування, бесіди, спостереження, самоспостереження, методи теоретичного і статистичного аналізу отриманих даних.

Анкетування проводилось з використанням авторської анкети для старшокласників «Окремі складові культури родинних взаємин», що містить у собі адресний та чотири функціональні блоки, які відображають зміст культури родинних взаємин респондентів та дозволяють проаналізувати стан її сформованості. Описано методику проведення анкетування, до якої включено організаційні заходи, методичні – вступна бесіда, інструктаж, завершальна бесіда, та обробка результатів.

У ході реалізації констатувального етапу педагогічного експерименту було виявлено такі особливості сформованості культури родинних взаємин старшокласників:

- орієнтація на створення родини в майбутньому (87 %), але недостатній рівень розуміння значення реєстрації шлюбу для повноцінного функціонування родини (лише 46,4 % опитаних учнів вважають за необхідне реєстрацію шлюбу);

- значний вплив батьківської родини, старших людей, школи та книг на формування культури родинних взаємин учнів (65,7 %) у порівнянні з нецензурованими джерелами, такими як Інтернет, телебачення тощо (34,3 %);

- достатній рівень готовності учнів до формування культури родинних взаємин відповідно до «норми культурного фону» соціуму (53,4 %);

- спрямованість старшокласників на самопізнавальну діяльність з метою виховання в собі позитивних якостей для гармонізації взаємин у родині (86,4 %);

- потреба значної кількості учнів у впровадженні в освітній процес закладу загальної середньої освіти факультативу чи гуртка з формування культури родинних взаємин (59,8 %).

Результати анкетування батьків та інших членів родини учнів (76 % опитаних батьків та інших членів родин учнів усвідомлюють, що модель майбутньої родини у дитини, закладається в першу чергу в батьківській родині) свідчать про необхідність проведення в умовах закладу загальної середньої освіти заходів з підвищення батьківської компетентності та рівня культури взаємин, що сприятиме підвищенню культури родинних взаємин учнів.

Результати анкетування педагогів (95 % респондентів вважають проблему формування культури родинних взаємин старшокласників актуальною, 58 % – потребують науково-методичної допомоги з цього напрямку) продемонстрували необхідність здійснення цілеспрямованої роботи з ними у напрямі вдосконалення знань щодо теорії і методики формування у старшокласників культури родинних взаємин, опанування сучасними методами її формування, мотивації до самопізнавальної діяльності.

Як показало дослідження, на достатньому рівні культура родинних взаємин сформована у 54,5 % старшокласників, на середньому – у 34 %, на початковому – у 11,5 %. Слід зазначити, що враховуючи вік старшокласників, відсутність у них практичного досвіду створення власної сім'ї та реалізації

соціальних ролей чоловіка (дружини) і батька (матері), оцінювання їх рівня культури родинних взаємин можливе переважно за когнітивним та емоційно-ціннісним компонентами. Поведінково-діяльнісний компонент можна дослідити лише опосередковано, оцінюючи поведінку старшокласників у батьківській родині. Тому вважаємо, що отримані результати щодо рівня культури родинних взаємин носять прогностичний характер і відображають потенціал старшокласників щод культури взаємин у родині, що свідчить про необхідність впровадження практикоорієнтованих форм родинного виховання учнів, наприклад, аналіз різноманітних життєвих ситуацій, спільні обговорення педагогом, старшокласниками та їх батьками та іншими членами родини літературних творів про родину, стосунки між чоловіком та жінкою, між батьками та дітьми тощо. Надзвичайно важливим є впровадження в освітній процес закладу загальної середньої освіти самопізнавальних методик, які спонукатимуть учнів до формування власної внутрішньої культури, що є передумовою культури взаємин у родині.

У цілому теоретичний та статистичний аналіз стану сформованості у старшокласників культури родинних взаємин засвідчив потребу у поглибленні та систематизації їх знань щодо культури родинних взаємин, мотивації до відповідального ставлення до створення сім'ї в майбутньому, народження і виховання дітей, вибору форм комунікації в родині відповідно до норм культури емоційно-вольових інтеракцій, формуванні соціонормативних умінь взаємодії з іншими членами родини на засадах самопізнання та застосуванні їх у практиці повсякденних родинних комунікацій. Зазначене обумовило визначення педагогічних умов формування у старшокласників культури родинних взаємин у позаурочній діяльності закладу загальної середньої освіти на засадах самопізнання, етапи їх реалізації та стратегію формувального етапу педагогічного експерименту.

Основні положення розділу викладені у публікаціях автора (Северинчук, 2016с; 2018а; 2018b).

РОЗДІЛ 3

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ФОРМУВАННЯ У СТАРШОКЛАСНИКІВ КУЛЬТУРИ РОДИННИХ ВЗАЄМИН У ПОЗАУРОЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАКЛАДУ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

3.1. Структура формувального етапу педагогічного експерименту з впровадження педагогічних умов формування у старшокласників культури родинних взаємин у позаурочній діяльності закладу загальної середньої освіти

На основі теоретичного аналізу проблеми формування культури родинних взаємин старшокласників, результатів констатувального етапу педагогічного експерименту, визначених показників, критеріїв, рівнів культури родинних взаємин старшокласників, враховуючи виявлену готовність учнів до самопізнання з метою підготовки до створення шлюбу й родини в майбутньому та підвищення культури взаємин у родині, визначено педагогічні умови її формування в закладі загальної середньої освіти, на основі яких організовано і проведено формувальний етап педагогічного експерименту.

Структурна схема формувального етапу педагогічного експерименту з формування у старшокласників культури родинних взаємин містить чотири змістових блоки: теоретико-методологічний, структурно-процесуальний, методичний, результативно-рефлексивний (рис. 3.1).

Наведемо узагальнену характеристику кожного з означених блоків представленої схеми.

Теоретико-методологічний блок уміщує:

- педагогічні умови формування у старшокласників культури родинних взаємин закладу загальної середньої освіти;
- наукові підходи;
- мету;
- завдання.

Рис. 3.1. Структура формувального етапу педагогічного експерименту з формування у старшокласників культури родинних взаємин у позаурочній діяльності закладу загальної середньої освіти

За результатами аналізу науково-методичної літератури та з врахуванням результатів констатувального етапу педагогічного експерименту було визначено педагогічні умови формування у старшокласників культури родинних взаємин як сукупність обставин цього процесу, створення і реалізація яких обумовлює ефективність формування у старшокласників культури родинних взаємин засобами самопізнання у позаурочній діяльності закладу загальної середньої освіти.

До педагогічних умов, які було впроваджено в освітній процес експериментальних закладів загальної середньої освіти під час формувального етапу педагогічного експерименту, віднесено наступні:

- забезпечення навчально-методичного супроводу формування у старшокласників культури родинних взаємин засобами самопізнання;

- удосконалення науково-методичної підготовки педагогів до формування у старшокласників культури родинних взаємин на засадах особистісно-професійного самовдосконалення;

- розроблення та впровадження програми заходів для батьків та членів родин учнів з підвищення батьківської компетентності та рівня культури родинних взаємин.

Аналіз результатів констатувального етапу педагогічного експерименту засвідчив необхідність поглиблення знань учнів про норми і правила родинних взаємин та формування вмінь застосовувати самопізнавальні методики у практиці повсякденних комунікацій у родині. Це обумовило необхідність впровадження в освітній процес закладу загальної середньої освіти *першої педагогічної умови – забезпечення навчально-методичного супроводу формування у старшокласників культури родинних взаємин засобами самопізнання*. З цією метою розроблено та впроваджено програму «Формування у старшокласників культури родинних взаємин засобами самопізнання», спрямовану на отримання учасниками педагогічного процесу знань про норми і правила комунікації у родині, оволодіння основами самопізнавальної діяльності, підвищення рівня загальної культури, що дозволило послідовно реалізовувати програму формувального етапу

експерименту та досягнути очікуваних результатів – підвищення рівня культури родинних взаємин старшокласників (параграф 3.3).

Реалізація програми «Формування у старшокласників культури родинних взаємин засобами самопізнання» відбувалася у форматі виховних годин та планової роботи гуртка «Культура родинних взаємин». Тривалість одного заняття (45 хвилин) визначалася з урахуванням вікової категорії та допустимого навантаження для старшокласників.

Комплексно вирішити проблему формування у старшокласників культури родинних взаємин значною мірою можливо завдяки підвищенню рівня готовності педагогів до цієї діяльності та рівня батьківської компетентності у питаннях родинного виховання.

Це підтверджено результатами проведеного анкетування на констатувальному етапі серед педагогів закладів загальної середньої освіти (параграф 2.2): 95 % респондентів вважають проблему формування у старшокласників культури родинних взаємин актуальною, 58 % – потребують науково-методичної допомоги з цього напрямку (додатки У, Ф). Виходячи з цього, нами сформульовано *другу педагогічну умову формування у старшокласників культури родинних взаємин*, яка полягає в удосконаленні науково-методичної підготовки педагогів до формування у старшокласників культури родинних взаємин на засадах особистісно-професійного самовдосконалення.

Упровадження означеної умови на формувальному етапі експерименту включало такі етапи:

- мотивацію педагогів до самопізнання і особистісно-професійного самовдосконалення;
- ознайомлення зі змістом та методичним забезпеченням програми «Формування у старшокласників культури родинних взаємин засобами самопізнання»;
- практичну діяльність педагогів з формування у старшокласників культури родинних взаємин засобами самопізнання.

З метою реалізації визначених етапів відповідно до плану роботи навчально-практичного центру самопізнання та особистісно-професійного самовдосконалення на базі комунального навчального закладу «Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників Черкаської області» проведено:

- науково-методичний семінар «Культура взаємин суб'єктів педагогічної діяльності засобами самопізнання», який проводився у комунальному навчальному закладі «Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників Черкаської області»;

- тренінг «Самопізнання та особистісно-професійне самовдосконалення», який проводився у комунальному навчальному закладі «Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників»;

- науково-методичний семінар «Формування культури родинних взаємин суб'єктів педагогічної діяльності», який проводився у Черкаському методичному кабінеті установ освіти для класних керівників загальноосвітніх шкіл м. Черкаси протягом 2016-2017 та 2017-2018 навчальних років;

- дослідно-експериментальна робота (під науковим керівництвом Т. Черкашиної) у Геронимівській загальноосвітній школі I-III ступенів Черкаської районної ради Черкаської області, Ротмістрівській загальноосвітній школі I-III ступенів Смілянської районної ради Черкаської області, Березняківській загальноосвітній школі I-III ступенів Смілянської районної ради Черкаської області (додаток С).

Педагоги, учасники семінарів, тренінгів, дослідно-експериментальної роботи проводили відповідні виховні заходи для учнів своїх класів з подальшим аналізом та педагогічним обговоренням результатів упровадження програми «Формування культури родинних взаємин суб'єктів педагогічної діяльності» та програми дослідно-експериментальної роботи.

Зважаючи на те, що в родині закладаються поведінкові моделі, які з великою імовірністю діти ретранслюють у власній родині в майбутньому, важливою є неперервна співпраця педагога з батьками та іншими членами родин учнів

від початкових до старших класів з метою створення синергетичного виховного впливу, що поєднує вимоги родини і школи щодо норм культури родинних взаємин.

Аналіз результатів констатувального етапу педагогічного експерименту підтвердив усвідомлену потребу батьків та інших членів родин учнів у поглибленні знань про культуру родинних взаємин з метою підготовки дітей до створення родини в майбутньому (63,5 % опитаних виявили бажання відвідувати просвітницькі заходи з метою поглиблення знань про культуру взаємин у родині). Це обумовлює необхідність впровадження *третьої педагогічної умови* – *розроблення та впровадження програми заходів для батьків з підвищення батьківської компетентності та рівня культури родинних взаємин*.

Робота з батьками та іншими членами родин старшокласників проводилася у таких формах: круглі столи, дискусії, творчі завдання, обговорення проблемних ситуацій, популяризація кращого сімейного досвіду, спільні творчі справи, впровадження самопізнавальної діяльності у практику повсякденного життя родини (самоспостереження, самоаналіз, самооцінка, порівняння, самоконтроль). У цілому запропоновані навчально-методичні заходи були спрямовані на засвоєння теоретичних знань про засади родинного виховання, норми культури родинних взаємин, формування навичок самопізнавальної діяльності з метою підвищення рівня культури комунікацій в родині. Для батьків та інших членів родин учнів було організовано роботу з комплексом методик із самодіагностики, що дозволило їм проаналізувати особистий рівень культури родинних взаємин та визначити можливості і напрями його підвищення (додаток П). Проводилися індивідуальні та групові консультації з батьками учнів з метою надання їм допомоги у вирішенні конкретних проблемних питань, які виникають у повсякденних родинних комунікаціях між батьками та дітьми.

На основі теоретичного узагальнення методологічних підходів у філософській, психологічній, педагогічній науці до проблеми формування у старшокласників культури родинних взаємин, визначено змістову

характеристику поняття «культура родинних взаємин старшокласників» закладу загальної середньої освіти.

Згідно з *аксіологічним підходом* до формування культури родинних взаємин старшокласників включає усвідомлення учнями значення шлюбу та родини, необхідності дотримання духовно-моральних норм та цінностей, особистісного вдосконалення з метою створення в майбутньому гармонійної родини; свідоме досягнення поставлених цілей, внаслідок трансформації власних негативних якостей, які призводять до сімейних конфліктів, чи навіть руйнування родини, в позитивні (відповідальність, самостійність, працелюбність, взаємоповага тощо); вибір емоційно виважених, миролюбних форм взаємин у родині.

Системний підхід до формування культури родинних взаємин старшокласників вимагає взаємозв'язку і цілісності виховного процесу, його наукової обґрунтованості, упорядкованості, узгодженості, логічної послідовності у плануванні заходів і їх подальшому впровадженні, що забезпечується поетапністю процесу формування культури родинних взаємин, взаємообумовленістю показників, критеріїв у рівневих характеристиках, розвитку нових особистісних якостей, ментальної працелюбності, відповідальності, толерантності. При цьому формування культури родинних взаємин старшокласника розглядається як вищий ступінь усвідомлення образу себе як майбутнього сім'янина, що зумовлює систематичну самопізнавальну діяльність учня.

Виходячи з *культурологічного підходу*, формування у старшокласників культури родинних взаємин здійснюється з урахуванням особливостей розвитку сучасної культури і культурних надбань попередніх поколінь, передбачає не тільки застосування найкращих здобутків культури, закладених у звичаях і традиціях свого народу, а й усвідомлення учнями необхідності оновлення родинних традицій відповідно до «норми культурного фону», зокрема її нижньої границі.

В рамках *особистісно-орієнтованого та діяльнісного підходів* до формування культури родинних взаємин старшокласників учень визнається активним суб'єктом виховного процесу, спрямованим на самоактуалізацію, самовираження, самоствердження на основі усвідомленої потреби у постійному особистісному

розвитку, що сприяє самореалізації учнів, зокрема через родинні комунікації у батьківській родині та у власній родині в майбутньому.

Інтеграція зазначених наукових підходів у вирішенні завдань дослідження забезпечує різнобічність виховних впливів та слугує підґрунтям ефективності формування у старшокласників культури родинних взаємин.

Метою формувального етапу педагогічного експерименту визначено формування культури родинних взаємин старшокласників у позаурочній діяльності закладу загальної середньої освіти, що зумовило реалізацію таких *завдань*:

- розширити, упорядкувати та систематизувати знання учнів щодо норм і правил родинних взаємин у сучасній родині;

- мотивувати учнів до самостійного, логічно обґрунтованого та відповідального вибору емоційно виражених, миролюбних форм взаємин у родині;

- сформувати соціонормативні вміння учнів взаємодіяти з іншими членами родини;

- розробити і впровадити програму «Формування у старшокласників культури родинних взаємин засобами самопізнання» у позаурочну діяльність закладу загальної середньої освіти.

Структурно-процесуальний блок структури формувального етапу педагогічного експерименту з впровадження педагогічних умов формування у старшокласників культури родинних взаємин у позаурочній діяльності закладу загальної середньої освіти (рис. 3.1) відповідно до завдань дисертаційного дослідження уміщує мотиваційний, формувально-розвивальний та контрольнo-корекційний етапи.

На першому, мотиваційному етапі відповідно до визначених педагогічних умов передбачено створення емоційно комфортної, довірливої атмосфери взаємодії між учнями, між педагогом і учнями; між педагогом і батьками та іншими членами родин учнів; визначення рівня сформованості у старшокласників культури родинних взаємин (вхідне діагностування), адаптація методики її формування;

розширення і упорядкування знань учнів щодо норм і правил родинних взаємин; мотивація учнів до оволодіння навичками самопізнавальної діяльності з метою підвищення рівня культури родинних взаємин; знайомство педагогів з навчально-виховними можливостями самопізнавальних технологій та мотивація їх до самопізнання та особистісно-професійного самовдосконалення; мотивація батьків та інших членів родин учнів до підвищення батьківської компетентності та культури родинних взаємин.

Другий, *формуально-розвивальний етап*, включає в себе систематизацію знань та умінь старшокласників щодо нижньої границі «норми культурного фону», норм внутрішньої культури особистості, розвиток емоційно позитивного ставлення до норм і цінностей культури родинних взаємин; пізнання учнями своїх здібностей, можливостей, індивідуальних особливостей через самоспостереження, самоаналіз, самооцінку, розвиток позитивного логічного мислення; проведення педагогічних лекторіїв, практикумів, семінарських занять, круглих столів, консультацій з метою удосконалення науково-методичної підготовки педагогів до формування культури родинних взаємин старшокласників та заходів для батьків та інших членів родин учнів з підвищення батьківської компетентності та культури родинних взаємин (додаток К).

Третій, *контрольно-корекційний етап* спрямований на формування у старшокласників потреби до самопізнання і самовдосконалення з метою покращення взаємин у батьківській родині та підготовки до створення власної сім'ї в майбутньому, що передбачає вміння самостійно розробляти та реалізувати індивідуальну програму самопізнання та самовдосконалення, спрямовану на підвищення рівня культури родинних взаємин. На цьому етапі проводилося визначення рівня сформованості у старшокласників культури родинних взаємин (контрольний зріз), оцінка результатів діяльності.

Методичний блок структури формуального етапу педагогічного експерименту з формування у старшокласників культури родинних взаємин містить *форми і методи* виховної роботи (рис. 3.1).

Для експериментальної перевірки ефективності визначених педагогічних умов було обрано такі методи:

- *аналіз виховних, життєвих ситуацій*, який завдяки докладному розгляду реальної або вигаданої історії з життя людини, її родини дає змогу учасникам проаналізувати й обговорити ситуації, з якими вони можуть зіткнутися в реальному житті, проаналізувати поведінку персонажів, оцінити наслідки різних варіантів їх поведінки, що сприяє осмисленню учнями власної позиції, поглядів на різні проблемні питання, мотивує до оволодіння нормами культури родинних взаємин;

- *аналіз літературних творів*, який допомагає виробленню навичок комплексного аналізу проблем, набуттю досвіду переживання різних почуттів через проєкцію на сюжет та переживання героїв творів, формуванню ціннісного ставлення до норм культури родинних взаємин;

- *театрально-ігрової імпровізації*, що полягає у спонтанному програванні життєвих ситуацій, які хвилюють сучасну молодь, допомагаючи зняти психологічну напругу, пов'язану з конфліктними стосунками у родині, зрозуміти позицію, погляди та потреби інших її членів, знайти шляхи вирішення існуючих внутрішньосімейних проблем;

- *самоспостереження*, яке реалізується через спостереження за своїми вчинками, словами, переживаннями, почуттями, думками у повсякденних родинних комунікаціях з метою самоконтролю, самоаналізу та подальшого самовдосконалення;

- *самоконтроль*, завдяки якому розвивається здатність керувати своїм індивідуальним ресурсом сил (пам'яттю, бажаннями, емоціями, думками), об'єктивувати самооцінку;

- *самоаналіз*, що характеризується стійким устремлінням до узагальнення знань про індивідуальний ресурс сил, встановлення причинно-наслідкових зв'язків, та сприяє вирішенню внутрішніх протиріч у системі «хочу-можу-треба» у родинному житті;

- *самооцінка*, яка являє собою моральну оцінку власних вчинків, моральних якостей, переконань, мотивів, та є одним з проявів совісті особистості;

- *порівняння*, яке передбачає розвиток уміння порівнювати свої внутрішні якості з певною нормою відповідно до особистої межі між «добром» і «злом», аналізувати зміни у собі згідно з принципом «стати сьогодні кращим, ніж був учора»;

- *складання індивідуальної програми самовдосконалення*, що передбачає вироблення алгоритму трансформації неповноцінних особистісних якостей учнів;

- *обговорення*, що передбачає колективну навчально-пізнавальну роботу, забезпечує активний зворотний зв'язок, сприяє поглибленню знань з визначеної проблеми, розвитку комунікативних умінь, культури мовлення, рефлексії та саморефлексії;

- *інформування*, спрямоване на розширення знань учнів про морально-духовні родинні цінності, загальноприйняті норми та правила міжособистісної взаємодії, основи самопізнавальної діяльності;

- *приклад*, завдяки якому учні ознайомлюються із зразками повноцінних родин, як сучасних, так і з минулих епох, про яких відомо з історичних, літературних джерел, з метою осмислення свого ставлення, поглядів, потреб щодо різних аспектів родинного життя та наслідування гармонійних родинних взаємин;

- *переконування*, як цілеспрямований вплив на свідомість, волю і почуття вихованців, що спрямовує до критичного осмислення отриманої інформації та співвіднесення її з власним життєвим досвідом, з метою формування переконань відповідно до норм культури родинних взаємин;

- *пояснення*, яке полягає у розкритті соціального, морального, естетичного змісту норм і правил міжособистісної взаємодії у родині, основ самопізнавальної діяльності;

- *диспут*, який забезпечує створення умов для творчих пошуків учнів з метою вирішення життєво значимих для них проблем родинного життя, сприяє формуванню вміння відстоювати свою точку зору та визнавати, у разі необхідності, помилковість своїх поглядів заради встановлення істини, розвитку логічного, конструктивного мислення, набуттю досвіду публічних виступів;

- *діалогова взаємодія*, що забезпечує обмін думками, сприяє активізації мислення учнів, вдосконаленню здатності мовленнєвого оформлення думок

і сприйняття висловлювань співрозмовника, швидкій орієнтації в ситуації, розвитку емпатії;

- *експрес-опитування*, яке використовується для актуалізації та закріплення отриманих знань про норми культури родинних взаємин, сприяє активізації мислення учнів;

- *мозковий штурм*, який за рахунок прийняття будь-яких відповідей учасників щодо проблем родинного життя, з подальшим оцінюванням та обговоренням ідей, ранжуванням їх за рівнем значущості, сприяє розширенню кругозору учнів, розвитку логічного, асоціативного, креативного мислення; формуванню ініціативності, рішучості, толерантності, взаємоповаги; дозволяє залучати до діяльності менш активних учнів, мотивує їх до командної взаємодії;

- *презентація*, яка надає можливість засвоєння, усвідомлення та переосмислення великого об'єму інформації з визначеної теми, спонукає учнів до поглиблення своїх знань з питань родинних комунікацій, мотивує до дискусії та діалогу;

- *рольова гра*, яка дозволяє учням «приміряти» на себе «дорослі» соціальні ролі: батьків, чоловіка чи дружини, змодельовати та у подальшому проаналізувати та відкорегувати свою поведінку у тих чи інших родинних комунікативних ситуаціях;

- *комунікативні вправи*, які спрямовані на оволодіння комунікативними уміннями і навичками, сприяють набуттю соціонормативної досвіду;

- *вироблення правил* – регулятивний метод, який застосовується для встановлення правил взаємодії у групі, що сприяє формуванню законослухняності, дисциплінованості, організованості, саморегуляції учнів (Дичківська, 2004; Маралов, 2004; Фіцула, 2001; Черкашина, 2014; Шахрай, 2016).

Дані методи в умовах закладу загальної середньої освіти з урахуванням завдань формувального етапу педагогічного експерименту та відповідно до вікових, психологічних особливостей, інтересів та запитів учнів старшого шкільного віку доцільно впроваджувати у наступних *формах*: бесіди, дискусії, круглі столи, конференції, ігри, презентації, робота в групах, самостійна робота.

Вважаємо за доцільне наприкінці будь-якого виховного заходу незалежно від специфіки впроваджених виховних форм здійснення підсумкової рефлексії учнів у вигляді обговорення результатів діяльності, оцінки особистого внеску у загальний результат, самоаналізу свого емоційного стану тощо. З цією метою укладено наступний перелік запитань: Що нового я дізнався? Що мені було не зрозуміло? Які почуття викликала в мене ця діяльність? Які труднощі в мене виникали під час роботи? Який досвід я отримав під час цієї діяльності? Як я можу використати отриманий досвід в майбутньому? Які запитання та пропозиції в мене виникли під час здійснення цієї діяльності?

Таке завершення реалізації певної форми чи методу виховання сприяє об'єктивації самооцінки старшокласників, формуванню в них таких чеснот, як правдивість, миролюбність, толерантність, повага, справедливість тощо.

Ефективним щодо розвитку рефлексивності старшокласників є ведення щоденника самопізнання, у якому учні у обраному для себе ритмі (щоденно, щотижня тощо) фіксують, якими були, якими хочуть стати, що для цього потрібно зробити, що зроблено, які труднощі виникають, як їх вдалося подолати, до чого прагнути надалі. Системне та доцільне ведення учнями щоденника самопізнання сприяє об'єктивації їх самооцінки, усвідомленню особистої відповідальності за спільну справу побудови взаємин з членами своєї родини, створення гармонійної родини та виховання дітей у майбутньому. Вказаний метод може бути використаний як додатковий у роботі з учнями, які демонструють високий рівень готовності до системної самопізнавальної діяльності.

Організація самопізнавальної діяльності старшокласників з метою формування культури родинних взаємин реалізовувалася за двома взаємообумовленими напрямками – самопізнання та самовдосконалення у формі спеціальних прийомів роботи над собою:

1. *Прийом подолання сумніву*, суть якого полягає в тому, що в певній конкретній ситуації необхідно знайти переконливі аргументи, за допомогою яких з'ясовується, доцільність зробленого вчинку. Запорукою успіху є високий рівень миролюбності й правдивості у стосунках з іншими членами родини і насамперед

наодинці із собою. Прийняття конкретних рішень, втілення їх у повсякденних комунікативних ситуаціях і контактах у родині, дають змогу подолати сумніви, коливання, невпевненість, підозрілість, сформувати риси впевненої, рішучої, мужньої людини, здатної відстоювати власну життєву позицію та поважати думку інших людей.

2. *Прийом подолання страху* застосовується з метою формування стійкості перед труднощами, зменшення невпевненості у власних силах, нерішучості у діях. Щоб подолати в собі страх, слід насамперед відверто з'ясувати: «Чого саме я боюся: втратити життя чи здоров'я; бути позбавленим матеріального достатку чи честі; загубити свою самобутність чи привабливу справу?». Відповіді на ці запитання дозволяють з'ясувати причини виникнення страху у родинних комунікаціях і трансформувати його в протилежні відчуття: обережність, сміливість, героїзм.

3. *Прийом подолання самомилування*, який слід застосовувати щиро, уникаючи лицемірства та хитрощів, так, щоб не дати собі змоги самовиправдатися та вдатися до самовибачення. Включає в себе трансформацію в себе негативних особистісних рис (марнославство, зарозумілість, самопрощення, самомилування), унаслідок чого формується здатність об'єктивно оцінювати себе в будь-якій комунікативній ситуації, вміння надавати дієвої підтримки тому члену родини, хто її потребує і звертається за допомогою.

4. *Прийом подолання саможаління*, який ефективно діє в разі виникнення розгубленості, зневіри у власних силах щодо вирішення проблем, у неприхованих стражданнях. Ключовою формулою у трансформації нудьги, жалю до себе, докорів сумління, на наш погляд, може бути відомий вислів «І це минеться», що дасть змогу повернутися до улюбленої справи, зацікавитися новим спрямуванням своєї діяльності чи докласти зусиль для отримання нових знань, перейти на більш високий взаємодії у родині.

5. *Прийом об'єктивної самооцінки*, якому належить вирішальна роль у самопізнанні. Він передбачає вміння аналізувати свої вчинки, слова, бажання, емоції, думки, прагнення та почуття і об'єктивно оцінювати їх: «швидше погано,

ніж добре» чи «швидше добре, ніж погано» вчинив у конкретній ситуації, а також робити обґрунтований висновок: як саме слід було сказати, зробити, подумати, щоб не створити комунікативної напруги в родині. Показником об'єктивної самооцінки є внутрішня адекватна реакція на подію (сумління, самовладання): спокійне і радісне відчуття – свідчення правильних дій; хвилювання чи обурення – ознаки помилок. Системний самоаналіз дисциплінує і сприяє запобіганню складних ситуацій, конфліктів тощо, формує довіру та повагу до членів родини.

Логічним продовженням етапу самопізнання є етап особистісного самовдосконалення, духовно-моральною настановою якого може слугувати відома формула: «краще – ворог хорошого». Етап самовдосконалення включає наступні прийоми:

6. *Прийом «ідеал моральності»*, що полягає у розробці власного морального кодексу, якого слід неухильно дотримуватися. Це індивідуальні правила поведінки, які базуються на знанні статусних прав у родині, привчають до сумлінного виконання своїх обов'язків і відповідають загальнолюдським вартостям: громадянським, моральним, духовним, орієнтують учня як моральну (затребувану) особистість сучасності.

7. *Прийом «планування»*, який передбачає складання плану самозобов'язань на тиждень, місяць, рік залежно від свідомо сформульованих мети та завдань, а також з'ясування обсягу роботи щодо конкретних зобов'язань, визначення терміну їх виконання, залучення сил і засобів, необхідних для реалізації того чи іншого пункту плану й аналіз можливостей для доцільного їх виконання. Така практика розвиває відповідальність, дисциплінованість, працелюбність та допомагає старшокласнику обрати індивідуальний ритм самопізнання і самовдосконалення, формуючи ознаки високого рівня культури родинних взаємин.

8. *Прийом «дзеркального відображення»*, в основі якого лежить здатність до спостереження та самоспостереження. Для його вдалого використання необхідно пам'ятати і застосовувати правило дзеркального відображення

як позитивних, так і негативних виявів власної поведінки в діях і словах іншого члена родини. Нестійкий емоційний стан у комунікативних ситуаціях і контактах: роздратування, збудження, обурення, свідчить про те, що в діях опонента, як у дзеркалі, відображаються глибоко приховані власні вади, які необхідно зрозуміти, усвідомити та невідкладно трансформувати в протилежне. Здатність бачити в інших, як у дзеркалі, те, що розвинене в самому собі (добре і погане), допомагає позбутися негативних якостей, примножити чесноти і пробачати недосконалість оточуючих.

9. *Прийом «сумірності власних сил і можливостей»* передбачає щоденне планування діяльності на наступний день. Заплановані справи повинні бути посильні та доцільні, щоб запобігти розчаруванню через нереалізовані бажання та уникнути докорів сумління від необґрунтовано обраної мети та можливостей для її втілення. Труднощі дня повинні трансформуватися в приємний обов'язок. Це може статися завдяки набуттю нових знань та оволодінню ними на практиці під час оцінювання особистих бажань, емоцій, думок та дій. Такий підхід дасть змогу реально оцінювати працю інших членів родини, виплекати повагу до них та визнання досягнень кожного.

10. *Прийом «магнітного тяжіння»* передбачає неупереджене ставлення один до одного, щирість і відвертість у родинних взаєминах та особливу вимогливість в об'єктивації самооцінки. Ідеться передусім про визнання рівних прав для кожного члена родини в загальнолюдському сенсі, що передбачає толерантність, взаєморозуміння, взаємоповагу та взаємовідповідальність і базується на вмінні виявити до іншого увагу, спостережливість та співпереживання, що дає змогу об'єктивно оцінити власні дії, слова, бажання, почуття, думки, запобігти образам і осудові, налагодити миролюбні взаємини у родині.

11. *Прийом «відповідність створеному ідеалу»*. Критерієм досягнень особистості в самопізнанні і самовдосконаленні вважається перш за все відсутність образи як руйнівної сили у родинних взаєминах. Тут необхідно пам'ятати правило: наскільки людина може образитися, настільки вона здатна образити іншого. Чим

частіше виникає образа, тим більше негативних якостей така особа містить у собі (у думках та почуттях). Саме тому на певні критичні зауваження інших членів родини виникає реакція обурення, роздратування, непримиренності. Образи у родині виникають через різні причини, серед яких найбільш поширені: невміння слухати один одного, небажання поважати думку іншого, припущення, що сам не здатен на помилку, а також вияви заздрощів, ревнощів та надмірності бажань. Шлях подолання образ полягає в розумінні людської недосконалості (у тому числі власної), в опануванні здатності бачити одну й ту ж річ, проблему, явище, під різним кутом зору, із різних позицій, формуванні почуття міри, розвитку вміння визначати не лише наслідки певних дій, а їх причини. Наполеглива, невтомна праця над собою, невичерпна зацікавленість та стійке прагнення до змін на краще, уміння працювати допомагають подолати багато сходиночок на шляху до пізнання свого індивідуального ресурсу сил та вдосконалення себе відповідно до свого ідеалу (Черкашина, 2008).

Слід зазначити, що описані прийоми є універсальними і можуть бути використані в інших видах міжособистісної взаємодії.

Таким чином, у контексті дослідження форми й методи виховного впливу добиралися нами таким чином, щоб спонукати старшокласників до самопізнання, формування культури бажань та емоцій, розвитку логічного, конструктивного, позитивного мислення; забезпечити можливість учнів реалізовувати свої індивідуальні можливості та здібності, набувати нового досвіду з питань родинного життя, формувати у собі миролюбність, правдивість, відповідальність, працелюбність, повагу тощо з метою гармонізації взаємин у батьківській родині та підготовки до створення власної родини, народження та виховання здорових нащадків.

У цілому, впровадження методологічних, структурно-процесуальних, методичних параметрів формувального етапу педагогічного експерименту (рис. 3.1) у співпраці учнів, їх батьків та інших членів родини, педагогів дозволяють досягнути підвищення рівня культури родинних взаємин старшокласників, що засвідчують отримані результати (параграф 3.3).

3.2. Зміст і процедура формувального етапу експерименту

Формувальний етап педагогічного експерименту був проведений у вигляді порівняльного експерименту між експериментальною (ЕГ) та контрольною (КГ) групами старшокласників, під час якого в освітній процес експериментальної групи введено експериментальний чинник у вигляді описаних у параграфі 3.1 педагогічних умов формування у старшокласників культури родинних взаємин у позаурочній діяльності закладу загальної середньої освіти.

Зміст заходів формувального етапу педагогічного експерименту розроблений на основі аналізу результатів констатувального етапу, описаних у параграфі 2.2.

У представленій процедурі формувального етапу педагогічного експерименту розкрито взаємозв'язок проведених заходів, застосованих форм і методів роботи з компонентами і критеріями культури родинних взаємин, на формування яких вони були спрямовані, наводиться їх літерно-цифрова індексація (перелік компонентів, критеріїв, показників розміщено у таблиці 2.1 параграфу 2.1).

Реалізація формувального експерименту відбувалася відповідно до розробленої програми «Формування у старшокласників культури родинних взаємин засобами самопізнання» (Северинчук, 2015с).

До змісту програми включені наступні навчально-методичні заходи:

- презентація з наступною реалізацією теоретичних й методичних засад педагогічної системи самопізнання та особистісно-професійного самовдосконалення в сучасній педагогічній практиці для педагогів;

- науково-методичні семінари, вебінари, круглі столи, тренінги, педагогічні спілкування з проблеми самопізнання та особистісно-професійного самовдосконалення для педагогів, батьків та інших членів родин учнів;

- виховні заходи: бесіди, дискусії, круглі столи, презентації тощо з питань культури родинних взаємин; виставки постерів картин із серії «Шедеври світового мистецтва»; літературні вечори та вечори класичної музики для старшокласників, їх батьків та інших членів їх родин (Черкаський обласний Будинок вчителя, бібліотеки).

Заходи, передбачені програмою, реалізовувалися згідно з планом діяльності навчально-практичного центру самопізнання та особистісно-професійного

самовдосконалення (комунальний навчальний заклад «Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників Черкаської обласної ради»).

Формувальний етап педагогічного експерименту проводився у безпосередній взаємодії експериментатора з учнями та їх батьками, а також через взаємодію з вчителями, які, у свою чергу, здійснювали виховні заходи програми «Формування у старшокласників культури родинних взаємин засобами самопізнання» з учнями своїх класів, їх батьками та іншими членами їх родин.

Відповідно до плану експерименту, який тривав з вересня 2017 року по квітень 2018 року, були виокремлені три взаємопов'язані етапи формування культури родинних взаємин старшокласників у позаурочній діяльності закладу загальної середньої освіти: *мотиваційний, формувально-розвивальний та контрольно-корекційний.*

3.2.1. *На першому, мотиваційному етапі* досліджувалися ціннісне ставлення старшокласників до шлюбу та родини, рівень обізнаності та бажання поглибити свої знання щодо норм та правил взаємодії між членами родини, готовність старшокласників до здійснення самопізнавальної діяльності з метою підвищення рівня культури родинних взаємин (описані у розділі 1).

З метою мотивації учнів до розширення знань щодо культури родинних взаємин та оволодіння основами самопізнавальної діяльності для створення в майбутньому гармонійної родини проводилися презентації, під час яких висвітлювалося значення родини для формування особистості, її творчої реалізації; розглядалися родинні традиції українського народу; наводилися приклади зразкових подружніх пар, відомих у світі в різні історичні періоди; обговорювалися необхідні знання, уміння і навички для створення гармонійної родини; розкривалися можливості самопізнавальної діяльності для підвищення рівня культури родинних взаємин.

Старшокласникам було запропоновано записати чи намалювати асоціації, які в них викликає слово «родина», що дало змогу виявити актуальні для учнів питання, пов'язані із взаєминами у родині. З'ясовано, що найчастіше родина асоціюється

в учнів з домівкою, родинним вогнищем, сонцем, деревом, у якого коріння, гілки, верхівка з листям позначають різні покоління роду тощо.

Виконуючи завдання – закінчити речення «Ідеальна родина – це...», учні охарактеризували ідеальну родину, у якій панують гармонійні взаємини між подружжям, батьками та дітьми. Серед головних очікувань щодо родини були названі: підтримка, любов, розуміння, довіра, захищеність, продовження роду.

За допомогою літературних джерел, Інтернет-ресурсів, із спілкування з батьками та іншими членами своєї родини учні дізнавалися про приклади сімейних пар, взаємини у яких можна вважати зразком для наслідування. Підбирали та обговорювали на занятті прислів'я, приказки, вислови філософів, поетів, письменників, громадських діячів, назви пісень та літературних творів, в яких відображені норми культури родинних взаємин. За результатами цієї роботи було складено список рекомендованої літератури з проблеми культури родинних взаємин (додаток П.3).

Проведені заходи дали змогу оцінити рівень усвідомлення учнями відповідальності щодо створення шлюбу та родини, визначити їх родинні цінності, проаналізувати особисті потреби та можливості стосовно створення у майбутньому сім'ї, народження та виховання дітей, сприяли посиленню мотивації учнів до самовдосконалення для досягнення свого ідеалу родини.

На даному етапі дослідження здійснено знайомство педагогів з навчально-виховними методиками самопізнавальної діяльності з метою підвищення культури родинних взаємин старшокласників. Проведено презентацію програми «Формування у старшокласників культури родинних взаємин засобами самопізнання» для батьків та інших членів родини учнів з метою мотивації їх до підвищення батьківської компетентності та рівня культури родинних взаємин.

Отже, на мотиваційному етапі було створено емоційно комфортну, довірливу атмосферу взаємодії у групі, розширено та упорядковано знання старшокласників щодо значення шлюбу і родини для творчої реалізації особистості, норм і правил взаємин у родині; проведено презентацію самопізнавальних методик, що сприяло мотивації учнів, батьків та інших членів їх родин до оволодіння їх основами

для підвищення рівня культури родинних взаємин, та мотивації педагогів до удосконалення науково-методичної підготовки з метою формування у старшокласників культури родинних взаємин.

3.2.2. Формувально-розвивальний етап формувального експерименту передбачав виконання наступних завдань:

- систематизація знань учнів щодо нижньої границі «норми культурного фону», норм внутрішньої культури людини (культури пам'яті, бажань, емоцій, думок), розвиток емоційно позитивного ставлення до норм і цінностей культури родинних взаємин;

- пізнання учнями своїх здібностей, можливостей, індивідуальних особливостей через самоспостереження, самоконтроль, самоаналіз, самотестування, самооцінку, розвиток позитивного логічного мислення з метою набуття навичок комунікацій у родині відповідно до загальнолюдських цінностей;

- проведення педагогічних тренінгів, семінарів, круглих столів, консультацій з метою удосконалення науково-методичної підготовки педагогів до формування у старшокласників культури родинних взаємин та заходів з підвищення батьківської компетентності.

Реалізація сформульованих завдань включала заходи для старшокласників, їх батьків та інших членів їх родин, педагогів.

Заходи для старшокласників у позаурочній діяльності закладу загальної середньої освіти (на виконання першого та другого завдань) з членами ЕГ проводились в рамках програми «Формування у старшокласників культури родинних взаємин засобами самопізнання» (додаток К «Графік проведення заходів формувального етапу педагогічного експерименту»; додаток Н «Зміст програмового матеріалу програми «Формування у старшокласників культури родинних взаємин засобами самопізнання»).

Так, на початку формувально-розвивального етапу (14 вересня 2017 року) із старшокласниками експериментальних навчальних закладів загальної середньої освіти було проведено бесіду «Родина як першоджерело формування особистості», під час якої учнів ознайомлено зі змістом поняття «культура родинних взаємин»

у контексті самопізнання, а також з основоположними морально-духовними якостями особистості, необхідними для створення гармонійної родини, народження та виховання здорових нащадків.

Старшокласникам було запропоновано виконати творче завдання за методикою «Знання свого родоводу», що передбачало заповнення таблиці, у якій необхідно зазначити загальні відомості (прізвище, ім'я, по батькові, роки життя) про членів свого роду до четвертого коліна і по лінії батька, і по лінії матері (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Знання свого родоводу

№ з/п	Представник роду	По лінії батька	По лінії матері
1.	Прапрадід – ПІБ. Роки життя		
	Прапрабабуся – ПІБ. Роки життя		
	Їхні діти – ПІБ. Роки життя		
2.	Прадід– ПІБ. Роки життя		
	Прабабуся– ПІБ. Роки життя		
	Їхні діти – ПІБ. Роки життя		
3.	Дідусь – ПІБ. Роки життя		
	Бабуся – ПІБ. Роки життя		
	Їхні діти – ПІБ. Роки життя		

Аналіз результатів виконання завдання здійснюється за такою схемою:

- якщо завдання виконано повністю, то можна зробити висновок, що у твоєї родини дуже міцні корені. Існує взаємоповага, гордість за предків. Такий шанобливий, уважний дослідник буде жити у пам'яті своїх правнуків та онуків;

- якщо є відомості лише про пращурів однієї лінії, не варто засмучуватися, це також дуже цінно для укріплення родинного коріння;

- якщо таблицю заповнено не повністю, це означає, що існує можливість розпочати дослідження свого родового коріння, закладаючи нові традиції поваги і пошани у вашій родині (Піньковська, 2011, с. 82-83).

На основі аналізу отриманих результатів респондентів, педагог підраховує кількісні показники за таблицею 3.2, у якій подано взаємозалежність між рівнем

знання історії свого роду та рівнем культури родинних взаємин та патріотизму учнів класу, що дає змогу з'ясувати кількісний показник за визначеними рівнями (достатній, середній, початковий).

Таблиця 3.2

**Показники сформованості рівня культури родинних взаємин
за знанням свого родоводу**

Рівень сформованості культури взаємин у родині	Ступінь виконання завдання	Кількісний показник респондентів (учнів, осіб)	
		К-ть, осіб	К-ть, (%)
Достатній рівень культури взаємин у родині та патріотизму (міцне родинне коріння, шанування роду, вдячність)	Повністю заповнили таблицю		
Середній рівень культури взаємин у родині та патріотизму (недостатня зацікавленість щодо родинного коріння, наявні проблеми у родинних взаєминах: розлучення, неповна сім'я, не підтримуються зв'язки між родами батька та матері, між поколіннями тощо)	Заповнили таблицю частково: відсутня інформація про членів родини по лінії батька чи матері, про одне з родових колін (прабабуся - прадідусь, прапрабабуся-прадідусь)		
Початковий рівень культури взаємин у родині та патріотизму (відсутня зацікавленість щодо родинного коріння та взаємоповага з іншими членами родини, наявні проблеми у родинних взаєминах: розлучення, неповна сім'я, неблагополучна сім'я, родинні конфлікти тощо)	Не заповнили таблицю або тільки розпочали роботу з таблицею (вказали лише одного з членів родини)		
Загальна кількість респондентів, які прийняли участь у опитуванні			

Отримані результати проведеного опитування у різних класах (групах) узагальнюються (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

**Узагальнені показники сформованості рівня
культури родинних взаємин за знанням свого родоводу**

№ з/п	Клас (група, інша структурна одиниця) навчального закладу	Загальний кількісний показник респондентів, які прийняли участь у опитуванні		Кількісний показник респондентів за рівнями культури взаємин у родині (відповідно до визначених показників знання свого родоводу)		
		К-ть, осіб	К-ть, (%)	Достатній рівень (%)	Середній рівень (%)	Високий рівень (%)
1						
2						
3						
Всього						

За підсумками аналізу даних таблиці 3.3 формулюються висновки із зазначеної проблеми та розробляються необхідні заходи щодо підвищення рівня культури родинних взаємин учнів.

За результатами виконання завдання учнями ЕГ, враховуючи їх знання історії життя своїх предків, їх здобутків, здібностей, схильностей, позитивних і негативних рис, було оцінено рівень поваги та вдячності, започаткованих у їх родин, сформованості патріотизму та культури родинних взаємин за рівневими показниками (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

**Показники сформованості рівня культури
родинних взаємин та патріотизму за знанням свого родоводу**

Рівень сформованості культури взаємин у родині, патріотизму учнів	Кількісний показник респондентів за рівнями культури взаємин у родині, патріотизму	
	К-ть, осіб	К-ть, %
Достатній	12	15
Середній	50	62,5
Початковий	18	22,5
Загальна кількість респондентів	80	100

Аналіз отриманих результатів засвідчує, що більшість респондентів (62,5 %) мають середній рівень знання історії свого роду. Початковий рівень знання історії свого роду у 22,5 % опитаних учнів, високий – у 15 % учнів.

Отримані результати підтверджують необхідність подальшої роботи з учнями зі складення родоводу з метою підвищення їх рівня патріотизму та культури родинних взаємин. Тому учням було запропоновано продовжити роботу щодо збору відомостей про членів свого роду разом з батьками, дідусями, бабусями та іншими членами родини. Результати цієї роботи старшокласники презентували у вигляді схем, малюнків генеалогічного дерева своєї родини.

Таким чином, виконання завдання по складенню історії свого родоводу за запропонованою методикою спонукало старшокласників до вивчення цього питання спільно зі своїми батьками та іншими родичами, що сприяло об'єднанню різних поколінь у єдиній справі, а також формуванню в учнів та членів їх родин взаємоповаги та вдячності, більш глибокому усвідомленню значення родини у житті людини та особистої відповідальності за зміцнення власного роду та генофонду нації в цілому.

З метою діагностики рівня взаємин у родині старшокласникам запропоновано проведення імпровізаційної театралізації за темами «Ранок у твоїй родині», «У нас сьогодні свято», що передбачало відтворення учнями відповідних подій з реального життя їх родин, що сприяло зняттю психологічної напруги, пов'язаної з родинними непрозуміннями, конфліктами, усвідомленню учнями багатоваріантності вирішення проблем міжособистісних стосунків у родинному житті (Шахрай, 2016, с. 274).

Під час круглого столу «Любов очима молодих» (21 вересня 2018 року) старшокласники дискутували з таких питань: що таке справжнє кохання, чи є наявність ревнощів у стосунках доказом любові, роль довіри у міжособистісних комунікаціях, причини заздрощів та їх наслідки, чи є здійснення суїциду вирішенням проблем в особистому житті, та дійшли висновку, що складниками любові є щирість, довіра, повага, вміння враховувати інтереси іншої людини та прощати проступки ближнім, а також, що будь-які конфлікти слід

вирішувати віч-на-віч, за «столом переговорів», з подальшою роботою над своїми власними недоліками, які призвели до напруження у стосунках.

Бесіда «Морально-духовні якості індивіда як основа формування культури родинних взаємин» (28 вересня 2018 року) сприяла поглибленню знань учнів про основоположні морально-духовні якості особистості, необхідні для створення гармонійної родини та народження і виховання здорових нащадків. Старшокласники ознайомилися зі змістом поняття «індивідуальний ресурс сил», розглянули його складові, методики об'єктивації самооцінки та трансформації власних негативних якостей у позитивні, визначили щодо необхідність підвищення особистого рівня внутрішньої культури задля створення гармонійної родини.

Оскільки за результатами дослідження на констатувальному етапі лише 46,4 % експериментальної групи були переконані у необхідності реєстрації шлюбу, цій проблемі була надана окрема увага у роботі з учнями.

Написання твору-роздуму «Цивільний шлюб – свобода чи безвідповідальність?» (28 вересня 2018 року) з подальшим спільним обговоренням зазначеної теми надало змогу старшокласникам розширити свої знання про правові наслідки відсутності реєстрації шлюбу, проаналізувати власну відповідальність та переосмислити у цілому своє ставлення до шлюбу та родини (К₁₋₁, ЕЦ₁₋₁).

З метою оволодіння старшокласниками навичками самопізнавальної діяльності проведено тренінгове заняття «Самодіагностика рівня культури родинних взаємин за допомогою діагностичної таблиці «Леонардо» та тестів з самодіагностики» (12 жовтня 2017 року). На прикладі ситуації із життя своєї родини, яка викликала схвилювання чи образу, учні, користуючись діагностичною таблицею «Леонардо» (Євтух, Пінковська & Черкашина, 2016), визначали, які якості проявили учасники комунікації, як трансформувати виявлені особисті негативні якості у позитивні для покращення взаємин у родині. Ознайомилися з рекомендаціями щодо оздоровлення родини, виконуючи практичне завдання для самодіагностики «Рецепт оздоровлення родини» (додаток Р.1).

Читаючи та аналізуючи художні твори, спрямовані на формування внутрішньої культури особистості, старшокласники визначали, якими якостями повинні володіти жінки та чоловіки для побудови гармонійних взаємин: благородність, сміливість, скромність, взаємодопомога, толерантність тощо. Під час обговорення хлопці і дівчата назвали свої очікування стосовно представників протилежної статі у сфері міжособистісних взаємин, підсумували, які особистісні якості необхідно вдосконалювати для покращення взаємин у родині.

Тестування за методикою «Як ти себе сприймаєш?» (додаток Р.2) дозволило старшокласникам дослідити своє ставлення до самого себе, осмислити своє призначення, рівень домагань, ступінь задоволеності своїм здоров'ям, знаннями, досягненнями тощо, та зробити висновок щодо особистого рівня духовного розвитку.

Круглий стіл «Правдивість як спосіб мислення» за оповіданнями І. Сапіної «Не збреші!», «Повагою на повагу» (19 жовтня 2017 року, додаток П.4) був спрямований на формування у старшокласників миролюбності та правдивості, які є основою гармонійних взаємин у родині. Учні вчилися чітко і зрозуміло висловлювати свою думку, аргументувати позицію, з толерантністю ставитися до думки іншого, що сприяло розвитку культури незгоди. Під час заключного анкетування учнів за підсумками круглого столу було з'ясовано, що 45,6 % старшокласників усвідомлюють, що не завжди правдиві. При цьому 32 % учнів зазначили, що вони правдиві, але оточуючі їх часто обманюють. Учні пригадали випадки зі свого життя, коли були неправдиві перед самим собою, та проаналізували причину самообману. Після спільного обговорення результатів анкетування старшокласники дійшли висновку, що рівень сформованості в собі правдивості можна визначити за принципом дзеркального відображення за своєю реакцією на прояви неправдивості оточуюючих, визначили, що неправдивість породжується страхом, призводить до образ, втрати довіри, тоді як правдивість з самими собою та з оточуючими є ознакою внутрішньої сили особистості та слугує основою гармонійних взаємин у родині.

Бесіда «Родина і закон» (2 листопада 2017 року) включала розгляд основних нормативних актів, що регулюють родинні взаємини, зокрема Конституції України, Сімейного кодексу України та інших. Окрім громадянських, були розглянуті морально-духовні закони: ієрархії порядку, причин і наслідків, свободної волі, дзеркального відображення у родинних взаєминах.

З метою самооцінки старшокласниками особистого рівня законослухняності, учням було запропоновано заповнити таблицю, зазначивши ступінь виконання громадянських та морально-духовних законів (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Закони	Розумієш (+)	Вивчаєш (++)	Засвоїв (+++)	Не порушуєш (++++)
Громадянські закони				
Конституція				
Кримінальний кодекс				
Трудовий кодекс				
Заповіді Мойсея				
Не вбивай				
Не обманюй				
Не вкради				
Заповіді Христові				
Помісти Бога в серце				
Полюби ближнього				
Прости ворога				

(Е. Піньковська, 2012, с.402)

Під час обговорення результатів проведеного самоаналізу особистого рівня законослухняності учні зазначили, що мають недостатній рівень знання норм, зазначених у таблиці законів, та підсумували, що дотримання громадянських і морально-духовних законів у повсякденному житті є свідченням високого рівня загальної культури особистості.

Метою тренінгового заняття «Права та обов'язки у родині» (09 листопада 2017 року) було формування в учнів законослухняності, відповідальності, вдячності батькам.

Обговорюючи проблемне питання ієрархії родинних взаємин старшокласники визначали ступінь своєї слухняності в ієрархії батьківської родини, аналізуючи, хто з членів їх родин має більше обов'язків і прав, які причини такого розподілу, які обов'язки самі виконують у побуті, рівень старанності виконання своїх обов'язків тощо. До обговорення для учнів було запропоновано зокрема питання щодо дотримання ієрархія в родині у випадку, коли молоде подружжя проживає у своїх батьків. Учні експериментальної групи дійшли висновку, що необхідно сумлінно виконувати свої обов'язки у родині, при їх розподілі враховувати вподобання, можливості та сили інших членів родини, з повагою ставитися до батьків та до заведених ними побутових порядків.

Опрацювання проблеми свободи у контексті проблеми, сприяло переосмисленню старшокласниками змісту поняття «свобода», як умінню усвідомленого самообмеження та самоконтролю з метою спроможності протистояти негативним впливам та звичкам (на противагу вседозволеності), усвідомленню необхідності узгодження у своїх діях принципів свободи волі, ієрархії та причинно-наслідкових зв'язків.

Учні наводили приклади з життя своєї родини, коли усвідомили причинно-наслідковий характер своїх дій, а також аналізували напружені життєві ситуації за принципом дзеркального відображення. Одним із нагальних завдань старшокласники визначили формування уміння діяти цілеспрямовано, сумірно зі своїми силами та можливостями, обирати головне серед другорядного з метою підвищення самоорганізованості, самодисципліни, самоконтролю, досягнення успіху у будь-яких сферах життєдіяльності, включаючи родинні взаємини.

Бесіда «Усвідомлення відносності категорій «добра» і «зла» у родинному житті» (14 грудня 2017 року) була спрямована на ознайомлення старшокласників з поняттями «добро у злі» і «зло у добрі», «друго-ворог» і «ворого-друг» у життєдіяльності родини та її взаємодії з оточенням.

Під час тренінгового заняття «Прояви «добра» і «зла» у родинному житті» (28 грудня 2017 року) проводилося обговорення питання відповідності існуючих родинних традицій нижній границі «норми культурного фону». Старшокласники

наводили приклади родинних традицій, які шкодять здоров'ю та взаєминам у родині, та визначали, яким чином їх можна замінити на такі, що сприяють зміцненню родини. Учні також наводили приклади тих традицій з батьківської родини, які прагнуть продовжити у своїй сім'ї у майбутньому. Опрацювання тесту «Нормальна сім'я» (додаток Р.1) сприяло усвідомленню учнями особистої границі між «добром» і «злом», формуванню вміння розрізняти позитивні та негативні зовнішні впливи на їх свідомість, запобігати розвитку шкідливих звичок та залежності, усвідомленню особистої відповідальності за фізичне і психічне здоров'я – особисте і своїх нащадків.

З метою систематизації знань старшокласників щодо нижньої границі «норми культурного фону», норм внутрішньої культури людини (культури пам'яті, культури бажань, культури емоцій, культури думок), родинних цінностей та осмислення готовності до формування культури родинних взаємин було організовано перегляд тематичних презентацій та документальних відеофільмів, спрямованих на усвідомлення учнями необхідності ведення здорового способу життя, отримання освіти, систематичної роботи над собою для створення повноцінної родини.

Оскільки результати констатувального етапу експерименту засвідчили, що 24,4 % учасників експериментальної групи вважають припустимим використання ненормативної лексики у побуті, було проведено бесіду «Культура мовлення» (23 листопада 2017 року), спрямовану на підвищення усвідомлення старшокласниками руйнівного впливу нецензурних, вульгарних слів на свідомість людини, її психіку, на здоров'я оточуючих, взаємини у родині, спираючись на дослідження зарубіжних і вітчизняних вчених (додаток П.4). Під час бесіди було проведено опитування старшокласників та виявлено розбіжність між знаннями учнів про шкідливий вплив ненормативної лексики на взаємини у родині (як вважають 50 % респондентів відповідно до результатів констатувального експерименту) та реальними діями на практиці (73,6 % респондентів вказали, що постійно чи іноді вживають нецензурні слова у своєму мовленні) (табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Результати опитування старшокласників з питань культури мовлення

№ з/п	Запитання	Відповіді учнів	К-ть, осіб	К-ть, %
1.	Чи дотримуєшся «норми культурного фону»?	Так	44	77,2
		Ні	10	17,5
		не відповів	3	5,3
2.	Як ти розумієш зміст поняття «сленг»?	«молодіжна мова»	49	85,9
		«скорочені слова»	5	8,8
		не відповів	3	5,3
3	Як ти розумієш поняття «нецензурна лексика»?	«матерні слова»	57	100
4	Чи вважаєш сленг ненормативною лексикою?	так	16	28,1
		Ні	41	71,9
5	Чи використовуєш у мовленні сленгові слова?	так	29	50,9
		Ні	28	49,1
6	Чи вживаєш ненормативну лексику? Як часто?	так	10	17,5
		«іноді», «коли злий»	32	56,1
		Ні	13	22,8
		не відповів	2	3,6
7	Що таке «слова-паразити»?	«слова-зв'язки, що не мають смислового навантаження», «непотрібні слова»	3	5,3
		«ну», «по ходу», «типу», «е-е-е», «м-м-м»	54	94,7
8	Чи є у твоєму лексиконі слова-паразити? Які?	так	49	85,9
		Ні	8	14
9	Чи погоджуєшся з твердженням, що культура молодіжної мови потребує покращення?	так	50	87,7
		Ні	6	10,5
		не відповів	1	1,75
10	Що б особисто ти міг зробити для того, щоб молодіжна мова була сучасною, зрозумілою і культурною одночасно?	«починати з себе, «говорити зрозуміло, красиво», «думати, що говориш», «контролювати себе»	17	29,8
		«читати книги»	10	17,5
		«розширювати словниковий запас»	8	14
		«не вживати нецензурних слів»	13	22,8
		«кидати копійку у банку за кожне погане слово»	1	1,75
		«нічого»	8	14

Вважають, що культура молодіжної мови потребує покращення 87,7 % опитаних учнів, що підтверджує актуальність виховних заходів з підвищення культури мовлення старшокласників.

Під час дискусії «Культура бажань у родинних стосунках» (14 лютого 2018 року, додаток П.4) учні дізналися про складові культури бажань, дію законів сумірності, доцільності та вибору головного у родинних стосунках, норми культури досягнення мети в умовах родинного життя з врахуванням інтересів та потреб інших її членів.

Тренінгове заняття «Самоаналіз рівня культури бажань в умовах родини» було спрямоване на підвищення рівня культури бажань старшокласників. Учні розглянули найпоширеніші звички людини, стадії звикання, ознайомилися з правилами подолання труднощів, запобіганню будь-якої залежності від будь-чого (21 лютого 2018 року).

Виконуючи практичне завдання з самодіагностики «Проаналізуй свої бажання», старшокласники визначали якість своїх бажань та рівень уміння керувати ними. Учням було запропоновано записати всі свої бажання, після чого виокремити п'ять головних з них та записати їх у таблицю, розділивши на ті, які можна виконати самостійно, на виконання яких не вистачає особистих ресурсів та які потребують значної сторонньої допомоги (табл. 3.7).

Таблиця 3.7

№ з/п	Можу виконати це бажання сам (А)	На даний час не вистачає ресурсів (В)	Це не може здійснитися (С)
1.			
2.			
3.			
4.			
5.			

У подальшому необхідно проаналізувати причину невиконання тих прагнень, які можна виконати самостійно (А), а після – бажань, на які на даний час не вистачає особистих ресурсів (В) (табл. 3.8).

Таблиця 3.8

№ з/п	Бажання не виконане		
	Так, я можу, але не хочу (лінь)	Хочу, але не можу (немає часу)	Хочу, але не вдається (не вистачає знань)
1.			
2.			
3.			
4.			
5.			

Щодо тих бажань, які не вдається реалізувати, потрібно визначити, для кого потрібне омріяне (табл. 3.9).

Таблиця 3.9

№ з/п	Особисто тобі?	Оточуючим людям?	Еволюції?
1.			
2.			
3.			
4.			
5.			

(Євтух, Черкашина, 2012, с. 171-172).

Системний самоаналіз за описаною методикою сприятиме формуванню в учнів свідомого ставлення до своїх бажань, вміння дотримуватися міри в бажаннях та підвищенню рівня безкорисливості.

Старшокласникам було запропоновано оцінити особистий рівень культури бажань за допомогою методики «Самоконтроль у бажаннях».

Для цього необхідно було заповнити таблицю з переліком простих, зрозумілих, притаманних бажань, зазначивши по кожному з них, чи є воно на даний момент часу надмірним (1 бал), помірним (2 бали), чи взагалі відсутнє (3 бали) (табл. 3.10).

За загальною кількістю балів відповідно до номера вертикальної колонки (1 – 2 – 3) визначається кількісний показник рівня культури бажань, зокрема:

від 34 до 40 – початковий рівень культури бажань.

від 28 до 33 – достатній рівень культури бажань.

від 22 до 27 – середній рівень культури бажань (Євтух, & Черкашина, 2010, с.34- 35).

Таблиця 3.10

Бажання	Надмірні 1 бал	Помірні 2 бали	Відсутні 3 бали
Бажання спати			
Бажання працювати			
Бажання їсти (харчуватися)			
Бажання розваг			
Бажання вживати алкоголь			
Бажання курити			
Бажання подружнього життя			
Бажання мати матеріальних благ більше, ніж маєш			
Бажання бути відомим			
Бажання, щоб усі любили			
Бажання мати престижну посаду			
Бажання вчити інших			
Бажання вчитися самому			
Бажання пізнавати незвідане			
Бажання присвятити своє життя іншим			
<i>Оцінка в балах</i>			
<i>Загальна сума балів</i>			

Аналіз результатів самооцінки учнями своїх бажань за методикою «Самоконтроль у бажаннях» показав, що достатній рівень культури бажань має 10 % респондентів, середній – 70 %, початковий – 20 % опитаних старшокласників (табл. 3.11).

Таблиця 3.11

**Результати самодіагностики бажань старшокласників
за методикою «Самоконтроль у бажаннях»**

Рівень культури бажань	К-ть учнів	
	Осіб	%
Початковий	16	20
Середній	56	70
Достатній	8	10
Загальна кількість	80	100

Серед надмірних бажань учні найчастіше вказували: бажання їсти, спати, розважатися, бути любимим.

У цілому аналіз результатів самодіагностики учнями свої бажань засвідчує необхідність подальшого впровадження виховних заходів, спрямованих на зменшення егоїзму учнів, формування у них правдивості, самовладання, вдячності.

Дискусія «Культура емоцій у родині» та тренінгове заняття «Самоаналіз особистого рівня культури емоцій» (28 лютого 2018 року, додаток П.5) мали на меті підвищення рівня культури емоцій старшокласників через зміцнення особистого емоційного імунітету. За допомогою тестів із самодіагностики «Як ти реагуєш на образи?», «Проаналізуй свої емоції» (додаток Р.2), а також виконуючи завдання «Самооцінка за законом дзеркального відображення» (додаток Р.3) старшокласники визначали особистий рівень культури емоцій, та дійшли висновку про потребу у зміцненні емоційного імунітету для покращення взаємин у родині.

За результатами самодіагностики старшокласників особистого рівня культури емоцій з'ясовано, що достатній рівень мають 7,5 % респондентів, середній – 32,5 %, початковий – 60 % учнів (табл. 3.12).

Таблиця 3.12

**Узагальнені результати самодіагностики старшокласниками
особистого рівня культури емоцій**

Рівень культури емоцій	К-ть учнів	
	Осіб	%
Початковий	48	60
Середній	26	32,5
Достатній	6	7,5
Загальна кількість	80	100

Під час означених занять старшокласники ознайомилися зі складовими культури емоцій, «золотим правилом спілкування», правилами прояву культури незгоди у родинних комунікаціях.

Користуючись самодіагностичною таблицею «Леонардо» (Євтух, Пінковська, & Черкашина, 2016), старшокласники визначили, що образи свідчать

про відсутність правдивості, тому необхідно розвивати у собі самокритичність для створення щирих, доброзичливих стосунків з членами своєї родини.

Під час дискусії «Культура мислення у родинних комунікаціях» зі старшокласниками розглянуто питання взаємозв'язку та взаємозалежності якості мислення та якості родинного життя, критеріальних показників культури мислення, принципи формування ментального імунітету особистості (14 березня 2018 року).

Тренінгове заняття «Самоаналіз особистого рівня культури мислення» передбачало визначення учнями особистого ступеня розвитку ментального імунітету за допомогою самодіагностичних тестів «Що зроблено тобою для зміцнення ментального імунітету?», «Проаналізуй та очисти свої думки» (додаток Р.2). Старшокласники ознайомилися з рекомендаціями щодо формування вміння протистояти зовнішнім негативним впливам, які можуть шкодити взаєминам у родині.

Застосування під час проведення описаних занять зі старшокласниками методу «мозковий штурм» з метою самостійного визначення учнями змісту понять «культура мислення», «ментальний імунітет» сприяло активізації їх мислення та дало змогу визначити рівень оволодіння знаннями та навичками, отриманими під час попередніх заходів формувального етапу педагогічного експерименту.

Бесіда «Готовність до створення родини» (28 березня 2018 року) була спрямована на розширення знань учнів щодо мотивації до одруження, готовності до створення родини, факторів, які впливають на рівень культури взаємин у родині. На заключному етапі бесіди, виконуючи практичне завдання «Проаналізуй ступінь своєї самостійності» (додаток Р.3), учні розглянули ознаки самостійності та самодостатності, діагностували особистий рівень самостійності.

Під час практичного заняття з питань готовності до створення родини, причин розпадань шлюбу, використання у родинних взаєминах закону протиставлень (11 квітня 2018 року) старшокласники проаналізували причини, які призводять до руйнування родини, хто несе за це відповідальність, якою повинна бути поведінка чоловіка та дружини у складних сімейних обставинах. За допомогою

тесту із самодіагностики «Визначення готовності до формування родинних взаємин» (додаток Р.1) старшокласники визначили особистий рівень готовності до створення сім'ї, та побудували індивідуальну програму самовдосконалення для підвищення рівня культури родинних взаємин.

Обговорення основних типових проблем молодії сім'ї: «спокуса одружитися «як усі»», «як святкувати весілля» та опрацювання тесту «Мотивація щодо одруження та створення сім'ї» (додаток Р.1) допомогли учням визначити, проаналізувати та відкоригувати особисту мотивацію щодо створення шлюбу та сім'ї у майбутньому. За результатами опрацювання самодіагностичних тестів старшокласники підсумували, що важливим при вступі у шлюб є усвідомлення особистої відповідальності за новостворену сім'ю, врахування власних можливостей та потреб родини, інтересів усіх її членів.

Дискусія «Відповідальне батьківство» була спрямована на формування у старшокласників відповідального ставлення до майбутнього батьківства та вдячності своїм батькам. З метою формування відповідального ставлення старшокласників до створення шлюбу та батьківства проведено анкетування 80 учнів (28 вересня 2018 року) за адаптованою анкетой А. Аносової «Проблема цивільних шлюбів та раннього батьківства» (Аносова, 2015), результати якого подані у таблиці 3.13. Відповідно до результатів анкетування, 70 % старшокласників знають норми законодавства щодо вступу у шлюб, 96,2 % старшокласників вважають, що найкраще народжувати дітей у віці з 18 до 30 років, 88,7 % – негативно ставляться до ранньої вагітності, 85 % опитаних учнів звернулись би до батьків у випадку ранньої вагітності. Не знають, який державний соціальний захист мають молоді батьки, 70 % респондентів. Усвідомлюють особисту відповідальність щодо взаємин з «другою половиною» та батьківства 77,5 % учнів. Аналіз результатів анкетування свідчить про необхідність подальшого впровадження у позаурочну діяльність закладу загальної середньої освіти виховних заходів з підвищення правової обізнаності молоді, формування свідомого ставлення та відповідальності за своє життя, взаємини з іншими людьми, народження та виховання дітей у майбутньому.

Таблиця 3.13

**Результати опитування старшокласників за анкетною
«Проблеми цивільних шлюбів та раннього батьківства»**

№ з/п	Запитання	Варіанти відповідей	К-ть, осіб	К-ть, %
1.	У якому віці можна створювати шлюб?	а) за заявою до органу державної реєстрації актів громадянського стану з 18 років	56	70
		б) за заявою до органу державної реєстрації актів громадянського стану з 16 років	9	11,3
		в) коли виникне бажання, можна жити разом і без реєстрації шлюбу	13	16,2
		г) коли станеш самостійним і зможеш забезпечити родину	2	2,5
2.	Дівчата якого віку вважаються молодими мамами?	а) з 18 до 22 років;	36	45
		б) з 16 до 18 років;	24	30
		в) з 13 до 18 років;	20	25
3.	В якому віці, на вашу думку, найкраще народжувати?	а) з 18 до 30 років;	77	96,2
		б) з 30 до 40 років.	3	3,8
4.	Які наслідки ранньої вагітності?	«це ускладнює подальше життя»	30	37,4
		«така сім'я неповноцінна»	9	11,3
		«негативно впливає на здоров'я»	24	30
		«діти залишаються без батьків»	9	11,3
		немає відповіді	8	10
5.	Щоб ви зробили, якби дізналися про вагітність? (для хлопців: якби дізналися, що ваша дівчина вагітна)	а) аборт	0	0
		б) залишили дитину в пологовому будинку	0	0
		в) виховували б дитину самостійно	18	22,5
		г) виховували б з допомогою батьків	62	77,5
6.	Як ви гадаєте, чи може 15-річна мати самостійно виховати дитину?	а) так, зможе	0	0
		б) лише з допомогою батьків	20	25
		в) з допомогою батька дитини	30	37,5
		г) ні, не може	30	37,5
7.	Яке ваше ставлення до ранньої вагітності?	позитивне	3	3,8
		негативне	71	88,7
		нейтральне	6	7,5
8.	Чи є у вас знайомі молоді мами?	Так	21	26,3
		Ні	50	62,5
		не відповів	9	11,2

№ з/п	Запитання	Варіанти відповідей	К-ть, осіб	К-ть, %
9.	Чи знаєте ви, який державний соціальний захист мають молоді батьки?	так	24	30
		Ні	56	70
10.	До кого б перш за все ви звернулись, якби дізнались, що вагітні? (для хлопців: що ваша дівчина вагітна)	до лікаря	3	3,8
		до батьків	68	85
		до батька дитини	6	7,5
		до людини, якій довіряю	3	3,8
11.	Чи залежить відповідальність у батьківстві від якості взаємин хлопця і дівчини?	а) так, повністю залежить. Якщо взаємини будуються на взаємоповазі і турботі, то і до питання батьківства така пара буде ставитись відповідально	62	77,5
		б) так, залежить частково	6	17,5
		в) ні, не залежить.	12	15
12.	Яку пораду ви могли б дати молодим людям, щоб їхні майбутні діти з'являлись на світ бажаними і очікуваними?	«не поспішати з батьківством, все обдумати»	44	55
		«любити дітей, відповідально ставитися до батьківства»	6	7,5
		«користуватися контрацептивами»	24	30
		«попідкуватися спочатку про фінансову самостійність»	3	3,8

Спільне обговорення результатів анкетування сприяло визначенню учнями можливих шляхів розв'язання складних життєвих ситуацій, спонукало їх до усвідомлення необхідності врахування наслідків своїх дій, у тому числі у взаєминах з представниками протилежної статі, та взяття на себе відповідальності за вчинене. Виконуючи вправу «Поради майбутнім батькам», учні назвали такі поради людям, які готуються до батьківства: «відповідально ставитися до міжособистісних взаємин», «не розмінюватись на першого-ліпшого обранця, чекати справжнє кохання», «ретельно обирати партнера», «прагнути до узаконення взаємин», «пізнавати свої функції як чоловіка, як жінки», «підвищувати власний рівень культури» та інші.

Старшокласники дійшли висновку, що потрібно вивчати законодавство, мати щирі та довірливі стосунки з батьками, звертатися за допомогою з питань, що викликають утруднення, до фахівців, заздалегідь готуватися до створення родини та батьківства.

Під час інтерактивної зустрічі «Відповідальний вибір» за участі представників лікарні, служби у справах дітей, прокуратури, поліції старшокласники мали можливість отримати відповіді на різноманітні запитання щодо захисту прав дітей, норм сімейного права, основ збереження репродуктивного здоров'я тощо.

Підвищенню рівня загальної культури старшокласників сприяло залучення їх до участі у проведенні виставок картин «Творчість художників епохи Відродження», «Культура у творчості М. Реріха», (і як глядачів, і як екскурсоводів) та музичних лекцій-концертів «Світ класичної музики», «Музика у житті Тараса Шевченка» (за участі учнів музичних шкіл).

Визначенню напрямків роботи з батьками старшокласників, вивченню спектру проблематики взаємин «діти-батьки» сприяло проведення опитування учнів щодо актуальних для них питань з родинного життя. Учні назвали зокрема такі теми, які б вони хотіли обговорити під час виховних заходів:

- надмірний контроль батьків та інших дорослих членів родини учнів над дітьми;
- втручання батьків та інших дорослих членів родини у особисте життя дітей;
- небажання батьків та інших дорослих членів родини відпускати дітей у доросле життя;
- довіра батьків та інших дорослих членів родини до дітей;
- вплив батьків та інших дорослих членів родини на вибір професії дітей.

Зазначені питання обговорювалися як з учнями, так і з їх батьками під час бесід, спрямованих на розширення знань щодо свободи вибору та причинно-наслідкових зв'язків, принципу ієрархії та морально-духовних засад родинного життя.

З метою підвищення рівня батьківської компетентності, підготовки батьків та інших членів родин старшокласників до формування культури родинних взаємин розроблено та проведено просвітницькі заходи за наступною тематикою:

- Родинні традиції: користь чи шкода?
- Настанови чи власний приклад?
- Культура взаємин у ієрархії взаємодії «батьки-діти»;
- Причинно-наслідкові зв'язки у родинних взаєминах;
- Аура родини;
- Батьківська любов;
- Права та обов'язки в родині;
- Духовне материнство;
- Роль батька у вихованні дитини;
- Виховуємо зрілу особистість;
- Батьківський обов'язок (додаток К.2).

Під час круглого столу «Культура взаємин у ієрархії взаємодії «батьки-діти» (додаток П.5) з батками були розглянуті наступні питання: неприпустимість насильства у родині, як запобігти розвитку егоїзму у дитини, дія закону дзеркального відображення у міжособистісних комунікаціях «батьки-діти», роль позитивного мислення та прощення у родинних взаєминах, особистісний позитивний приклад як ефективний засіб виховання.

З метою забезпечення зворотного зв'язку під час круглого столу «Культура взаємин у ієрархії взаємодії «батьки-діти» проведено анкетування батьків (80 осіб), результати якого описані в таблиці 3.14.

Аналіз відповідей підтверджує високий інтерес батьків та інших членів родин старшокласників до проблеми виховання дітей, усвідомлення значення родини у формуванні особистості та необхідності підготовки дітей до створення шлюбу та родини, та водночас свідчить про потребу батьків та інших членів родини учнів у розширенні знань з означених питань.

Під час круглого столу «Батьківська любов», дискусії «Причинно-наслідкові зв'язки у родинних взаєминах» (додаток П.5) батьків та інших членів родин

старшокласників було ознайомлено зі змістом оповідань Е. Пінковської «Сліпа любов», «Концтабір під назвою «сім'я», та проведено обговорення таких питань: вседозволеність – негативний наслідок пробачення батьками дитині того, що засуджується моральними засадами суспільства; у чому полягає сутність виховання дитини; яка роль батьків щодо розвитку дитини під час зачаття та внутрішньоутробного дозрівання плода; як впливає атмосфера стосунків у родині на фізичне та духовне здоров'я дитини та формування в неї культури взаємин з оточуючими; які якості слід виховувати у дитини; які батьки можуть виховати благородну людину; причинно-наслідкові зв'язки у житті родини тощо.

Таблиця 3.14

**Результати анкетування батьків та інших членів родини учнів
з питань виховання дітей**

№ з/п	Запитання	Відповіді учасників	Кількість	
			осіб	%
1.	Що корисного Ви дізналися під час педагогічного спілкування «Культура взаємин у ієрархії взаємодії «батьки-діти»?»	«Поради з виховання дітей»	46	57,5
		«Потрібно батькам займатися самовихованням, щоб правильно виховувати дітей», «діти – дзеркало батьків»	24	30
		Не відповів	10	12,5
2.	Чи будете використовувати отримані знання у своєму подальшому житті?	Так	77	96,4
		Ні	2	2,4
		Інший варіант: «Мене так виховали, і я вже нічого не можу змінити»	1	1,2
3.	Чи порекомендували б використовувати отримані знання своїм знайомим?	Так	73	91,3
		Ні	7	8,7
4.	Чи обговорювали проблему ієрархії взаємодії «батьки-діти» зі своєю дитиною?	Так	65	81,3
		Ні	15	18,7
5.	Чи потрібні, на Вашу думку, заняття з учнями у школі з підготовки до родинного життя?	Так	71	88,8
		Ні	6	7,5
		Не відповів	3	3,7

За допомогою самотестування за тестами «Нормальна сім'я», «Чому повинні навчити батьки своїх нащадків (додаток Р.1) батьки та інші члени родин старшокласників дослідили особистий рівень батьківської компетентності та культури взаємин, визначили, з яких питань щодо виховання дітей та культури взаємин у родині потрібно розширювати свої знання та вміння.

Заходи для педагогів проводилися у період з вересня 2016 року по квітень 2018 року у формі науково-методичних семінарів за наступною програмою:

1. Самопізнання як основа формування культури родинних взаємин учнів в умовах закладу загальної середньої освіти;
2. Внутрішня культура особистості;
3. Трансформація як спосіб формування чеснот;
4. Культура законослухняності;
5. Усвідомлення «добра» і «зла» в умовах родини;
6. Спонування та вчинки;
7. Культура бажань у життєдіяльності родини;
8. Культура емоцій у родинних комунікаціях;
9. Культура незгоди у родині;
10. Культура мислення у родинних взаєминах;
11. Формування в учнів відповідального ставлення до батьківства;
12. Підсумковий круглий стіл «Формування культури родинних взаємин учнів у системі виховної роботи закладу загальної середньої освіти» (додаток К.3).

За результатами цієї роботи педагогами було розроблено та проведено для учнів своїх класів виховні заходи з питань родинного виховання засобами самопізнання: бесіда «Причини і наслідки лихослів'я», виховні години «Культура відносин батьків та дітей – важливий фактор успішного родинного виховання», «Діти – як квіти: поливай, то ростимуть», «Людські чесноти», родинне свято «Добра родина – слава Україна», педагогічний міст «Жити у гармонії з собою» та інші.

З метою підвищення готовності педагогів до формування культури родинних взаємин учнів засобами самопізнання розроблено авторський навчально-

методичний посібник «Культура родинних взаємин», у якому розкрито зміст, завдання, тематика занять, матеріали для їх проведення, орієнтовний розподіл часу за темами з означеної проблеми (Северинчук, 2015с).

Для самоосвіти педагогів, батьків та інших членів родин старшокласників з проблеми дослідження запропоновано наступні Інтернет-джерела:

- сайт Черкаського освітянського порталу комунального навчального закладу «Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників Черкаської обласної ради», навчально-практичний центр самопізнання і особистісно-професійного самовдосконалення <http://oipopp.ed-sp.net> з методичними рекомендаціями щодо впровадження педагогічної системи самопізнання та особистісно-професійного самовдосконалення суб'єктів педагогічної діяльності, інформацією про роботу навчально-практичного центру особистісно-професійного самовдосконалення суб'єктів педагогічної діяльності;

- сайт Білоцерківської міської громадської організації «Товариство культури «Світло» <http://svitlocult.org> з літературними, відео-, аудіо- матеріалами про основні положення системи самопізнання та її реалізацію у практику повсякденного життя.

Отже, на формувально-розвивальному етапі реалізації педагогічних умов формування у старшокласників культури родинних взаємин у позаурочній діяльності закладу загальної середньої освіти було систематизовано знання учнів щодо норм і правил комунікації у родині, під час впровадження програми «Формування у старшокласників культури родинних взаємин засобами самопізнання» формувалось емоційно-ціннісне ставлення до них, набувався досвід самопізнавальної діяльності з метою підготовки до створення гармонійної родини в майбутньому.

Контрольно-корекційний етап формувальної частини педагогічного експерименту передбачав виконання старшокласниками творчого завдання (додаток П.2), самостійне розроблення та реалізації індивідуальної програми самопізнання та самовдосконалення відповідно до норм культури родинних взаємин.

На завершальному етапі роботи з експериментальною групою було проведене анкетування «Окремі складові культури родинних взаємин старшокласників» (контрольний зріз) з метою визначення рівня культури родинних взаємин учнів. Аналіз результатів анкетування та оцінка діяльності наводиться у параграфі 3.3.

З метою узагальнення результатів проведеної роботи педагоги взяли участь в Інтернет-конференції «Сучасні практики особистісно-професійного самовдосконалення суб'єкта педагогічної діяльності засобами самопізнання» у березні 2018 року, проведений в рамках планової діяльності навчально-практичного центру самопізнання і особистісно-професійного самовдосконалення у комунальному навчальному закладі «Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників Черкаської обласної ради». У статтях педагогів були висвітлені зокрема такі питання: формування особистості дитини у школі та родини засобами самопізнання, родинних традицій як основи виховання, практичний аспект проблеми формування культури взаємин у родині на засадах самопізнання, формування особистості шляхом самовиховання у спадщині видатних педагогів та інші. Підсумки проведеної роботи з педагогами підведено під час круглого столу «Формування культури родинних взаємин учнів на засадах педагогічної системи самопізнання та особистісно-професійного самовдосконалення суб'єктів педагогічного процесу» (04 квітня 2018 року), де було проаналізовано результати практичного застосування основних положень педагогічної системи самопізнання та особистісно-професійного самовдосконалення у педагогічній практиці та підтверджено ефективність її впровадження в освітній процес школи у напрямку родинного виховання учнів, а також підвищення батьківської компетентності.

На заключному етапі роботи з батьками та іншими членами родин старшокласників проведено анкетування з метою вивчення їх ставлення до запропонованої проблематики з питань родинного виховання, результати якого представлено у параграфі 3.3.

Порівняльний аналіз результатів анкетування (контрольний зріз) у ЕГ і КГ та спостереження за членами експериментальної групи під час формувального

етапу підтверджують підвищення рівня сформованості у старшокласників культури родинних взаємин. Детальний аналіз результатів педагогічного експерименту представлено у параграфі 3.3.

3.3. Аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи з формування у старшокласників культури родинних взаємин у позаурочній діяльності закладу загальної середньої освіти

З метою перевірки ефективності обґрунтованих та впроваджених педагогічних умов формування у старшокласників культури родинних взаємин визначено та проаналізовано динаміку сформованості культури родинних взаємин в учасників формувального етапу педагогічного експерименту.

Здійснено два діагностичних зрізи за допомогою анкети «Окремі складові культури родинних взаємин старшокласників» (додаток А) у контрольній (КГ) та експериментальній (ЕГ) групах: до (листопад 206 року) і після формувального етапу педагогічного експерименту (квітень 2018 року).

Формувальний етап експеримент проводився у закладах загальної середньої освіти Черкаської області: Черкаській загальноосвітній школі I-III ступенів №27 Черкаської міської ради, Геронимівській загальноосвітній школі I-III ступенів Черкаської районної ради, Ротмістрівській загальноосвітній школі I-III ступенів Смілянської районної ради, Березняківській загальноосвітній школі I-III ступенів Смілянської районної ради (ЕГ), Білозірській загальноосвітній школі I-III ступенів № 1 Черкаської районної ради, Дубіївській загальноосвітній школі I-III ступенів Черкаської районної ради, Черкаській загальноосвітній школі I-III ступенів № 10 Черкаської міської ради (КГ), учні яких увійшли до експериментальної та контрольної груп у загальній кількості 158 осіб. Організація виховної роботи зі старшокласниками контрольної групи проводилась у звичних для них умовах, під час виховних годин, експериментальної групи – з уведенням експериментальних факторів, описаних у параграфі 3.1.

З метою оцінювання результативності впровадження педагогічних умов формування у старшокласників культури родинних взаємин у позаурочній

діяльності закладу загальної середньої освіти здійснено порівняння рівнів сформованості культури родинних взаємин у членів ЕГ та КГ.

Проаналізуємо результати формувального етапу педагогічного експерименту за визначеними структурними компонентами, критеріями та показниками культури родинних взаємин старшокласників, які описані у параграфі 2.1.

Узагальнені результати подано у таблиці 3.15 «Результати дослідження окремих складових культури родинних взаємин старшокласників експериментальної та контрольної груп».

3.3.1. Аналіз показників критерію «Знання про культуру родинних взаємин» (когнітивний компонент культури родинних взаємин)

До узагальнених показників критерію «Знання про культуру родинних взаємин» (когнітивний компонент) віднесено знання старшокласниками основ функціонування гармонійної родини (K_1), знання про самопізнавальну діяльність (K_2), кожний з яких визначається низкою показників у відповідності до запитань анкети «Окремі складові культури родинних взаємин старшокласників» (табл. 2.1).

Аналіз за узагальненим показником «Знання основ функціонування гармонійної родини» (K_1) засвідчив, що кількість учнів ЕГ, які проявляють знання про значення шлюбу та родини (K_{1-1}) на достатньому рівні, зросла на 12,5 %, на середньому рівні – зменшилась на 8,7 %, на початковому – зменшилась на 3,8 %.

У КГ за вказаним показником на достатньому рівні змін не відбулося, на середньому рівні динаміка становить (+1,3 %), на початковому – (- 1,3 %).

За показником «Розуміння необхідності розширення знань про взаємини у родині» (K_{1-2}) достатній рівень знань у членів ЕГ зріс на 10 %, середній залишився без змін, початковий – зменшився на 10 %.

Водночас в учнів КГ достатній рівень зріс на 2,5 %, початковий – на 1,3 % за рахунок зменшення середнього рівня на 3,8 %.

Таблиця 3.15

Результати дослідження окремих складових культури родинних взаємин старшокласників ЕГ та КГ

Компоненти	Узагальнені	Показники	Рівні																	
			Достатній						Середній						Початковий					
			почаковий зріз, % (ЕГ)	контрольний зріз, % (ЕГ)	приріст	початковий зріз, % (КГ)	контрольний зріз, % (КГ)	приріст	початковий зріз, % (ЕГ)	контрольний зріз, % (ЕГ)	приріст	початковий зріз, % (КГ)	контрольний зріз, % (КГ)	приріст	початковий зріз, % (ЕГ)	контрольний зріз, % (ЕГ)	приріст	початковий зріз, % (КГ)	контрольний зріз, % (КГ)	приріст
Когнітивний	K ₁	K ₁₋₁	43,8	56,3	12,5	39,7	39,7	0	50,0	41,3	-8,7	56,4	57,7	1,3	6,2	2,4	-3,8	3,8	2,6	-1,3
		K ₁₋₂	48,8	58,8	10	44,9	47,4	2,5	23,8	23,8	0	33,3	29,5	-3,8	27,4	17,4	-10	21,8	23,1	1,3
		K ₁₋₃	13,8	25,0	11,2	8,9	10,3	1,4	51,2	50,0	-1,2	62,8	62,8	0	35,0	25,0	-10	28,3	26,9	-1,4
		K ₁₋₄	91,3	91,3	0	93,6	94,9	1,3	1,3	6,3	5	5,1	3,8	-1,3	7,4	2,4	-5	1,3	1,3	0
	K ₂	K ₂	26,3	35,0	8,7	19,2	20,5	1,3	45,0	51,3	6,3	55,2	52,6	-2,6	28,7	13,7	-15	25,6	26,9	1,3
Емоційно-ціннісний	ЕЦ ₁	ЕЦ ₁₋₁	85,0	90,0	5	80,8	82,1	1,3	10,0	8,8	-1,2	16,6	14,1	-2,5	5,0	1,2	-3,8	2,6	3,8	1,2
		ЕЦ ₁₋₂	35,0	55,0	20	28,2	28,2	0	43,8	41,3	-2,5	66,7	67,9	1,2	21,2	3,7	-17,5	5,1	3,8	-1,3
	ЕЦ ₂	ЕЦ ₂	50,0	71,3	21,3	47,5	48,7	1,2	20,0	13,7	-6,3	26,9	28,2	1,3	30,0	15,0	-15	25,6	23,1	-2,5
		ЕЦ ₃	ЕЦ ₃₋₁	53,8	66,3	12,5	48,8	50,0	1,2	36,2	31,3	-4,9	30,7	30,8	0,1	10,0	2,4	-7,6	20,5	19,2
	ЕЦ ₃₋₂		23,8	25,0	1,2	20,5	23,1	2,6	66,2	70,0	3,8	64,1	60,3	-3,8	10,0	5,0	-5	15,4	16,7	1,3
	ЕЦ ₃₋₃		80,0	91,3	11,3	74,4	76,9	2,5	15,0	6,3	-8,75	19,2	17,9	-1,3	5,0	2,4	-2,6	6,4	5,1	-1,3
	ЕЦ ₃₋₄		73,8	81,3	7,5	62,8	64,1	1,3	8,7	11,3	2,6	15,4	12,8	-2,6	17,5	7,4	-10,1	21,8	23,1	1,3
	ЕЦ ₄	ЕЦ ₄	78,8	96,3	17,5	69,2	70,5	1,3	20,0	2,4	-18,7	20,5	20,5	0	1,2	1,3	1,2	10,3	9,0	-1,3
	Поведінково-діяльнісний	Д ₁	Д ₁₋₁	26,2	33,8	7,6	28,2	29,5	1,3	63,8	61,3	-2,5	64,1	61,5	-2,6	10,0	4,9	-5,1	7,7	9,0
Д ₁₋₂			60,0	55,0	-5	51,3	50,0	-1,3	25,0	38,8	13,8	28,2	30,8	2,6	15,0	6,2	-8,8	20,5	19,2	-1,3
Д		Д ₂	66,3	75,0	8,7	69,2	69,2	0	25,0	23,8	-1,2	24,4	24,4	0	8,7	1,2	-7,5	6,4	6,4	0

Кількість старшокласників в ЕГ, які мають знання на достатньому рівні за показником «Розуміння необхідності поєднання морально-духовної та матеріальної складової функціонування гармонійної родини» (K_{1-3}), зросла на 11,2 %, за рахунок зменшення на середньому та початковому рівнях відповідно на 1,2 % та 10 %. Кількість старшокласників у КГ за знаннями за вказаним показником у достатньому рівні зросла на 1,4 %, у середньому рівні – залишилася без змін, а у початковому – зменшилася на 1,4 %.

За показником «Розуміння батьківського обов'язку» (K_{1-4}) кількість учнів, знання яких відповідають достатньому рівню, не змінилася, на середньому – збільшилася на 5 % з одночасним зменшенням кількості учнів, які мають відповідні знання на початковому рівні. Поряд з тим кількість учнів у КГ із знаннями за вказаним показником на достатньому рівні зросла на 1,3 %, на середньому – зменшилася на 1,3 %, на початковому – залишилася без змін.

Збільшилася кількість учнів ЕГ, які мають знання за показником «Усвідомлення необхідності поглиблення знань про самопізнавальну діяльність для гармонізації родинних взаємин» (K_2) на достатньому рівні, на 8,7 %, на середньому – на 6,3 %, в той час як на початковому рівні зменшилася на 15 %. У КГ знання учнів достатнього рівня зросли на 1,3 %, середнього – зменшилися на 1,3 %, а початкового – залишилися без змін.

Визначено середні значення приросту за показниками критеріїв когнітивного компоненту культури родинних взаємин старшокласників відповідно до її рівнів зображені на рисунку 3.2.

У КГ, в якій з учнями експериментальна робота не проводилась, відмічаємо зростання достатнього рівня на 1,3 %, зниження середнього – на 1,3 %, та відсутність змін початкового рівня сформованості культури родинних взаємин за узагальненими критеріальними показниками когнітивного компоненту.

Зростання на 8,5 % кількості учнів ЕГ, які мають знання про норми культури взаємин у родині, підтверджує ефективність впровадження експериментальних факторів у роботу з експериментальною групою дослідження.

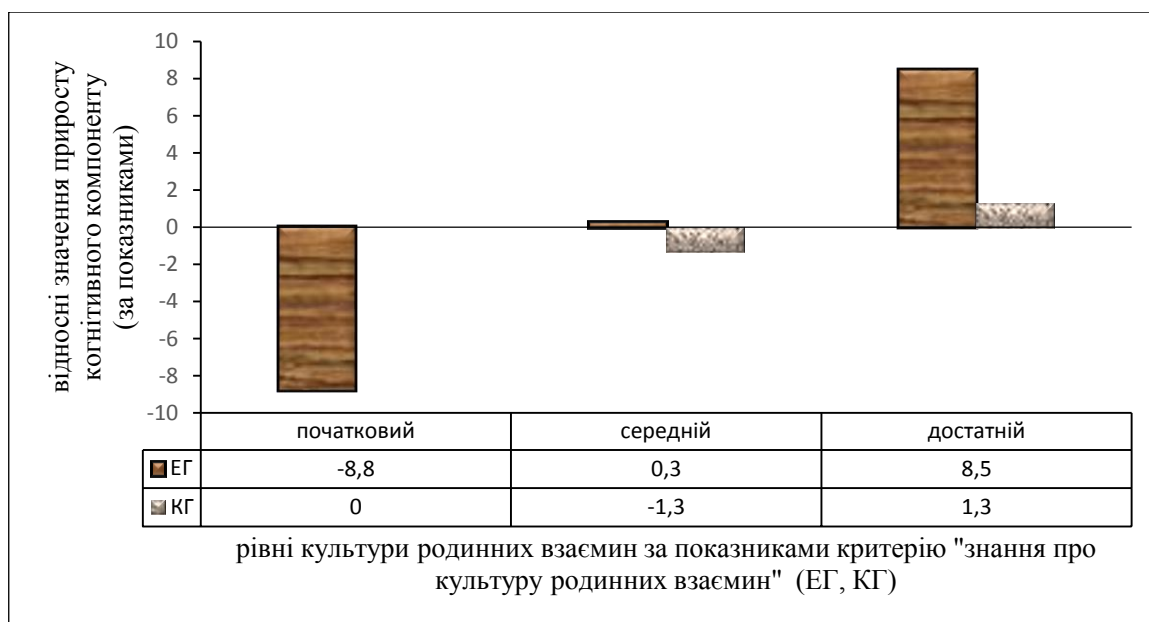

Рис. 3.2. Рівні сформованості знань старшокласників експериментальної (ЕГ) та контрольної (КГ) груп (когнітивний компонент культури родинних взаємин)

3.3.2. Аналіз показників критерію «Емоційно позитивне ставлення до норм і цінностей культури родинних взаємин» (емоційно-ціннісний компонент).

Критерій «Емоційно позитивне ставлення до норм і цінностей культури родинних взаємин» представлено чотирма узагальненими показниками: «орієнтованість на створення шлюбу та родини в майбутньому» (ЕЦ₁), «ціннісне ставлення до норм культурного фону» (ЕЦ₂), «спрямованість до вияву взаємоповаги, відповідальності, самостійності, працелюбності у родинних взаєминах» (ЕЦ₃), «прагнення до самопізнання та самовдосконалення з метою покращення родинних взаємин» (ЕЦ₄) (табл. 2.1).

Бажання створити в майбутньому шлюб та родину, усвідомлюючи свою відповідальність за її повноцінне функціонування (ЕЦ₁₋₁), зросло в учнів ЕГ на 5 % на достатньому рівні. Відповідно на середньому та початковому рівнях динаміка є від'ємною і становить (- 1,2 %) та (-3,8 %). В учнів КГ позитивна динаміка за цим показником на достатньому рівні є меншою, а саме (+1,3 %). Також спостерігається зменшення у середньому рівні – (-2,5 %) та збільшення на початковому – (+1,2 %).

Значно збільшилося в учнів ЕГ прагнення розширити знання про культуру взаємин у родині (ЕЦ₁₋₂). Динаміка на достатньому рівні становить (+20 %), у той

час як на середньому і початковому рівнях відповідно (-2,5 %) та (-17,5 %). Прагнення учнів до розширення знань про норми культуру родинних взаємин у КГ на достатньому рівні не змінилося у порівнянні з констатувальним етапом, на середньому рівні збільшилося на 1,2 % при зменшенні на початковому рівні на 1,2 %.

Виявлено значне зростання кількості учнів ЕГ, які усвідомили руйнівний вплив наркотиків, алкоголю, паління, ненормативної лексики на функціонування родини, взаємини у ній (ЕЦ₂) – 21,3 %. В учнів КГ позитивна динаміка за показником «Ставлення до вживання наркотиків, алкоголю, паління, використання ненормативної лексики» на достатньому рівні становить лише (+1,2 %).

Зазначені результати підтверджують ефективність проведених виховних заходів, розроблених на основі досліджень вітчизняних та зарубіжних науковців, та спрямованих на формування відповідальності учнів за своє життя, здоров'я та взаємини з оточуючими, підвищення розуміння необхідності дотримання «норм культурного фону». Водночас, зважаючи на значний відсоток (28,7 %) учнів, які вказали, що зазначені шкідливі звички є припустимими за певних обставин чи у так званій «нормі», а також великий відсоток учнів, що використовують нецензурні слова у мовленні – 73,6 %, необхідно посилити виховну профілактичну роботу з означеного напрямку.

Кількість учнів у ЕГ, які вважають, що потрібно враховувати інтереси і потреби інших членів родини (ЕЦ₃₋₁) зросла на 12,5 %, в учнів КГ – тільки на 1,2 %, що свідчить про ефективність проведених заходів з формування у старшокласників вдячності до членів своєї родини.

Динаміка у достатньому та середньому рівнях за показником «врахування особистих ресурсів при створенні власної родини» (ЕЦ₃₋₂) в ЕГ є позитивною і становить відповідно 1,2 % та 3,8 %. У КГ, навпаки, збільшилася кількість учнів, які повністю покладаються на батьків при одруженні і створенні родини в майбутньому, на 1,3 %.

Зросла кількість учнів у ЕГ, спрямованих на сумлінне виконання обов'язків у родині за своїми можливостями (ЕЦ₃₋₃), на 11,3 %, в учнів КГ – на 2,5 % (достатній рівень).

Спрямованість до виявлення взаємоповаги в родинних взаєминах на основі принципу ієрархії (ЕЦ₃₋₄), що відповідає достатньому рівню культури родинних взаємин, зросла на 7,5 % в учнів ЕГ та на 1,3 % в учнів КГ.

Слід відзначити значне збільшення (на 17,5 %) кількості учнів, що позитивно ставляться до системної роботи з виявлення і трансформації власних негативних якостей з метою покращення родинних взаємин (ЕЦ₄) у ЕГ, та незначне (на 1,3 %) – у респондентів КГ.

Рівні сформованості емоційно-ціннісного компонента культури родинних взаємин членів ЕГ, які відобразились у кількісних показниках, представлено на рисунку 3.3.

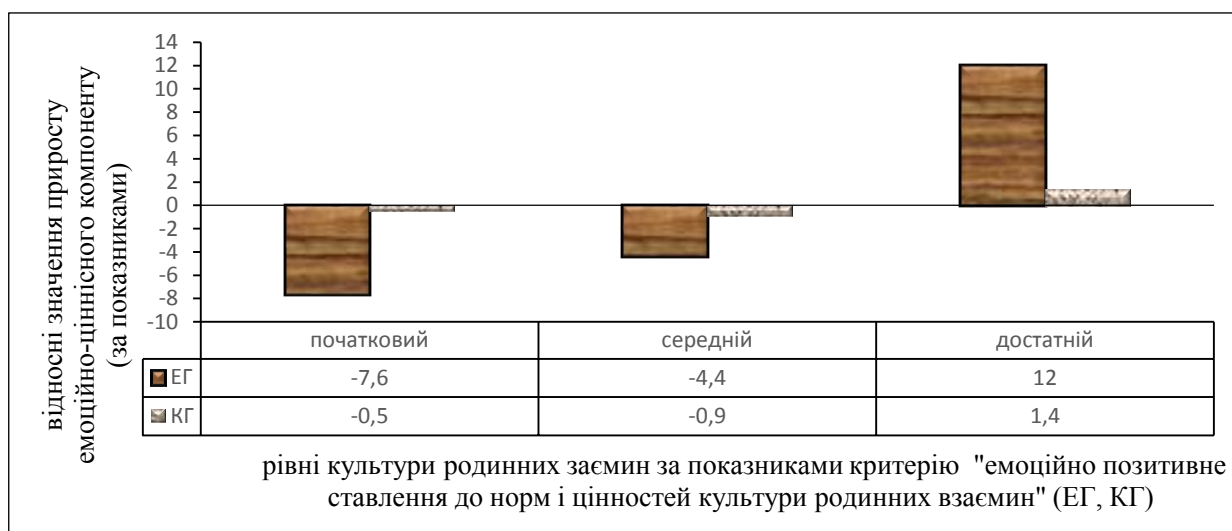

Рис. 3.3. Рівні сформованості емоційно-ціннісних ставлень старшокласників експериментальної (ЕГ) та контрольної (КГ) груп (емоційно-ціннісний компонент культури родинних взаємин)

Отже, за емоційно-ціннісним компонентом виявлена позитивна динаміка (+12 %) на достатньому рівні у ставленні учнів ЕГ до норм, принципів, правил культури родинних взаємин, поряд з тим як у КГ позитивні зміни за більшістю показниками на достатньому рівні є незначними, що підтверджує ефективність

запропонованих виховних заходів для учнів, доцільність використаних форм та методів роботи з ними, спрямованих на їх активну участь у оволодінні знаннями про родинні цінності, культуру міжособистісної взаємодії, засади самопізнавальної діяльності та практичного застосування отриманих знань у спілкуванні з членами своєї родини, мотивацію до самоформування себе як майбутнього сім'янина.

3.3.3. Аналіз показників критерію «Соціонормативні вміння комунікації у родині» (поведінково-діяльнісний компонент культури родинних взаємин).

Узагальнений критерій «Соціонормативні вміння комунікації у родині» (ПД) уміщує наступні показники: «Здатність діяти відповідно до норм внутрішньої культури особистості» (ПД₁) та «Застосування системи самопізнання у родинних взаєминах» (табл. 2.1).

Здатність старшокласників діяти відповідно до норм культури визначалася за їх вмінням дотримуватися міри в бажаннях (ПД₁₋₁) та самовладання в емоціях (ПД₁₋₂).

За результатами контрольного зрізу, кількість старшокласників і в ЕГ, які дотримуються міри в бажаннях (ПД₁₋₁), на достатньому зросла на 7,6 %, на середньому та початковому – зменшилася відповідно на 2,5 % і 5,1 %. У КГ виявлено збільшення кількості учнів із соціонормативними вміннями родинних комунікацій за означеним показником на достатньому рівні на 1,3 % та на початковому – на 1,3 %.

Особистий рівень самовладання (ПД₁₋₂) у родинних комунікаціях як достатній оцінило учнів у ЕГ на 5 % менше, як середній – на 13,8 % більше, як початковий – на 8,8% менше, ніж на констатувальному етапі дослідження. Учні КГ оцінили свій рівень самовладання на достатньому рівні на 1,3 % менше, на середньому на 2,6 % більше, на початковому – на 1,3 % менше, ніж на констатувальному етапі експерименту.

Такі результати свідчать про об'єктивацію самооцінки старшокласників ЕГ завдяки проведеним виховним заходам, спрямованих на здійснення самопізнавальної діяльності та підвищення рівня культури емоцій у міжособистісних комунікаціях в родині.

Спрямування до системного оволодіння навичками самопізнавальної діяльності з метою їх застосування у родинних взаєминах (ПД₂) виявили на достатньому рівні на 8,7 % старшокласників ЕГ більше, ніж на констатувальному етапі експерименту, у КГ на жодному з рівнів за вказаним показником змін не відбулося.

Порівнюючи зведені результати констатувального і контрольного етапів дослідження за критеріями та показниками поведінково-діяльнісного компоненту культури родинних взаємин, що кількість старшокласників із достатнім рівнем в ЕГ зросла на 3,8 %, із середнім рівнем збільшилась на 3,3 %, із початковим рівнем зменшилася на 7,1 %, тоді як у КГ змін взагалі не відбулось (рис. 3.4).

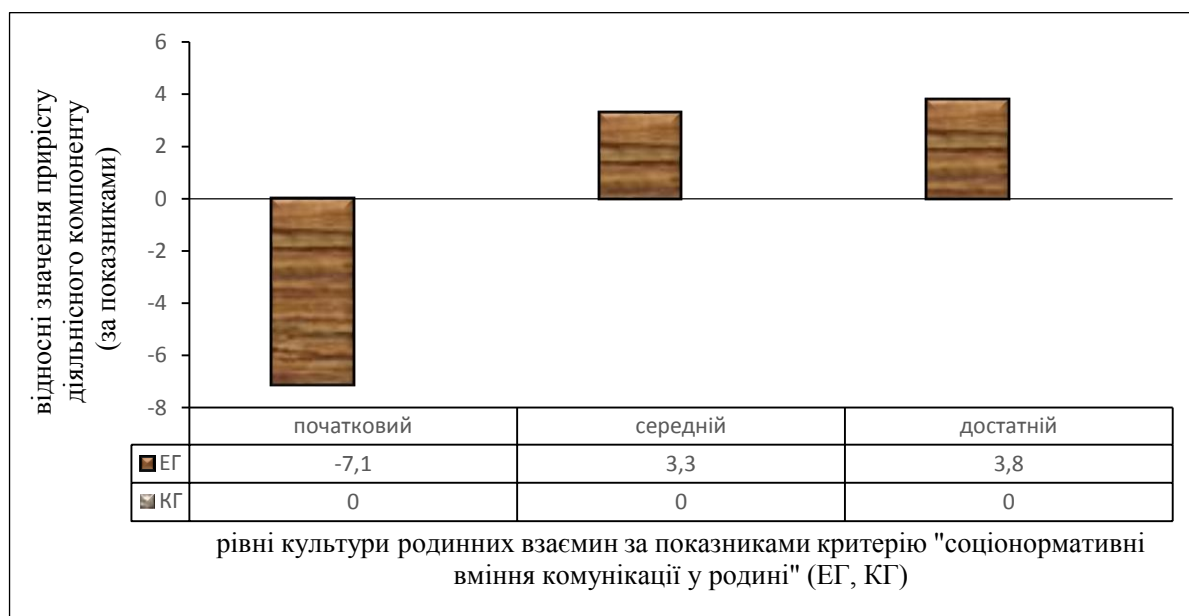

Рис. 3.4. Рівні сформованості соціонормативних умінь комунікації у родині старшокласників ЕГ та КГ груп (поведінково-діяльнісний компонент культури родинних взаємин)

Таким чином, в ЕГ за всіма трьома компонентами культури родинних взаємин відстежується позитивна динаміка показників (рис. 3.5), що дає підстави стверджувати про ефективність впровадженого комплексу експериментальних впливів на старшокласників ЕГ.

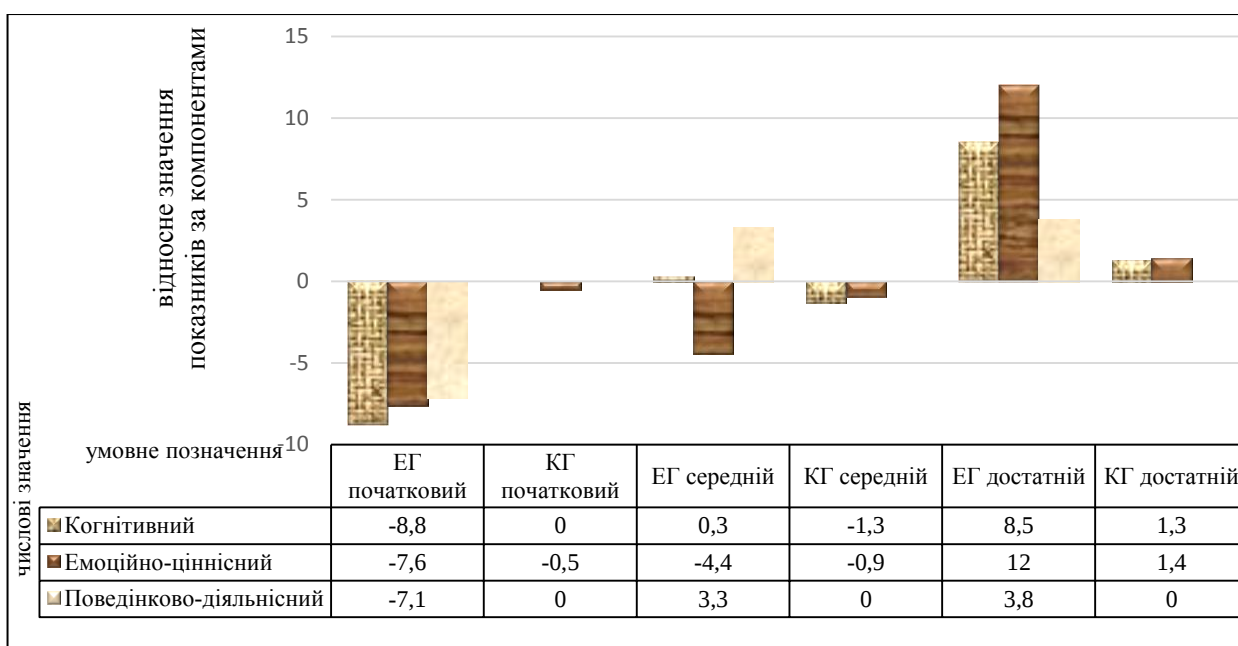

Рис. 3.5. Динаміка показників початкового та контрольного зрізів у ЕГ та КГ (середні значення)

Порівнюємо статистичні дані за рівнями сформованості культури родинних взаємин у старшокласників ЕГ та КГ (визначені за формулою середньої арифметичної простої) (рис. 3.6).

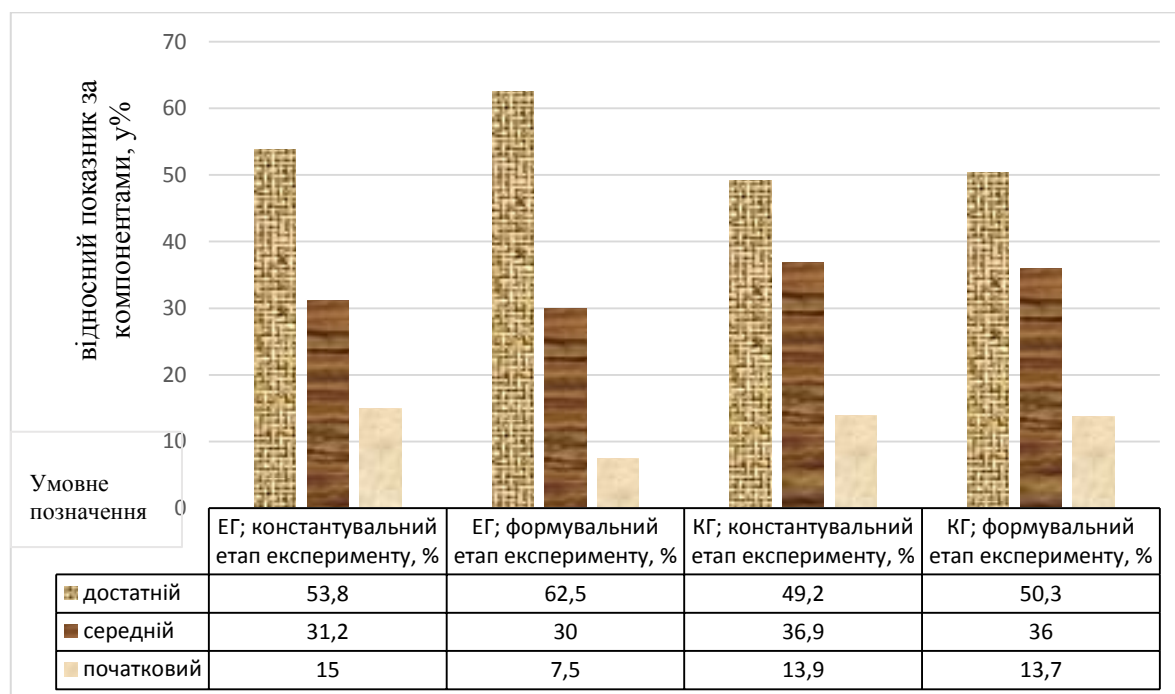

Рис. 3.6. Рівні сформованості у старшокласників культури родинних взаємин експериментальної (ЕГ) та контрольної (КГ) груп за результатами констатувального й формувального етапів експерименту

Аналіз отриманих результатів засвідчує, що кількість старшокласників ЕГ, які проявили достатній рівень сформованості культури родинних взаємин, зросла за результатами контрольного зрізу з 53,8 % до 62,5 %, у членів КГ – з 49,2 % до 50,3 %. Водночас початковий рівень у ЕГ знизився з 14,5 % до 7,5%, у КГ знизився з 13,9 % до 13,7 % (табл. 3.16).

Таблиця 3.16

**Динаміка рівнів сформованості у старшокласників
культури родинних взаємин (у %)**

Рівні	Експериментальна група			Контрольна група		
	До експерименту	Після експерименту	Динаміка (%)	До експерименту	Після експерименту	Динаміка (%)
Достатній	53,8	62,5	+8,7	49,2	50,3	+1,1
Середній	31,2	30	-1,2	36,9	36	-0,9
Початковий	15	7,5	-7,5	13,9	13,7	-0,2

На основі результатів порівняльного аналізу рівнів сформованості у старшокласників культури родинних взаємин можна сформулювати наступні гіпотези:

1) *гіпотеза 1*: рівні у старшокласників культури родинних взаємин за когнітивним, емоційно-ціннісним та поведінково-діяльнісним компонентами в експериментальних групах після завершення формувального етапу експерименту зазнали суттєвих змін, а саме: частка старшокласників з достатнім рівнем суттєво зросла, з початковим рівнем суттєво зменшилась, а з середнім рівнем не зазнала суттєвих змін;

2) *гіпотеза 2*: рівні сформованості у старшокласників культури родинних взаємин за когнітивним, емоційно-ціннісним та поведінково-діяльнісним компонентами в контрольній групі після завершення формувального етапу експерименту не зазнали суттєвих змін: частки старшокласників з достатнім, середнім та початковим рівнями сформованості практично не змінились.

Для статистичної перевірки сформульованих гіпотез застосуємо непараметричний критерій Фішера (кутове перетворення ϕ^*) (Холлендер, & Вульф, 1993). Вибір даного критерію обумовлено тим, що він призначений для порівняння двох рядів вибірових значень за частотою ознаки, що зустрічається, його можна застосовувати для оцінки розходжень у будь-яких двох вибірках, залежних або незалежних, крім того, за допомогою цього критерію можна порівнювати показники однієї й тієї самої вибірки, які вимірюються в різних умовах. Суть застосування критерію Фішера полягає в наступному:

1) формулюємо статистичні гіпотези:

H_0 : доля осіб, у яких проявляється досліджуваний ефект, у вибірці 1 не більше, ніж у вибірці 2;

H_1 : доля осіб, у яких проявляється досліджуваний ефект, у вибірці 1 більше, ніж у вибірці 2.

У нашому випадку під вибіркою 1 розуміємо ту групу, для якої очікується більше значення досліджуваного показника: для достатнього рівня сформованості під вибіркою 1 розуміємо значення, отримані після завершення формувального експерименту, а під вибіркою 2 – до формувального експерименту; для початкового рівня сформованості під вибіркою 1 розуміємо значення, отримані до завершення формувального експерименту, а під вибіркою 2 – після; для середнього рівня в якості вибірки 1 обираємо те, де спостережуване значення частки осіб, що належать даному рівню, вище.

Перевірка значущості статистичних змін здійснювалася за допомогою отриманного критерію Стюдента шляхом знаходження ймовірності отриманого емпіричного значення в t розподілі Стюдента.

Детальні результати розрахунків та аналізу статистичних даних щодо рівнів сформованості культури родинних взаємин у старшокласників в ЕГ та КГ до і після завершення формувального етапу експерименту по кожному з компонентів наведено в додатку Ц, додатку Ш, додатку Щ.

Проаналізуємо узагальнені результати статистичної обробки результатів експерименту (рис. 3.7).

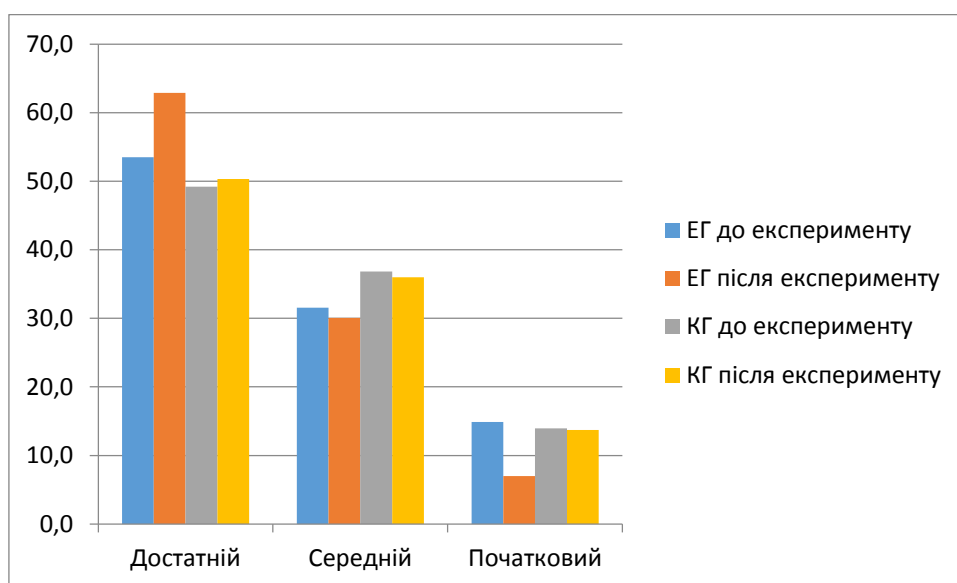

Рис. 3.7. Гістограма розподілу рівнів сформованості у старшокласників культури родинних взаємин в ЕГ та КГ до і після завершення формувального етапу експерименту

На основі статистичного аналізу отриманих результатів можна зробити висновок, що сформульовані гіпотези приймаються з високим рівнем надійності.

Після завершення формувального етапу експерименту рівні сформованості у старшокласників культури родинних взаємин за досліджуваними компонентами змінилися суттєво – ймовірності, з якими може бути прийнята гіпотеза про наявність змін для достатнього рівня (крім компонентів K_{1-4} та $ЕЦ_{3-2}$) близька до 1 (не менше 0,7171), а в середньому для достатнього рівня ймовірність суттєвих змін становить 0,7420; для початкового рівня (крім компонента $ЕЦ_4$) не відповідні ймовірності не менші 0,6653, а в середньому становлять 0,8412; для середнього рівня зміни не є такими значущими, їх ймовірності в середньому становлять 0,4941 (табл. 3.17).

Таблиця 3.17

Ймовірності прийняття гіпотези про наявність суттєвих змін в рівнях сформованості у старшокласників культури родинних взаємин ЕГ та КГ до і після завершення формувального етапу експерименту

Критерій	Рівні		
	Достатній	Середній	Початковий
ЕГ (К ₁₋₁)	0,8385	0,6846	0,8128
ЕГ (К ₁₋₂)	0,7312	0,0000	0,8714
ЕГ (К ₁₋₃)	0,9329	0,1069	0,8181
ЕГ (К ₁₋₄)	0,0000	0,9460	0,8986
ЕГ (К ₂)	0,7532	0,5208	0,9808
ЕГ (ЕЦ ₁₋₁)	0,8197	0,2269	0,8893
ЕГ (ЕЦ ₁₋₂)	0,9781	0,2307	0,9998
ЕГ (ЕЦ ₂)	0,9795	0,7262	0,9772
ЕГ (ЕЦ ₃₋₁)	0,8286	0,4717	0,9752
ЕГ (ЕЦ ₃₋₂)	0,1450	0,3268	0,8066
ЕГ (ЕЦ ₃₋₃)	0,8730	0,9455	0,6653
ЕГ (ЕЦ ₃₋₄)	0,7250	0,4321	0,9596
ЕГ (ЕЦ ₄)	0,9900	0,9999	0,0502
ЕГ (Д ₁₋₁)	0,6868	0,2161	0,8171
ЕГ (Д ₁₋₂)	0,7171	0,9263	0,9472
ЕГ (Д ₂)	0,8737	0,1450	0,9898
КГ (К ₁₋₁)	0,0042	0,1130	0,3756
КГ (К ₁₋₂)	0,2284	0,3828	0,1537
КГ (К ₁₋₃)	0,2432	0,0018	0,1511
КГ (К ₁₋₄)	0,1908	0,3243	0,0089
КГ (К ₂)	0,1669	0,2296	0,1485
КГ (ЕЦ ₁₋₁)	0,1236	0,3495	0,3763
КГ (ЕЦ ₁₋₂)	0,0006	0,1100	0,3243
КГ (ЕЦ ₂)	0,1097	0,1435	0,2879
КГ (ЕЦ ₃₋₁)	0,1075	0,0073	0,1614
КГ (ЕЦ ₃₋₂)	0,3082	0,3266	0,1780
КГ (ЕЦ ₃₋₃)	0,2305	0,1642	0,2913
КГ (ЕЦ ₃₋₄)	0,1137	0,3740	0,1537
КГ (ЕЦ ₄)	0,1167	0,0016	0,2371
КГ (Д ₁₋₁)	0,1388	0,2213	0,2446
КГ (Д ₁₋₂)	0,1157	0,2705	0,1614
КГ (Д ₂)	0,0027	0,0048	0,0023

Після завершення формувального етапу експерименту рівні сформованості у старшокласників культури родинних взаємин у КГ за досліджуваними компонентами змінились несуттєво – ймовірності, з якими може бути прийнята

гіпотеза про наявність змін для достатнього, середнього та початкового рівнів знаходяться в межах від 0,0027 до 0,3740 (табл. 3.17).

На основі аналізу узагальнених результатів за всіма компонентами можна зробити висновок, що в цілому частка старшокласників з достатнім рівнем сформованості культури родинних взаємин в ЕГ зросла з ймовірністю 0,6962, а в КГ залишилась без змін з ймовірністю 0,8998; частка старшокласників з середнім рівнем в ЕГ та КГ залишилась без змін з високою ймовірністю (0,8448 в ЕГ та 0,9140 в КГ); частка старшокласників з початковим рівнем в ЕГ зменшилась з ймовірністю 0,9127, а в КГ залишилась без змін з ймовірністю 0,9695 (табл. 3.18).

Таблиця 3.18

Результати перевірки статистичних гіпотез про наявність суттєвих змін в рівнях сформованості у старшокласників культури родинних взаємин в ЕГ та КГ до і після завершення формувального етапу експерименту

Статистичні показники	Рівні					
	Достатній		Середній		Початковий	
	до	після	до	після	до	після
Експериментальна група						
Долі одиниці	0,5351	0,6289	0,3155	0,3007	0,1489	0,0698
Кутове перетворення	1,5029	1,6494	1,1331	1,1053	0,7733	0,5284
Спостережуване значення критерію φ^*	1,0337		0,1963		1,7272	
Ймовірність спостережуваного значення за критерієм Стюдента	0,3038		0,8448		0,0873	
Ймовірність, з якою приймається гіпотеза про наявність суттєвих змін в рівнях сформованості	0,6962		0,1552		0,9127	
Контрольна група						
Долі одиниці	0,4920	0,5032	0,3685	0,3598	0,1390	0,1370
Кутове перетворення	1,4344	1,4523	1,2286	1,2133	0,7469	0,7414
Спостережуване значення критерію φ^*	0,1263		0,1082		0,0383	
Ймовірність спостережуваного значення за критерієм Стюдента	0,8998		0,9140		0,9695	
Ймовірність, з якою приймається гіпотеза про наявність суттєвих змін в рівнях сформованості	0,1002		0,0860		0,0305	

3.3.4. Порівняльний аналіз результатів ставлення педагогів, батьків та інших членів родин учнів до проблеми формування культури родинних взаємин засобами самопізнання

За результатами педагогічного експерименту було розроблено методичні рекомендації щодо підвищення культури родинних взаємин учнів, адресовані педагогам закладів загальної середньої освіти. До змісту рекомендацій увійшли навчально-методичні матеріали для проведення занять для старшокласників: бесіди «Культура мовлення», «Свобода у родині», методика «Знання свого родоводу»; круглий стіл «Правдивість як спосіб мислення», дискусія «Відповідальне батьківство»; просвітницьких заходів для батьків учнів та інших членів їх родин: круглі столи «Батьківська любов», «Культура взаємин у ієрархії взаємодії «батьки-діти», дискусія «Причинно-наслідкові зв'язки у родинних взаєминах» (додаток П.1).

Окрема увага під час педагогічного дослідження приділялася роботі з педагогами з метою підвищення їх рівня особистісно-професійного самовдосконалення та готовності до формування в учнів навичок самопізнавальної діяльності.

Детальний аналіз результатів експрес-опитування слухачів курсів підвищення кваліфікації на базі комунального навчального закладу «Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників Черкаської обласної ради» за 2016 та 2017 роки (ведуча Т. Черкашина, співведуча Л. Северинчук) указує на їх високий інтерес до самопізнавальної діяльності (відповідно за роками – 99,2 % та 100% опитаних) та ступінь готовності та інтересу педагогів до самопізнавальної діяльності (відповідно за роками – 91,25 % та 95,6 % від загальної кількості учасників експрес-опитування). Підтвердили корисність такої діяльності 100 % респондентів. Педагогічні працівники засвідчили необхідність послідовної та безперервної реалізації педагогічної системи самопізнання і особистісно-професійного самовдосконалення в освітньому процесі для керівників (відповідно за роками – 96,6 % та 98,5 % респондентів), вчителів та вихователів (відповідно за роками – 99,2 % та 99,2 %), для учнів і вихованців навчальних і дошкільних закладів освіти (відповідно за роками – 98,8 % та 98,6 % респондентів).

Результати засвідчують про необхідність подальшого впровадження теоретичних й методичних засад педагогічної системи самопізнання і особистісно-професійного самовдосконалення, спрямованих на підвищення рівня культури родинних взаємин у педагогічну практику.

Позитивну динаміку щодо готовності педагогів до формування у старшокласників культури родинних взаємин у навчальних закладах підтверджують також і результати їх анкетування після проведення формувального етапу експерименту в ЕГ (додаток Х).

Аналіз результатів анкетування вказує на зростання кількості педагогів, які вважають, що на формування особистості учня впливає як родина, так і школа та інші заклади для дітей (на 14,6 %).

Вважають, що першочерговою передумовою благополуччя родини є наявність культури родинних взаємин чи рівень освіченості батьків, відповідно на 8,8 % та 1,7 % педагогів більше, ніж на констатувальному етапі.

Оцінили рівень сформованості культури родинних взаємин своїх учнів як високий та достатній відповідно на 3,2 % і 4 % менше педагогів, водночас – на 5,6 % та 1,6 % більше відповідно на середньому та низькому рівнях.

Збільшилася кількість педагогів, які вважають, що виховання майбутнього сім'янина слід розпочинати до шлюбу та народження дитини (разом на 8,9 %). До найбільш ефективного періоду для сімейної підготовки дітей віднесли період навчання у старших класах на 7,3 % більше педагогів, ніж на констатувальному етапі дослідження.

Після проведення формувального етапу педагогічного експерименту 100 % педагогів підтвердили необхідність самопізнання та самовдосконалення у педагогічній практиці. Засвідчили потребу у науково-методичній допомозі у вигляді програм, розробок класних годин тощо з питання формування культури родинних взаємин учнів на 31,4 % педагогів більше, ніж до проведення педагогічного дослідження.

Таким чином, порівняльний аналіз результатів анкетування педагогів до і після педагогічного експерименту засвідчує актуальність проблеми формування культури

родинних взаємин учнів засобами самопізнання, позитивну динаміку щодо готовності педагогів сучасних закладів загальної середньої освіти до роботи з учнями в означеному напрямку, необхідність подальшого розроблення науково-методичного забезпечення з підготовки учнів до створення у майбутньому родини, відповідального батьківства.

Слід зазначити, що за результатами дослідження позитивна динаміка за достатнім рівнем культури родинних взаємин старшокласників ЕГ, у якій виховні впливи здійснювалися через педагога, менша, ніж в учнів, з якими експериментатор взаємодіяв безпосередньо, що засвідчує необхідність подальшої роботи з розроблення науково-методичних матеріалів з досліджуваної проблеми, проведення семінарів, тренінгів тощо для педагогів.

Результати анкетування батьків та інших членів родин учнів після проведення заходів з підвищення батьківської компетентності та їх рівня культури взаємин у родині, дані порівняльного аналізу відповідей респондентів на констатувальному та формувальному етапах описані у додатку У.2.

Аналіз результатів анкетування батьків та інших членів родин учнів свідчить про зростання кількості респондентів, які вважають, що родина має першочерговий вплив на формування особистості учня на 14,9 %.

Змінилося ставлення батьків та інших членів родини учнів до питання реєстрації шлюбу: на 9,5% респондентів більше зазначили, що необхідно реєструвати шлюб, що свідчить про підвищення відповідальності за життя родини.

Серед джерел, з яких отримують інформацію про норми і правила культури родинних взаємин, функціонування родини зазначили «заходи для батьків та консультації спеціалістів» та «літературні джерела, періодичні видання» відповідно на 29,7 % та 12,2 % респондентів більше, ніж на констатувальному етапі.

Збільшилася кількість респондентів, які висловили бажання відвідувати заходи для батьків та інших членів родини учнів з метою поглиблення знань про культуру взаємин у родині (загалом на 23 %).

На запитання «Які з перелічених шкідливих звичок маєте?» взагалі не дали відповіді під час контрольного зрізу на 8,1 % респондентів менше та водночас вказали

свої шкідливі звички на 8,1 % респондентів більше, ніж під час початкового зрізу, що свідчить про підвищення у них відвертості та самокритичності у ході педагогічної взаємодії на формувальному етапі дослідження. Зменшилася кількість батьків, які використовують у повсякденному мовленні нецензурну лексику, на 2,7 %. Проте кількість батьків та інших членів родини учнів, які не вживають наркотики, алкоголь, не палять, не використовують ненормативні слова у спілкуванні, не змінилася і становить 47,3 % від загальної кількості респондентів, що підтверджує необхідність системної роботи з батьками та учнями з питань формування внутрішньої культури, дотримання «норм культурного фону», ведення здорового способу життя.

Відповіді на запитання щодо основи благополуччя родини засвідчують зростання на 18,9 % кількості батьків та інших членів родини учнів, які усвідомлюють першочергове значення освіченості та культурного рівня подружжя для створення міцної родини.

Зросла на 8,1 % кількість батьків та інших членів родини учнів, які розуміють, що свобода полягає, перш за все у вмінні керувати своїм індивідуальним ресурсом сил, протистояти негативним впливам, гармонізувати своє життя за принципом «хочу-можу-потрібно» (Євтух, & Черкашина, 2017).

Переглянули своє ставлення батьки ЕГ з питання вимоги чи очікування молодого подружжя допомоги з боку батьків та інших членів родини учнів: на 27 % респондентів більше зазначили, що створюючи сім'ю, подружжя повинно розраховувати на власні сили.

Після проведення заходів формувального експерименту 100 % батьків та інших членів родини учнів вказали, що головним обов'язком батьків є створення гармонійних взаємин у родині, турбота про фізичне, душевне та духовне здоров'я дітей.

Збільшилася на 4,1 % кількість батьків та інших членів родин учнів, які вважають, що обов'язки у родині повинні бути розподілені між усіма її членами (і дорослими, і дітьми) за їх можливостями та вподобаннями.

Указали, що у їх родинх взаємини будуються на принципі рівності, чи пріоритетності думки старших членів родини, які піклуються про менших, відповідно на 8,1 % і 2,7 % батьків та інших членів родин учнів більше під час контрольного зрізу, ніж під час початкового.

Оволодіння батьками та іншими членами родин учнів під час формувального експерименту навичками самопізнавальної діяльності сприяли підвищенню їх рівня культури бажань та емоцій, що підтверджується зростанням кількості респондентів, які зазначили, що бажають те, що в більшій мірі можуть зробити самі (на 16,2 %), а під час конфліктів у родині намагаються зберігати самовладання (на 8,1 %).

Переконані у необхідності виховування у собі позитивних якостей для покращення стосунків у родині 100 % опитаних батьків та інших членів родин учнів, що на 12,2 % більше, ніж на констатувальному етапі.

Значна кількість батьків та інших членів родин учнів змінила свою думку щодо віку, у якому розпочинається формування майбутнього сім'янина: до шлюбу (зросла на 21,6 %), до запліднення (зросла на 5,4 %), під час внутрішньоутробного розвитку дитини (зросла на 12,2 %).

Вважають найбільш ефективним для підвищення рівня культури родинних взаємин системне проведення виховних заходів з підготовки дітей до сімейного життя на засадах самопізнання на 6,8 % батьків та інших членів родин учнів більше, а також підвищення батьківської компетентності на 6,8 % батьків та інших членів родин учнів більше, ніж на констатувальному етапі.

Указали, що повинен бути обов'язковий навчальний предмет з підготовки учнів до родинного життя на 12,1 % більше, ніж до проведення заходів формувального експерименту.

Результати порівняльного аналізу відповідей батьків та інших членів родин учнів ЕГ на запитання анкети свідчать про розширення їх знань про норми, принципи, правила культури взаємин у родині та засади самопізнавальної діяльності, а отже, підвищення їх рівня готовності до формування культури родинних взаємин їх дітей.

Таким чином, у результаті реалізації завдань формувального етапу педагогічного експерименту нами було доведено, що розроблені і поетапно

впроваджені педагогічні умови формування культури родинних взаємин старшокласників у позаурочній діяльності закладу загальної середньої освіти є ефективними, що підтверджується позитивною динамікою рівнів сформованості культури родинних взаємин учнів як кінцевої мети упровадженої експериментальної роботи.

Висновки до третього розділу

У третьому розділі описано методику проведення формувального експерименту, під час якого здійснена перевірка ефективності теоретично обґрунтованих педагогічних умов формування у старшокласників культури родинних взаємин у позаурочній діяльності закладу загальної середньої освіти.

Формування у старшокласників культури родинних взаємин представлено у взаємозв'язку і взаємообумовленості теоретико-методологічного, структурно-процесуального, методичного та результативно-рефлексивного блоків.

На основі теоретичного узагальнення методологічних підходів (аксіологічного, системного, культурологічного, особистісно-орієнтованого, діяльнісного) до проблеми формування у старшокласників культури родинних взаємин у філософській, психологічній, педагогічній науці охарактеризовано зміст поняття «культура родинних взаємин старшокласників» закладу загальної середньої освіти.

Формувальний етап дослідження проведений у формі порівняльного експерименту між експериментальною (ЕГ, 80 осіб) та контрольною (КГ, 78 осіб) групами учнів старших класів закладів загальної середньої освіти.

На основі аналізу наукових джерел та результатів констатувального етапу педагогічного експерименту розроблена та впроваджена в освітній процес програма «Формування у старшокласників культури родинних взаємин засобами самопізнання», спрямована на формування в учнів культури міжособистісної взаємодії у родині засобами самопізнання, та визначено наступні завдання формувального етапу експерименту: розширити, упорядкувати та систематизувати знання учнів щодо норм і правил родинних взаємин; мотивувати учнів

до самостійного, логічно обґрунтованого та відповідального вибору емоційно виражених, миролюбних взаємин у родині; сформувати соціонормативні вміння учнів взаємодіяти з членами родини; розробити і впровадити програму «Формування у старшокласників культури родинних взаємин засобами самопізнання» у позаурочну діяльність закладу загальної середньої освіти.

До комплексу педагогічних умов формування у старшокласників культури родинних взаємин було віднесено:

- забезпечення навчально-методичного супроводу формування у старшокласників культури родинних взаємин засобами самопізнання;

- удосконалення науково-методичної підготовки педагогів до формування культури родинних взаємин старшокласників на засадах особистісно-професійного самовдосконалення;

- розроблення та впровадження програми заходів для батьків та інших членів родин учнів з підвищення батьківської компетентності та рівня культури родинних взаємин.

Означені умови реалізовані у позаурочній діяльності експериментальних навчальних закладів у відповідних віковим особливостям, інтересам, запитам старшокласників формах: тренінги, бесіди, дискусії, круглі столи, конференції, ігри, презентації, літературні та музичні вечори, робота в групах, самостійна робота, творчі учнівські роботи щодо норм і правил культури родинних взаємин.

На формувальному етапі дослідження у роботі зі старшокласниками використовувалися наступні методи: аналіз виховних, життєвих ситуацій, аналіз літературних творів, театральної-ігрової імпровізації, рольова гра, самоспостереження, самоаналіз, самооцінка, порівняння, самоконтроль, обговорення, інформування, приклад, переконування, пояснення, диспут, експрес-опитування, діалогова взаємодія, мозковий штурм, комунікативні вправи, побудова індивідуальної програми самовдосконалення, які були наповнені новим змістом відповідно до досліджуваної проблеми та у сукупності сприяли розширенню знань учнів про норми, принципи, правила культури родинних взаємин, формуванню позитивного емоційно-ціннісного ставлення до них та практичних умінь їх

застосування у повсякденній практиці родинних комунікацій.

За визначеними завданнями формувального етапу експерименту отримані наступні результати:

- виявлено зростання кількості старшокласників ЕГ, які мають знання про норми культури взаємин у родині на достатньому рівні, на 8,5 %, на середньому рівні – на 0,3 %, та відповідно зменшення кількості старшокласників із знаннями на початковому рівні – на 8,8 %;

- досягнута позитивна динаміка (+12 %) у емоційно-ціннісному ставленні старшокласників до норм, принципів, правил культури родинних взаємин на достатньому рівні. Водночас кількість учнів із середнім та початковим рівнем культури родинних взаємин за критеріями та показниками емоційно-ціннісного компоненту зменшилася відповідно на 4,4 % та 7,6 %;

- відзначено зростання кількості старшокласників із достатнім рівнем соціонормативних умінь у родинних комунікаціях в ЕГ на 3,8 % та із середнім рівнем – на 3,3 %. При цьому кількісний показник учнів ЕГ із початковим рівнем зменшився на 7,1 %.

Аналіз даних формувального експерименту показав, що в експериментальній групі завдяки узгодженій роботі з учнями, їх батьками та іншими членами родин учнів, педагогами кількість старшокласників, які після закінчення формувального етапу педагогічного експерименту проявили достатній рівень, зросла на 8,7 %, кількість старшокласників з середнім рівнем зменшилася на 1,2 %, з початковим рівнем – на 7,5 %. Тоді як у контрольній групі суттєвих змін у рівнях сформованості культури родинних взаємин учнів порівняно з даними констатувального етапу не відбулося.

Упровадження педагогічної умови, спрямованої на удосконалення науково-методичної підготовки педагогів до формування культури родинних взаємин старшокласників, проводилася під час спеціально розроблених науково-методичних семінарів, круглих столів, вебінарів, інтернет-конференцій, дослідно-експериментальної роботи, тренінгів.

Аналіз результатів опитування педагогічних працівників указує на їх високий

інтерес до самопізнавальної діяльності (100 %) та ступінь готовності до її впровадження (95,6 %), усвідомлення необхідності послідовної та безперервної реалізації педагогічної системи самопізнання і особистісно-професійного самовдосконалення в освітньому процесі для керівників (98,5 %), вчителів та вихователів (99,2 %), для учнів і вихованців навчальних і дошкільних закладів освіти (98,6 %). Засвідчили потребу у науково-методичній допомозі у виховній роботі щодо родинного виховання учнів на 31,4 % педагогів більше, ніж до проведення педагогічного дослідження. Отримані дані свідчать про підвищення рівня готовності педагогів до особистісно-професійного самовдосконалення, зокрема з питань родинного виховання учнів на засадах самопізнання.

З метою підвищення батьківської компетентності учнів ЕГ під час формувального експерименту проводилися заходи, спрямовані на засвоєння ними теоретичних знань про родинні цінності, норми, принципи та правила культури родинних взаємин, формування навичок самопізнавальної діяльності з метою підвищення рівня культури комунікацій у родині. У роботі з батьками та іншими членами родин учнів застосовано такі методи: круглі столи, дискусії, творчі завдання, обговорення проблемних ситуацій, групові та індивідуальні консультації, самоспостереження, самоаналіз, самооцінка, порівняння, самоконтроль, а також впровадження самопізнавальної діяльності у практику повсякденного життя родини.

Аналіз результатів анкетування батьків та інших членів родин учнів засвідчує підвищення рівня обізнаності батьків та інших членів родин учнів щодо різних аспектів родинних взаємин, спрямування до формування у собі правдивості та самокритичності, усвідомлення особистої відповідальності за майбутнє дітей, якість життя родини. Водночас викликає занепокоєння зокрема високий показник за кількістю опитаних батьків та інших членів родин учнів, які не усвідомлюють шкідливий вплив (не можуть протистояти) на благополуччя родини, формування особистості дитини, її фізичне і психічне здоров'я таких негативних звичок, як вживання наркотиків, алкоголю, паління, використання нецензурної лексики

у спілкуванні (47,3 %), що підтверджує необхідність системної роботи з учнями, їх батьками та іншими членами їх родин з питань формування внутрішньої культури, ведення здорового способу життя відповідно до нижньої границі «норми культурного фону».

Отже, результати дослідно-експериментальної роботи свідчать про ефективність розроблених педагогічних умов формування у старшокласників культури родинних взаємин у позаурочній діяльності закладу загальної середньої освіти.

Матеріали розділу опубліковані в працях автора – одноосібних та у співавторстві (Северинчук, 2018b; 2018c; 2018d).

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено новий підхід до розв'язання проблеми культури родинних взаємин старшокласників, що знайшло відображення у визначенні та експериментальній перевірці педагогічних умов її формування у позаурочній діяльності закладів загальної середньої освіти.

Результати проведеного дослідження засвідчили ефективність вирішення поставлених завдань і дали підстави для формулювання таких *висновків*:

1. Проблема формування у старшокласників культури родинних взаємин у позаурочній діяльності закладу загальної середньої освіти є актуальною й багатогранною.

У психолого-педагогічних дослідженнях культура взаємин у родині розглядається як: «культурний простір сімейного середовища, який формується та виявляється в інтеграції, певному симбіозі дорослої і дитячої культури, а також культури взаємодії батьків і дітей, на перетині їхніх смаків, інтересів, цінностей, ціннісних орієнтацій та в особливостях організації способу життя сім'ї» (Т. Алексенко); «рівень міжособистісних взаємин, в основі яких лежать морально-етичні цінності і норми життєдіяльності сучасної української сім'ї, доброзичливе, чуйне і щире ставлення батьків і дітей одне до одного» (І. Сіданіч).

На підставі аналізу філософської, психолого-педагогічної літератури з означеної тематики уточнено сутність поняття «культура родинних взаємин старшокласників», яке розглядається як особистісне утворення, у якому інтегровані складники: знання норм і правил міжособистісної взаємодії в родині, емоційно-ціннісне ставлення до родини та батьківства, морально-духовні якості (відповідальність, самостійність, працелюбність, взаємоповага), сформовані засобами самопізнання, забезпечують у старшокласника необхідні соціонормативні уміння комунікації у родині.

У контексті дослідження визначено, що старшокласники, беручи участь у комунікаціях у батьківській родині, готуючись до створення своєї родини, народження і виховання дітей у майбутньому, повинні: знати основи

функціонування гармонійної родини; не порушувати нижньої межі «норми культурного фону», проявляти повагу, відповідальність, самостійність, працелюбність у родинних комунікаціях; вміти здійснювати самопізнавальну діяльність для підвищення особистого рівня культури взаємин у родині.

Охарактеризовані певні особливості формування культури родинних взаємин старшокласників у сучасному закладі загальної середньої освіти з урахуванням соціокультурних змін сучасності та вікових змін, притаманних для старшого шкільного віку, серед яких: потреба у підтримці родини; спрямованість на особистісне самовизначення; самоствердження у сфері міжособистісних комунікацій; важливість набуття уміння взаємодіяти з іншими членами родини відповідно до загальнолюдських морально-духовних норм; усвідомлення необхідності підготовки до майбутнього родинного життя та батьківства; доцільність використання у виховному процесі форм і методів роботи, які сприяють особистісному розвитку учнів, побудові власної життєвої стратегії.

Описані основні положення самопізнавальної діяльності, свідоме системне провадження якої сприяє зміцненню волевого, емоційного, ментального імунітету старшокласників, формуванню свідомості розумно мислячого сім'янина, спрямованого до досягнення високого рівня культури родинних взаємин, створення гармонійної родини, народження та виховання повноцінного потомства у майбутньому.

2. Структурно-змістову основу культури родинних взаємин старшокласників становлять три базові компоненти: когнітивний, емоційно-ціннісний і поведінково-діяльнісний. Згідно із зазначеними компонентами визначено критерії й показники сформованості у старшокласників культури родинних взаємин. Так, показниками критерію «знання про культуру родинних взаємин» є: знання значення шлюбу та родини; розуміння необхідності розширення знань про взаємини у родині; розуміння необхідності поєднання морально-духовної та матеріальної складової функціонування гармонійної родини; розуміння батьківського обов'язку; усвідомлення необхідності поглиблення знань про самопізнавальну діяльність для гармонізації родинних взаємин. Критерій «емоційно позитивне ставлення

до норм і цінностей культури родинних взаємин» визначається за такими показниками: бажання створити в майбутньому шлюб та родину; прагнення розширити знання про культуру взаємин у родині; ставлення до вживання наркотиків, алкоголю, паління, використання ненормативної лексики; врахування інтересів і потреб інших членів родини врахування особистих ресурсів при створенні власної родини; спрямованість до справедливого розподілу прав та обов'язків в родині; спрямованість до виявлення взаємоповаги в родинних взаєминах на основі принципу ієрархії; врахування інтересів і потреб інших членів родини; врахування особистих ресурсів при створенні власної родини; спрямованість до справедливого розподілу прав та обов'язків в родині; спрямованість до виявлення взаємоповаги в родинних взаєминах на основі принципу ієрархії; ставлення до самопізнання та самовдосконалення (виявлення і трансформації власних негативних якостей у позитивні) з метою покращення родинних взаємин. Критерій «соціонормативні вміння комунікації в родині» характеризується такими показниками як дотримання міри в бажаннях та прояв самовладання в родинних комунікаціях, а також вміння системно здійснювати самопізнавальну діяльність для покращення стосунків у родині.

Відповідно до показників виокремлено й описано рівні сформованості культури родинних взаємин старшокласників: достатній, середній, початковий.

3. Дослідження стану сформованості культури родинних взаємин старшокласників проведено на констатувальному етапі педагогічного експерименту відповідно до розробленої методики з використанням методів анкетування, незакінчених речень, бесіди, спостереження, самоспостереження, теоретичного і статистичного аналізу даних. Анкетування, у якому взяли участь 894 старшокласників, проводилося із використанням авторської анкети «Окремі складові культури родинних взаємин старшокласників», функціональні блоки якої відображають зміст культури родинних взаємин респондентів. Встановлено, що 54,5 % учнів виявили достатній, 34 % – середній, 11,5 % – початковий рівні сформованості культури родинних взаємин.

Враховуючи вік старшокласників, відсутність у них практичного досвіду створення власної родини та реалізації соціальних ролей чоловіка (дружини) і батька (матері), оцінювання їх рівня культури родинних взаємин можливе переважно за когнітивним та емоційно-ціннісним компонентами. Поведінково-діяльнісний компонент можна дослідити лише опосередковано, оцінюючи поведінку старшокласників у батьківській родині. Тому вважаємо, що отримані результати щодо рівня культури родинних взаємин носять прогностичний характер і відображають потенціал старшокласників щодо культури взаємин у родині, що свідчить про необхідність впровадження практикоорієнтованих форм родинного виховання учнів, наприклад, аналіз різноманітних життєвих ситуацій, спільні обговорення педагогом, батьками та старшокласниками літературних творів про сім'ю, стосунки між чоловіком та жінкою, між батьками та дітьми тощо. Надзвичайно важливим є впровадження в освітній процес закладів загальної середньої освіти самопізнавальних методик, які спонукатимуть учнів до формування власної внутрішньої культури, яка в подальшому слугуватиме фундаментом культури взаємин у родині.

Кількісний та якісний аналіз отриманих даних дав змогу виявити такі особливості стану сформованості культури родинних взаємин старшокласників:

- орієнтація на створення родини в майбутньому (87 %), але недостатній рівень розуміння значення реєстрації шлюбу для повноцінного функціонування родини (лише 46,4 % опитаних учнів вважають за необхідне реєстрацію шлюбу);

- значний вплив батьківської родини, старших людей, школи та книг на формування культури родинних взаємин учнів (65,7 %) у порівнянні з нецензурованими джерелами, такими як Інтернет, телебачення тощо (34,3 %);

- достатній рівень готовності учнів до формування культури родинних взаємин відповідно до «норми культурного фону» (53,4 %);

- спрямованість старшокласників на самопізнавальну діяльність з метою виховання в собі позитивних якостей для гармонізації взаємин у родині (86,4 %);

- потреба значної кількості учнів у впровадженні в освітній процес закладу загальної середньої освіти факультативу чи гуртка з формування культури родинних взаємин (59,8 %).

У цілому теоретичний та статистичний аналіз стану культури родинних взаємин старшокласників виявив потребу у поглибленні та систематизації їх знань щодо культури родинних взаємин, мотивації до відповідального ставлення до створення родини в майбутньому та народження і виховання дітей, вибору форм комунікації в родині відповідно до норм культури емоційно-вольових інтеракцій, формуванні соціонормативних умінь взаємодії з іншими членами родини на засадах самопізнання та застосуванні їх у практиці повсякденних родинних комунікацій.

Результати анкетування педагогів експериментальних закладів загальної середньої освіти продемонстрували необхідність здійснення цілеспрямованої роботи з ними у напрямі вдосконалення знань щодо теорії і методики формування культури родинних взаємин старшокласників, опанування сучасними методами її формування, мотивації до самопізнавальної діяльності.

Аналіз результатів анкетування батьків учнів експериментальних закладів загальної середньої освіти (24 % батьків та інших членів родин учнів усвідомлюють необхідність поглиблення знань про норми, принципи, правила культури родинних взаємин) свідчить про необхідність проведення заходів з підвищення батьківської компетентності та рівня культури взаємин у родині, що сприятиме підвищенню культури родинних взаємин учнів.

4. Визначено педагогічні умови формування культури родинних взаємин старшокласників у позаурочній діяльності закладів загальної середньої освіти, які впроваджувалися у форматі програми «Формування у старшокласників культури родинних взаємин засобами самопізнання»:

- забезпечення навчально-методичного супроводу формування у старшокласників культури родинних взаємин засобами самопізнання;

- удосконалення науково-методичної підготовки педагогів до формування у старшокласників культури родинних взаємин на засадах особистісно-професійного самовдосконалення;

- розроблення та впровадження програми заходів для батьків та інших членів родин учнів з підвищення батьківської компетентності та рівня культури родинних взаємин.

5. Здійснено експериментальну перевірку педагогічних умов формування у старшокласників культури родинних взаємин у позаурочній діяльності закладів загальної середньої освіти.

Формувальний етап педагогічного експерименту було проведено у формі порівняльного експерименту між експериментальною та контрольною групами у три етапи – мотиваційний, формувально-розвивальний та контрольно-корекційний.

На мотиваційному етапі було створено емоційно комфортну, довірливу атмосферу взаємодії у групі, розширено та упорядковано знання старшокласників щодо значення шлюбу і родини для творчої реалізації особистості, а також норм і правил взаємин у родині; проведено презентацію самопізнавальних методик, що сприяло мотивації учнів, їх батьків та інших членів їх родин до оволодіння основами самопізнавальної діяльності для підвищення рівня культури родини, мотивації педагогів до удосконалення науково-методичної підготовки з метою формування культури родинних взаємин старшокласників.

Формувально-розвивальний етап передбачав систематизацію знань учнів щодо нижньої границі «норми культурного фону», норм внутрішньої культури людини, розвиток емоційно позитивного ставлення до норм і цінностей культури родинних взаємин; пізнання учнями своїх здібностей, можливостей, індивідуальних особливостей через самоспостереження, самоконтроль, самоаналіз, самотестування, самооцінку, розвиток позитивного логічного мислення з метою набуття навичок комунікації у родині згідно із загальнолюдськими нормами (з метою забезпечення першої педагогічної умови формування у старшокласників культури родинних взаємин); проведення педагогічних тренінгів, семінарів,

круглих столів, консультацій, спрямованих на удосконалення науково-методичної підготовки педагогів до формування культури родинних взаємин старшокласників (що забезпечило виконання другої педагогічної умови), та заходів з підвищення батьківської компетентності батьків учнів, культури родинних взаємин членів родин учнів (реалізація третьої педагогічної умови). Окреслені завдання реалізовані у рамках програми «Формування у старшокласників культури родинних взаємин засобами самопізнання» з використанням наступних методів: аналіз виховних, життєвих ситуацій, аналіз літературних творів, театральні ігрові імпровізації, рольова гра, самоспостереження, самоаналіз, самооцінка, порівняння, самоконтроль, обговорення, інформування, приклад, переконування, пояснення, диспут, діалогова взаємодія, експрес-опитування, мозковий штурм, комунікативні вправи, вироблення правил, незакінчених речень, побудова індивідуальної програми самовдосконалення.

Контрольно-корекційний етап був спрямований на виконання старшокласниками творчого завдання, самостійне розроблення та реалізації індивідуальної програми самопізнання та самовдосконалення відповідно до норм культури родинних взаємин; оцінку результатів експерименту.

На цьому етапі роботи проведено анкетування батьків та інших членів родин старшокласників, результати якого підтвердили їх позитивне ставлення до запропонованої програми з питань родинного виховання. Так, указали, що повинен бути обов'язковий навчальний предмет з підготовки учнів до родинного життя на 12,1 % більше, ніж до проведення заходів формувального експерименту. Переконані у необхідності виховання у собі позитивних якостей для покращення стосунків у родині 100% опитаних батьків, що на 12,2 % більше, ніж на констатувальному етапі.

Для педагогів були розроблені та проведені науково-методичні заходи – тренінги, семінарські заняття, круглі столи, інтернет-конференції, консультації в режимі он-лайн, – доцільність, методична розробленість, наукове підґрунтя яких були за підсумками проведеної роботи позитивно схвалено педагогами (100 % педагогів підтвердили необхідність впровадження самопізнавальної діяльності

у педагогічній практиці, зокрема з метою підвищення культури родинних взаємин учнів; засвідчили потребу у науково-методичній допомозі у вигляді програм, розробок класних годин тощо з питання формування культури родинних взаємин учнів на 31,4 % вчителів, ніж до початку проведення педагогічного дослідження).

На основі порівняльного кількісного й якісного аналізу даних, отриманих до і після впровадження визначених педагогічних умов у позаурочну діяльність експериментальних закладів загальної середньої освіти, доведено позитивні статистично значущі зміни у рівнях сформованості досліджуваного явища. Динаміка загальних показників достатнього рівня учасників експериментальної групи становить 8,7 % (з 53,8 % до 62,5 %), частка старшокласників з середнім рівнем сформованості культури родинних взаємин зменшилася на 1,2 % (з 31,2 % до 30 %), з початковим – зменшилася на 7,5 % (з 15 % до 7,5%). Таким чином, результати дослідження підтверджують ефективність розроблених педагогічних умов формування у старшокласників культури родинних взаємин у позаурочній діяльності закладу загальної середньої освіти.

Дисертаційне дослідження не претендує на вичерпний розгляд усіх аспектів означеної проблеми. *Перспективним вважаємо* вивчення можливостей засобів самопізнання для формування культури взаємин у родині; визначення напрямів і змісту підготовки педагогів закладів освіти різних типів до формування культури родинних взаємин учнів засобами самопізнання, зокрема у мережі Інтернет, під час підвищення кваліфікації в інститутах післядипломної педагогічної освіти.

Зважаючи на актуальність досліджуваної теми, *рекомендовано* розроблення і реалізацію комплексної програми формування культури родинних взаємин особистості, яка б забезпечила поетапну, системну підготовку учнів молодшого, середнього, старшого шкільного віку до створення шлюбу, родини та батьківства, та була спрямована на інтеграцію виховних зусиль педагогів позашкільних закладів, закладів загальної середньої освіти, батьків та інших членів родин учнів щодо їх духовного-морального особистісного зростання відповідно до викликів сучасного соціокультурного простору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абраменкова, В. В. (2008). *Социальная психология детства: Учебное пособие для вузов*. Москва: ПЕР СЭ.
2. Адлер, А. (1998). *Воспитание детей. Взаимодействие полов*. Ростов-на-Дону: Феникс.
3. Азаров, Ю. П. (2011). *Семейная педагогика*. Санкт-Петербург: Питер.
4. Алексеєнко, Т. Ф. (1994). *Формування педагогічної культури сучасної молодшої сім'ї*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Київ.
5. Алексеєнко, Т. Ф. (2006). *Сходінки гуманних взаємин батьків і дітей: Науково-методичний посібник*. Київ: Освіта.
6. Алексеєнко, Т. Ф. (2016а). Тенденції трансформації виховної функції сім'ї та основні пріоритети сучасної державної політики у захисті прав дитини в Україні. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* (Кн. 1), 20, 25-35.
7. Алексеєнко, Т. Ф. (2016b). *Сучасне сімейне виховання: концептуалізація ідей теорії та практики*. (Монографія). Умань: Жовтий О. О.
8. Алексеєнко, Т. Ф. (2017). *Концептуалізація соціально-педагогічних основ сучасного сімейного виховання сім'ї*. (Дис. д. пед. наук). Інститут проблем виховання НАПН України, Київ.
9. Алфимов, В. Н. Артемов Н. Е., Тимошко Г. В. (1993). *Творческая личность старшеклассника: модель и развитие*. Киев; Донецк: Б. и.
10. Амонашвили, Ш. А. (1990). *Личностно-гуманная основа педагогического процесса*. Минск: Университетское.
11. Амонашвілі, Ш. О. (1991). *Психологічні основи педагогіки співдружності: Книга для вчителя*. Київ: Освіта.
12. Амонашвілі, Ш. О. (2002). *Школа життя*. Хмельницький: Подільський культурно-просвітительський центр М. І. Реріха.
13. Амонашвили, Ш. А. (2008). *Баллада о воспитании. Истинное воспитание Ребенка – в воспитании самих себя*. Донецк: Издательство Ноулидж.

14. Амонашвілі, Ш. О. (2009). *Сповідь батька синові*. Хмельницький: Подільський культурно-просвітительський центр ім. М. К. Реріха.
15. Ананьев, Б. Г. (2001). *О проблемах современного человекознания*. Санкт-Петербург: Питер.
16. Андреев, В. И. (2006). *Педагогика: учебный курс для творческого саморазвития*. Казань: Центр инновационных технологий.
17. Андреева, Т. В. (2005). *Психология современной семьи*. (Монография). Санкт-Петербург: Речь.
18. Аносова, А. В. (2014). *Формування комунікативної культури старшокласників засобами телекомунікаційних проектів у позашкільних навчальних закладах*. (Дис. канд. пед. наук). Інститут проблем виховання НАПН України, Київ.
19. Аносова, А. В. (2015). *Комунікативна культура в сучасній педагогічній практиці: Навчально-методичний посібник*. Біла Церква: Білоцерківдрук.
20. Артамонова, Е. И. Екжанова, Е. В., Зырянова, Е. В., Минигалиева, М. Р., Миронова, Т. Г., Осухова, Н. Г., Силяева, Е. Г. (Ред.)... Шаповаленко, И. В. (2002). *Психология семейных отношений с основами семейного консультирования: Учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений*. Москва: Издательский центр «Академия».
21. Артемова, Л. В. (2006). *Історія педагогіки України: Підручник для студентів вищих педагогічних навчальних закладів*. Київ: Либідь.
22. Бабанский, Ю. К. (1987). *Интенсификация процесса обучения*. Москва: Знания.
23. Багалій, Д. (1992). *Український мандрівний філософ Г. Сковорода*. Київ.
24. Балашов, Л. Е. (2012). *Философия: Учебник*. Москва: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К».
25. Баркан, А. И. (2000). *Практическая психология для родителей или как научиться понимать своего ребенка*. Москва: АСТ-ПРЕСС.
26. Бацевич, Ф. С. (2007). *Словник термінів міжкультурної комунікації*. Київ: Довіра.

27. Безлюдний, О. І. (2011). Роль сім'ї в особистісному розвитку дитини. *Порівняльно-педагогічні студії: науково-педагогічний журнал*, 1 (7), 8-13.
28. Безкоровайна, О. В. (2010). *Теоретико-методичні засади виховання культури особистісного самоствердження в ранньому юнацькому віці*. (Автореф. дис. докт. пед. наук). Київ.
29. Бердяев, М. Н. (1991). *Самопознание: опыт философской автобиографии*. Москва: Книга.
30. Берн, Э. (2004). *Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений*. Киев: PSYLIB.
31. Бернс, Р. (1996). *Развитие Я - концепции и воспитание*. Москва: Прогресс.
32. Бех, І. Д. (2006). *Виховання особистості: сходження до духовності*. Київ: Либідь.
33. Бех, І. Д. (2009). *Психологічні джерела виховної майстерності: Навчальний посібник*. Серія Альма-матер. Київ: Академвидав.
34. Бех, І. Д. (2012a). *Особистість у просторі духовного розвитку: навчальний посібник*. Київ: Академвидав.
35. Бех, І. Д. (2012b). Рефлексивно-експліцитний метод у вихованні особистості. *Рідна школа*, 12, 3-7.
36. Бех, І. Д., Алексеєнко, Т. Ф., Балл, Г. О., Докукіна, О. М., Єрмаков, І. Г., Закатнов, Д. О, ... Щербань, П. М. (2004). Програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні. *Світ виховання*, 4, 6-30.
37. Бех, І. Д., Ганнусенко, Н. І., & Чорна К. І. (2005). Концепція виховання гуманістичних цінностей учнів загальноосвітньої школи. *Українське релігієзнавство*, 4 (36), 265-281.
38. Бех, І. Д. & Кононко, О. Л. (2001). Наукові засади проведення експерименту. *Рідна школа*, 10, 36–40.
39. Біленкова, Л. М., & Руснак, І. С. (2013). *Українське родинне виховання в Канаді: Навчальний посібник*. Чернівці: Букрек.
40. Білодід, І. (Упор.), Горещкий, П., та ін. (1970). *Словник української мови*. Київ: Наукова Думка.

41. Бим-Бад, Б. М. (1994). *Путь к спасению: Педагогическая антропология Иммануила Канта сегодня*. Москва: Издательство Российского открытого университета.
42. Блонский, П. П. (1979). *Избранные педагогические сочинения в 2-х томах*. Т. 1. Под ред. А. В. Петровского. Москва: Педагогика.
43. Бодалев, А. А. (2002). *Психология общения: избранные психологические труды: Учебно-методическое пособие*. Москва: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: НПО МОДЭК.
44. Божович, Л. И. (1995). *Избранные психологические труды*. Д. И. Фельдштейн (Ред.), *Проблемы формирования личности*. Москва: Издательство «Институт практической психологии»; Воронеж: НПО МОДЭК.
45. Божович, Л. И. (2008). *Личность и ее формирование в детском возрасте*. Санкт-Петербург: Питер.
46. Бондаровська, В., Бабенко, К., & Возіянова, О. (2003). *Школа для батьків*. Київ: Батискаф.
47. Бондарчук, И. А. (1991). Проблемы теории и истории в «Эстетике» Гегеля. *Программа спецкурсов для слушателей ИПК при КГУ*. Киев: Изд-во КГУ.
48. Бугаєць, Н. А. (2002). *Професійно-педагогічна підготовка майбутніх учителів до роботи з сім'єю учня*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Харківський педагогічний університет ім. Г. Сковороди. Харків.
49. Буган, Ю. В., & Урупський, В. І. (Упор.). (2001). *Словник психолого-педагогічних термінів і понять*. Тернопіль: Астон.
50. Бурдукало, М. М. (2013). *Образ сім'ї як чинник автономізації особистості у юнацькому віці* (Дис. канд. психол. наук). Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Київ.
51. *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. (2005). В. Т. Бусел (Ред.). Київ; Ірпінь: ВТФ Перун.
52. Ващенко, Г. (1994). *Виховний ідеал: підручник для педагогів, молоді і батьків*. Полтава: Полтавський вісник.

53. Веретенко, Т. Г., Зверева, І. Д., & Шевченко, Н. Ю. (2006). *Основи батьківської компетентності: Навчальний посібник*. Київ: Науковий світ.
54. Выготский, Л. С. (1991). *Педагогическая психология*. Москва: Педагогика.
55. Выготский, Л. С. (2005). *Психология развития человека*. Москва: Издательство «Смысл».
56. Власова, Н. В. (2014). *Соціально-психологічні чинники розвитку батьківсько-юнацьких взаємин у сім'ї*. (Дис. канд. психол. наук). Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, Київ.
57. Гальперин, П. Я. (1978). *Актуальные проблемы возрастной психологии: материалы к курсу лекций*. Москва: Издательство Московского ун-та.
58. Герасименко, С. С. (Ред.), & Головач, А. В. та ін. (2000). *Статистика: підручник*. Київ: КНЕУ.
59. Гіппенрейтер, Ю. Б. (2010). *Спілкуватися з дитиною. Як?* Київ: Національний книжковий проект.
60. Главацька, О. Л. (2008). *Основи самовиховання особистості: Навчально-методичний посібник*. Тернопіль.
61. Горбунова, В. В. (2014). *Психологія командотворення: Ціннісно-рольовий підхід до формування та розвитку команд*. (Монографія). Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка.
62. Гончар, Л. В. (2016). Теоретичні основи формування сімейних цінностей дітей шкільного віку в нових соціокультурних умовах. В Л. В. Гончар (Ред.), Т. В. Кравченко, І. М. Мачуська, К. М. Павицька, А. В. Хижняк. *Формування сімейних цінностей у дітей шкільного віку в сучасних соціокультурних умовах*. (Монографія). (с. 5-37). Харків: Друкарня «Мадрид».
63. Гончар, Л. В. (2017). *Формування гуманних взаємин батьків з дітьми молодшого шкільного та підліткового віку*. (Монографія). Київ: Задруга.
64. Гончаренко, С. У. (2010). *Педагогічні дослідження: Методологічні поради молодим науковцям*. Київ: Планер.
65. Горпинюк, В. П., Доукіна, О. М., Кравченко, Т. В. (Ред.), Мачуська, І. М., Павицька, К. М., Повалій, Л. В.... Хромова, О. Л. (2014). *Педагогічна*

- підготовка сімей різного типу до професійного самовизначення старшокласників: Методичний посібник.* Кіровоград: Імекс-ЛТД.
66. Гребенников, И. В. (2001). *Основы семейной жизни.* Москва: Просвещение.
 67. Грицанов, А. А. (Сост.). (1998). *Новейший философский словарь.* Минск: Издательство В. М. Скакун.
 68. Грітчина, А. І. (2016). *Формування готовності юнаків загальноосвітніх шкіл-інтернатів до виконання ролі майбутнього сім'янина.* (Дис. канд. пед. наук). Інститут проблем виховання НАПН України, Київ.
 69. Гундერთайло, Ю. Д., Климчук, В. О., Кляпець, О. Я., Лазоренко, Б. П., Ларіна, Т. О., Любімова, Ю. А.... Титаренко, Т. М. (Ред.) (2016). *Психологія життєтворення особистості в сучасному світі.* В Т. М. Титаренко (Ред.), (Монографія). Київ: Міленіум.
 70. Дичківська, І. М. (2004). *Інноваційні педагогічні технології: Навчальний посібник.* Київ: Академвидав.
 71. Додаток 1 до листа Міністерства освіти і науки України від 27.07.2017 р. № 1/9-413.
 72. Долинська, Л. В., & Демидова, Т. А (2002). *Підготовка молоді до сімейного життя (соц.-псих. тренінг): навчально-методичний посібник.* НПУ імені М. П. Драгоманова, Київ.
 73. Докукина, Е. М. (1993). *Взаимодействие школы и семьи в формировании нравственных основ поведения младших школьников.* (Дис. канд. пед. наук). АПН Украины, Киев.
 74. Донцов, И. А. (1984). *Самовоспитание личности: Философско-этические проблемы.* Москва: Политиздат.
 75. Дружинин, В. Н. (2006). *Психология семьи.* Санкт-Петербург: Питер.
 76. Евладова, Е. Б. (2013). Программно-методическое обеспечение внеурочной деятельности классного руководителя. *Воспитание школьников: теорет. и науч.-метод. журнал*, 6, 22–29.
 77. Евтух Н. Б., & Черкашина Т. В. (2010). *Самодиагностика. Сборник тестов: учебное пособие.* Черкаassy: Издатель Чабаненко Ю. А.

78. Евтух, Н. Б., Пиньковская, Э. А., & Черкашина, Т. В. (2016). *Методики личностно-профессионального самосовершенствования субъекта педагогической деятельности на основе самопознания: учебно-методическое пособие: для педагогических работников*. Черкассы: Издатель Чабаненко Ю. А.
79. Евтух, Н. Б., & Черкашина, Т. В. (2017). *Педагогическая система самопознания и личностно-профессионального самосовершенствования: Учебник*. Черкассы: Издатель Чабаненко Ю. А.
80. Євтух, М. Б., & Черкашина, Т. В. (2012). *Культура взаємин: Підручник*. Черкаси: Видавець Чабаненко Ю. А.
81. Євтух, М. Б., & Черкашина, Т. В. (2015). *Дослідження стану культурного фону суб'єктів педагогічної діяльності в умовах сучасного освітнього середовища: Навчально-методичний посібник для педагогічних працівників*. Черкаси: видавець Чабаненко Ю. А.
82. Журба, К. О. (2000). *Виховання духовності у підлітків в сучасній українській сім'ї і школі*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Інститут проблем виховання АПН України, Київ.
83. Закон України «Про загальну середню освіту». № 651-XIV (2018). Взято з <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/651-14>.
84. Закон України «Про охорону дитинства». №2402-III. (2018). Взято з <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>.
85. Закон України «Про освіту». № 2145-VIII. (2017). Взято з <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
86. Землянская, Е. Н. (2016). *Теория и методика воспитания младших школьников: учебник и практикум для академического бакалавриата*. Москва: Издательство Юрайт.
87. Зязюн, І. А. (1999). Людина в контексті гуманітарної філософії. *Професійна освіта: педагогіка і психологія*, 1, 323-332.
88. Зязюн, І. А. & Пехота, О. М. (2003). *Підготовка майбутнього вчителя до впровадження педагогічних технологій: навчальний посібник*. Київ: А.С. К.

89. Ильин, В. С. (1984). *Формирование личности школьника: целостный процесс*. Москва: Педагогика.
90. Каніше夫ська, Л. В. (2011). *Виховання соціальної зрілості старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності*. (Монографія). Київ: ХмЦНП.
91. Каніше夫ська, Л. В. (2015). *Формування цінностей сімейного життя у вихованців закладів інтернатного типу*. В Л. В. Каніше夫ська (Ред.), С. О. Свириденко, Л. В. Кузьменко, О. Б. Бернацька, Л. Р. Карпуше夫ська, А. І. Грітчина, О. С. Лящук. (Монографія). Харків: «Друкарня Мадрид».
92. Карасевич, А. П. (2009). *Формування готовності студентської молоді до створення сім'ї*. (Дис. канд. пед. наук). Інститут проблем виховання АПН України, Київ.
93. Карпенко, Л. (сост.). (1998). *Краткий психологический словарь*. Ростов н/Д: Феникс.
94. Кендзьор, П. І. (2017). *Полікультурне виховання учнів у системі діяльності загальноосвітнього навчального закладу (теорія і методика)*. (Автореф. дис. д. пед. наук). Інститут проблем виховання НАПН України, Київ.
95. Кириленко, С. В. (2004). *Соціально-педагогічні умови формування культури здоров'я старшокласників*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Інститут проблем виховання НАПН України, Київ.
96. Кісарчук, З. Г., & Єрмусевич, О. І. (2006). *Психологічна допомога сім'ї: Навчальний посібник У 3-х кн. Кн. 1*. Київ: Главник.
97. Клинцова, М. Н. (2013). *Трансформация ценностных оснований современной украинской семьи (социально-философский анализ)*. (Дис. канд. филос. Наук. Таврич. нац. ун-т им. В. И. Вернадского, Симферополь.
98. Кляпець, О. (2014). Старшокласникам про сучасну сім'ю: особливості конструювання. *Практичний психолог: школа*, 4, 37–45.
99. Коваленко, О. І. (2006). *Формування соціально-моральної позиції у старшокласників*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Інститут проблем виховання АПН України, Київ.

100. Ковальова, Т. В. (2005). *Великий тлумачний словник української мови*. Харків: Фоліо.
101. Ковальова, Є. О. (2014). *Особливості розвитку уявлень про батьківство в юнаків*. (Дис. канд. психол. наук). Донецький національний університет, Донецьк.
102. Ковальчук, І. Л. (2009). *Самовдосконалення як чинник подолання відчуження: філософсько-антропологічний аналіз*. (Дис. канд. філос. наук). Луцьк.
103. Ковбас, Б. (2002). Основи родинних взаємовідносин / В. Б. Ковбас, & В. Костів. *Родинна педагогіка*. (с. 265-274). (Т. 1). Івано-Франківськ.
104. Комаровська, О. А., Миропольська, Н. Є., & Руденко І. В. (2015). *Технології художньо-естетичного виховання учнів основної школи у позакласній роботі*. (Монографія). Харків: «Друкарня Мадрид».
105. Коменский, Я. А. (1989). Великая дидактика. *Педагогическое наследие. Я. А. Коменский, Д. Локк, Ж. -Ж. Руссо, И. Г. Песталоцци*. (с. 11-106). Москва: Педагогика.
106. Кон, И. С. (1989). *Психология ранней юности*. Москва: Просвещение.
107. Кондратова, Л. Г. (2008). *Підготовка вчителя до організації проектної діяльності учнів основної школи в позаурочній роботі*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Центральний інститут післядипломної педагогічної освіти АПН України, Київ.
108. Конституція України. № 254к/96-ВР. (2016). Взято з <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
109. Корчак, Я. (1990). *Как любит ребенка: книга о воспитании*. Москва: Политиздат.
110. Кравець, В. П. (2000). *Теорія і практика дошлюбної підготовки молоді*. Київ: Київська правда.
111. Кравченко, Т. В. (2009). *Соціалізація дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи*. (Монографія). Київ: Фенікс.

112. Кравченко, Т. В. (2010). *Теоретико-методичні засади соціалізації дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи*. (Дис. д-ра пед. Наук). Інститут проблем виховання НАПН України, Київ.
113. Кравченко, Т. В., & Трубавіна, І. М. (2004). *Допомога батькам у вихованні дітей: методичні рекомендації для соціальних працівників*. Київ: ДЦССМ.
114. Кремень, В. Г. (Ред.). (2014). *Синергетика і освіта*. (Монографія). Київ: Інститут обдарованої дитини.
115. Кулик І. В. (2009). *Формування основ культури родинних взаємин учнів 1-4 класів шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ.
116. Левенець, А. Є. (2006). *Психологічні особливості становлення життєвої перспективи в юнацькому віці*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Київ.
117. Леонтьев, Д. А. (1999). *Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности*. Москва: Смысл.
118. Лесгафт, П. Ф. (1991). *Семейное воспитание ребенка и его значение*. Москва: Педагогика.
119. Лібнова, Е. М. (Кер.). (2008). *Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні: колективна монографія*. Київ: АДЕФ-Україна.
120. Ложкін, Г. (2005). Команда як колективний суб'єкт спільної діяльності. *Соціальна психологія*, 6 (14), 52-58.
121. Локк Д. (1989). Мысли о воспитании. *Педагогическое наследие. Я. А. Коменский, Д. Локк, Ж. -Ж. Руссо, И. Г. Песталоцци*. (с. 145-179). Москва: Педагогика.
122. Макаренко, А. С. (1981). *Книга для родителей*. Ленинград: Лениздат.
123. Макаренко, А. С. (1989). *С любовью і тревогой*. Київ: Изд-во УСХА.
124. Макаренко, А. С. (1990). *О воспитании*. Москва: Просвещение.
125. Максимович, О. М. (2017). *Сучасна сім'я: проблеми виховання дітей*. (Монографія). Івано-Франківськ.

126. Маралов, В. Г. (2004). *Основы самопознания и саморазвития: учебное пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений*. Москва: Издательский центр «Академия».
127. Маслоу, А. Г. (2001). *Мотивация и личность*. СПб.: Евразия.
128. Маценко, Л. М. (2011). *Педагогіка сімейного виховання: Навчальний посібник*. Київ: НАКККиМ.
129. Мачуська, І. М. (2004). *Формування культури міжособистісного спілкування старшокласників у їх підготовці до сімейного життя*. (Дис. канд. пед. наук). Інститут проблем виховання АПН України, Київ.
130. Мельничук, О. С. (Ред.). (1974). *Словник іншомовних слів*. Київ: УРЕ.
131. Миропольська, Н. Є. (2015). *Мистецтво – чинник виховання людини культури. Духовність особистості. Методологія, теорія і практика: збірник наукових праць. (Ч.1)*. Луганськ, 3, 121-143.
132. Моргун, В. Ф., & Тітов І. Г. (2009). *Основы психологической диагностики: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів*. Київ: Видавничий дім «Слово».
133. Мудрик, А. В. (1981). *О воспитании старшеклассников*. Москва: Просвещение.
134. Мясищев, В. Н. (2003). *Психология отношений*. Москва: Воронеж.
135. Навайтис Г. (1999). *Семья в психологическом консультировании*. Воронеж: Изд-во НПО «Модэк».
136. Назаренко, Г. А. (2007). *Виховання культури міжетнічних відносин старшокласників у позаурочній діяльності*. (Дис. канд. пед. наук) Інститут проблем виховання НАПН України, Київ.
137. Найн, А. Я. (1998). *Инновации в образовании*. (Монография). Челябинск: ИПР МО РФ.
138. *Новий словник української мови*. (2003). Т.3. П-Я / уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. Київ: Вид-во «АКОНІТ».
139. Новиков, Д. А. (2004). *Статистические методы в педагогических исследованиях (типовые случаи)*. Москва: МЗ-Пресс.

140. Огієнко І. (Митрополит Іларіон) (1991). *Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу*. Київ: Наша культура і наука.
141. Омеляненко, В. Л., & Кузьмінський, А. І. (2008). *Теорія і методика виховання: Навчальний посібник*. Київ: Знання.
142. Оржеховська В. М. (1996). *Посібник з самовиховання: Методичний матеріал*. / В. М. Оржеховська, Т. В. Хілько, С. В. Кириленко. Київ.
143. Оржеховська, В. М., Кириченко, В. І., & Ковганич, Г. Г. (2007). *Взаємодія навчального закладу і сім'ї: стратегії, технології, модель: Навчальний практико зорієнтований посібник*. Харків: Видавництво «Точка».
144. Петрочко, Ж. В. (2014). Соціально-педагогічні виховні технології у викликах часу. *Педагогіка і психологія*, 1, 17-27.
145. Пиньковская, Э. А. (2011). *Кто ты?* Черкасы: Чабаненко Ю. А.
146. Пиньковская, Э. А. (2012a). *Эгология*. Черкасы: Чабаненко Ю. А.
147. Пиньковская, Э. А. (2012b). *Детектор лести*. Черкасы: Чабаненко Ю. А.
148. Пиньковская, Э. А. (2013). *Духовное материнство*. Черкасы: Чабаненко Ю. А.
149. Пиньковская, Э. А. (2017). *Духовные основы современной семьи* http://edisk.ukr.net/shared/sabanadze_41.
150. Помиткін, Е. О. (2005). *Психологія духовного розвитку особистості*. (Монографія). Київ: Наш час.
151. Помиткіна Л. В., Злагодух В. В., Хімченко Н. С., & Погорільська Н. І. (2010). *Психологія сім'ї. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів*. Київ: Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк».
152. Посысов, Н. Н. (Ред.), Жедунова Л. Г., Можаровская И. А., Юрасова Е. Н. (2004). *Основы психологии семьи и семейного консультирования: Учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений*. Москва: Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС.
153. Постовий В., & Русин, Г. (2017). *Соціум української сім'ї і школи: Навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів*. Івано-Франківськ, «НАІР».

154. Радчук, Г. К., & Тиунова, О. В. (2007). *Сімейне виховання (освітній тренінг для батьків): навчально-методичний посібник*. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка.
155. Роджерс К. (2006). *Брак и его альтернативы. Позитивная психология семейных отношений*. Перевод с англ. Е. Г. Разановой. Москва: Этерна.
156. *Родинна педагогіка: Навчально-методичний посібник*. (2002). / А. А. Марушкевич, В. Г. Постовий, Т. Ф. Алексеєнко та ін.; Київський національний університет ім. Т. Шевченка. Київ: ПАРАПАН.
157. Рубинштейн, С. Л. (2003). *Основы общей психологии*. Санкт-Петербург: Питер.
158. Рувинский, Л. И. (1984). *Самовоспитание личности*. Москва: Мысль.
159. Русалов, В. М. (1979). *Биологические основы индивидуально-психологических различий*. Москва: Наука.
160. Руссо, Ж. Ж. (1981). *Эмиль или о воспитании. Хрестоматия по истории зарубежной педагогики: учебное пособие*. Москва.
161. Савчин, М. В., & Василенко, Л. П. (2011). *Вікова психологія*. Київ: Академія.
162. Сапина, И. (2010). *В поисках смысла*. Черкассы: Издатель Чабаненко Ю. А.
163. Сапина, И. (2010). *Вехи взросления*. Черкассы: Издатель Чабаненко Ю. А.
164. Сапина, И. (2015). *Осмысление*. Черкассы: Издатель Чабаненко Ю. А.
165. Сапина, И. (2015). *Преодоление*. Черкассы: Издатель Чабаненко Ю. А.
166. Сапина, И. (2014). *Потрясения*. Черкассы: Издатель Чабаненко Ю. А.
167. Сатир, В. (2000). *Психотерапия семьи*. (Пер. И. Авидон). Санкт-Петербург: Ювента.
168. Северинчук, Л. А. (2015а). Етапи процесу формування у старшокласників загальноосвітньої школи культури родинних взаємин на засадах самопізнання та самовдосконалення. *Педагогічні традиції та інновації в сучасному освітньому просторі: матеріали п'ятої Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю конференції, Дніпропетровськ (Україна), 28 серпня, 2015, (с. 91-94)*.

169. Северинчук, Л. А. (2015b). Самопізнання і самовдосконалення як складова особистісно-професійного зростання студентів. *Педагогічні традиції та інновації в сучасному освітньому просторі: матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю конференції*, Мукачево (Україна), 28 квітня, 2015, (с. 165-167).
170. Северинчук, Л. А. (2015c). *Формування культури родинних взаємин: Навчально-методичний посібник*. Черкаси: видавець Чабаненко Ю. А.
171. Северинчук, Л. А. (2015d). Формування культури родинних взаємин як пріоритетний напрямок сімейного виховання в сучасному соціокультурному просторі. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*, 1, 137-142.
172. Северинчук, Л. А. (2016a). Моральний аспект культури взаємин у підготовці молоді до створення сім'ї. *Соціально-гуманітарні дисципліни: напрямки наукового пошуку: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*, Дніпропетровськ (Україна), 12 квітня, 2016, (с. 47-49).
173. Северинчук, Л. А. (2016b). Психолого-педагогічні умови формування культури родинних взаємин на засадах самопізнання в освітньому середовищі. *Педагогічні традиції та інновації в сучасному освітньому просторі: матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції*, Дніпропетровськ (Україна), 1 жовтня, 2016, (с. 87-89).
174. Северинчук, Л. А. (2016c). Сімейні традиції з погляду на сучасні соціокультурні вимоги. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*, 1 (70), 166-172.
175. Северинчук, Л. А. (2017). Роль праці у процесі формування культури родинних взаємин учнів. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика: збірник наукових праць*, 6 (81), 193-199.
176. Северинчук, Л. А. (2018a). Педагогічні умови формування культури родинних взаємин старшокласників у позаурочній діяльності закладів загальної середньої освіти. *Науковий часопис Національного педагогічного*

- університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи, 61, 260-264.
177. Северинчук, Л. А. (2018b). Формування культури родинних взаємин старшокласників засобами самопізнання. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (east European Scientific Journal)*, 2018, 4 (32), 17-21.
 178. Северинчук, Л. А. (2018с). Формування культури родинних взаємин старшокласників у позаурочній діяльності закладу загальної середньої освіти/ *Інноваційні наукові дослідження в сфері педагогічних та психологічних наук: матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, Київ (Україна), 4-5 травня 2018, (с. 56-59).
 179. Семиченко, В.А., & Заслуженюк, В. С. (1998). *Мистецтво взаєморозуміння. Психологія та педагогіка сімейного спілкування: Навчальний посібник*. Київ: Веселка.
 180. Сидоренко, Е. В. (2000). *Методы математической обработки в психологии*. СПб.: ООО «Речь».
 181. Сисоєва С. О., Кростипчук Т. Є. (2009). *Педагогічний експеримент у наукових дослідженнях неперервної професійної освіти: Навчально-методичний посібник*. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня».
 182. Сіданіч, І. Л. (2004). *Виховання культури взаємин батьків і дітей молодшого шкільного віку в сім'ї і школі*. (Дис. канд. пед. наук). Інститут проблем виховання АПН України, Київ.
 183. Сімейний кодекс України. № 2947-III. (2018). Взято з <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>.
 184. Сластенин, В. А. (2008). *Педагогическая аксіологія*. (Монографія). (Ред.) В. А. Сластєнін, Г.И.Чижакова. Красноярск: СибГТУ.
 185. *Словник української мови в 11 тт.* І. К.Білодід (Ред.). (1980). Київ: Наукова думка. Т. 11, 237.
 186. Сопівник, І. В. (2015). Дослідження готовності молоді до відповідальних сімейних відносин. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів*

- і природокористування України: Серія «Педагогіка, психологія, філософія», 230, 171-179.*
187. Сорочан, Т. М. (2005). *Підготовка керівників шкіл до управлінської діяльності: теорія і практика*. (Монографія). Луганськ: Знання.
 188. Стельмахович, М. Г. (1996). *Українська родинна педагогіка: Навчальний посібник*. Київ: ІСДО.
 189. Стельмахович, М. Г. (1998). Виховний потенціал української родини. *Учитель*, 1998, 6, 52-55.
 190. Столин, В. В. (2002). Психологические основы семейной терапии. *Вопросы психологии*, 4, 104-115.
 191. Сухомлинський, В. О. (1978). *Батьківська педагогіка*. Київ: «Рад. Школа».
 192. Сухомлинський, В. О. (1988). *Сто порад учителю*. Київ: «Рад. школа».
 193. Сухомлинський, В. О. (2012). *Серце віддаю дітям*. Київ: Акта.
 194. Тверезовська, Н. & Філіппова, Л. (2009). Сутність та зміст поняття «педагогічні умови». *Нова педагогічна думка*, 3, 90 – 92.
 195. Тернопільська, В. І. (2009). *Система виховання соціально-комунікативної культури учнів загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності*. (Дис. д-ра пед. наук). Інститут проблем виховання НАПН, Київ.
 196. Тіунова, О. В. (2008). *Психологічні умови формування відповідального ставлення до материнства у дівчат старшого шкільного віку*. (Автореферат дис. канд психол. наук). Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Івано-Франківськ.
 197. Трубавіна, І. М. (2009). *Теоретико-методичні основи соціально-педагогічної роботи з сім'єю*. (Автореф. дис. д-ра пед. наук). Луганський національний університет ім. Т. Шевченка. Луганськ.
 198. Ушинский, К. Д. (1976). О пользе педагогической литературы. (с.32-36). *Избранные педагогические сочинения*. (Т. 1-2). Москва: Академия Педагогических наук РФСР.
 199. Ушинский, К. Д. (1985). *Собрание сочинений*. Т. 2. Москва.

200. Фатхутдінова, І. В. *Інститут сім'ї в умовах становлення української державності: соціально-філософський аналіз*. (2016). (Автореф. дис. канд. філос. наук). Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди, Вінниця.
201. Фіцула, М. М. (2001). *Педагогіка: Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти*. Київ: Видавничий центр «Академія».
202. *Формування цінностей сімейного життя у вихованців закладів інтернатного типу*. (2015). (Монографія). Канішевська Л. В. (Ред.), Свириденко С. О., Кузьменко Л. В., Бернацька О. Б., Карпушевська Л. Р., Грітчина А. І., Лящук О. С. Харків: «Друкарня Мадрид».
203. Федяєва, В. Л. (2010). *Сімейне виховання в історичній ретроспективі (друга половина XIX–XX століття)*. (Монографія). Херсонський державний університет. Херсон: РІПО.
204. Флярковська, О. В. (2015). *Формування у підлітків готовності до творчої самореалізації в процесі позакласної виховної роботи загальноосвітнього навчального закладу*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Інститут проблем виховання НАПН України, Київ.
205. Фромм, А. (1994). *Азбука для родителей*. Москва: Знание.
206. Харчев, А. Г. (2003). *Социология семьи: проблемы становления науки*. Москва: ЦСП.
207. Холлендер, М., & Вульф, Д. (1993). *Непараметрические методы статистики*. Москва: Финансы и статистика.
208. Хромова, О. Л. (2010, Грудень). *Батьківські збори у 5-9 класах: методичні розробки для занять з батьками учнів 5-9 класів*. (с. 2-12). Кив, «Шкільний світ».
209. Чаусова, Ю. А. (2013). *Сімейний наратив як соціально-психологічний засіб конструювання подружніх стосунків*. (Дис. канд. психол. наук). Інститут соц. та політ. психології НАПН України, Київ.

210. Черкашина, Т. В. (2014а). *Культура взаємин у сучасній педагогічній практиці: Навчально-методичний посібник: для педагогічних працівників*. Черкаси: Видавець Чабаненко Ю. А.
211. Черкашина, Т. В. (2014b). *Круглий стіл як форма педагогічної співпраці в умовах сучасного освітнього середовища: Методичний посібник для педагогічних працівників*. Черкаси: Чабаненко Ю. А.
212. Черкашина, Т. В. (2014с). *Теоретические и методические основы профессионального самосовершенствования преподавателя как субъекта самопознавательной деятельности*. (Монографія). Черкасы: Издатель Чабаненко Ю. А.
213. Черкашина Т. В. (2008). *Формування культури взаємин між викладачами і студентами у навчально-виховному процесі технікуму* (Дис. канд. пед. наук). Черкаси.
214. Черкашина Т. В., & Северинчук Л. А. (2018). Діяльність навчально-практичного центру самопізнання та особистісно-професійного самовдосконалення педагогічних працівників у контексті реалізації ідей Концепції Нової української школи. *Нова педагогічна думка: науково-методичний журнал*, 1 (93), 30-33.
215. Шахрай, В. М. (2009). *Проблеми соціальної компетентності молоді*. (Монографія). Біла Церква: БДАУ.
216. Шахрай, В. М. (2016). *Формування соціальної компетентності учнів основної і старшої школи засобами театрального мистецтва*. (Монографія). Біла Церква: Видавець Пшонківський О. В.
217. Шевченко, Г. П. (2013). Духовно-культурні цінності виховання: сутність та основні змістовні характеристики. В Г. П. Шевченко та ін. *Духовно-культурні цінності виховання Людини*. (Монографія). (с. 3-37). Луганськ: Вид-во «НОУЛІДЖ».
218. Шнейдер, Л. Б. (2000). *Психология семейных отношений. Курс лекций*. Москва: Апрель-Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс.
219. Шнейдер, Л. Б. (2005). *Семейная психология*. Москва: Мысль.

220. Штифурак, В. Є. (1996). *Виховання культури спілкування старших підлітків*. (Дис. канд. пед. наук). Київ.
221. Щербань, П. М. (2006). *Пам'ятай ім'я своє: заповіді сімейної педагогіки: Навчальний посібник*. Київ: Вища школа.
222. Эйдемиллер, Э. Г., & Юстицкис, В. В. (2009). *Психология и психотерапия семьи*. Санкт-Петербург: Питер.
223. Эльконин, Д. Б. (1989). *Избранные психологические труды*. Москва: Педагогика.
224. Эриксон, М. (2000). *Детство и общество*. Москва: Речь.
225. Fivush, R. & Nelson, K. (2004b). *Parent-child reminiscing locates the self in the past. British Journal of Developmental Psychology*, 24, pp. 235–251.
226. Friedman, S.R. & Weissbrod, C.S. (2004). *Attitudes toward the continuation of family rituals among emerging adults. Sex Roles*, 50, pp. 277-284.
227. Kaufmann, X., Kuijsten, A., Schulze, H.-J. , & Strohmeier, K. (2002). *Family Life and Family Policies in Europe*. (pp. 419-491). Oxford: Oxford University Press, 2002, Vol. 2.
228. Knoblauch, H. (2009). Communication, contexts and culture. *Culture in communication. Analyses of Intercultural Situations*. Amsterdam/ Philadelphia, P. 3-33.
229. Zieba, B. (2016). Kryzys w rodzinie czynnikiem wywołującym problemy wychowawcze z dziećmi. *Oświatologia*, 5.
230. Swick, K. (Summer, 2003). Communication concepts for strengthening family school-community partnerships. *Early Childhood Education Journal*, 30(4), pp.275–280